Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor
Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links
Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

Tidsskrift for
kulturhistorie og
lokalhistorie
Udgivet af
Dansk historisk
Fællesforening

fortid og nutid

BIND XXIV
HEFTE 5
SIDE 473–632
1971

○ KOMMENTAR *Fællesudvalgets status*

Vi er et folk, der holder af foreninger og udvalg. Det ses i historikerverdenen, hvor der trives et utal af selskaber, institutioner og tidsskrifter. Man grupperer sig efter interesser og arbejdsopgaver, og de mange grupper har givet fremmet udforskningen af landets historie. Faren ved denne udvikling er, at kræfterne kan splittes for stærkt og at den indbyrdes kontakt kan mangle. For at modvirke det, danner man »fællesforeninger« og »sammenslutninger«, og for et par år siden oprettedes et sådant overorgan: Fællesudvalget for historisk Forskning. Det skal fremme samarbejdet mellem historikere og mellem historiske organisationer samt styrke kontakten med tilgrænsende videnskaber. Formålet skal bl. a. nås gennem afholdelse af regelmæssige danske historikermøder. Det første af disse møder blev afholdt i 1969 hvor forskningsrapporter fra en række institutioner og selskaber blev fremlagt og kommenteret. Man drøftede derefter, opdelt i sektioner, konkrete forskningsopgaver som socialhistorie, administrationshistorie, kulturhistorie i middelalderen, historisk atlas m. m. Referater af alt dette samt professor Jörgen Weibulls foredrag: Forskningens organisation, foreligger nu i en trykt rapport, som kan købes ved henvendelse til DHF's ekspedition.

I februar 1971 blev der igen indkaldt til møde. Emnerne var denne gang de danske historiske tidsskrifter, arkivernes, bibliotekernes og museernes service overfor forskningen, samt hovedemnet: en status for dansk historieforskning. Forud for mødet havde man bedt ca. 500 historikere (hvoraf omkring halvdelen svarede) om at give oplysning om deres »igangværende forskning«. Drøftelserne fandt sted på grundlag af dette materiale og med udgangspunkt i en indledning af professor Povl Bagge. Begge dele vil senere blive fremlagt i en trykt rapport, og derved kommer til at foreligge en på sin vis udmærket oversigt over dansk historisk arbejde af i dag. – På sin vis, for man må med professor Bagge alvorligt beklage, at historikerne uden universitetsuddannelse næsten helt glimrer ved deres fravær. Man forstår udmærket de praktiske vanskeligheder der har fået Fællesudvalget til at opgive at kontakte *alle* danske historikere, men resultatet er blevet, at listen over igangværende forskning ikke er udtømmende eller helt repræsentativ.

Betyder det så at vore særlige områder, kulturhistorie og lokalhistorie, mangler i denne status? Så langt fra. Faghistorikerne synes at være lige så

optaget af disse emner som amatørerne, og man kan nu glæde sig til at få en række kulturhistoriske emner belyst, for eksempel: sot og helse, bryggerihistorie, 1700-tallets kogebøger, gørtlerfagets historie, primitive sko, folkelig grafik, torv og marked 1550–1900, dansk lærdomshistorie og universitetet og samfundet – for blot at nævne nogle karakteristiske titler. Der er imidlertid endnu flere projekter med lokalhistoriske emner. En del af titlerne er meget kortfattede og røber ikke noget om, hvordan arbejdet bliver grebet an: Lollands historie, Helsingørs historie, studier i Viborg, Skive og Ålborgs historie m. m. I en række andre tilfælde har man en fornemmelse af at der er tale om detailundersøgelser, hvor udgangspunktet ikke så meget er den geografiske lokalitet som et bestemt emne, der skal studeres inden for en geografisk ramme. Nogle af lokaliteterne vil sikkert være typiske, og resultaterne kan så bruges til at opbygge et alment billede af danske forhold, men andre synes valgt fordi de indebærer helt specielle forhold hvorved resultaterne kan bidrage til at skabe en mere nuanceret opfattelse af den almene udvikling. I disse grupper falder emner som bondebygninger på Als, erhvervsfordeling i enkelte købstæder, landskifterne og ejendommenes historie på Århus-egnen, fynsk linnedvævning, vejene i Frederiksborg amt, jøderne på Lolland, sildemarkedet på Albuen – Hansaens betydning, Åbenrås arkitekturhistorie, Læsø Land – næringslivet i et øsamfund, langbrugsstrukturen i de danske marskområder og region III's historie. Endelig er der en gruppe lokale undersøgelser, hvis resultater formentlig vil kunne indgå direkte i Danmarkshistorien: den holstenske adels indvandring i Sønderjylland, 1600-tallets dyrkningssystemer i relation til landbrugsgeografiske regioner, Københavns bygnings- og socialhistorie i det 18. århundrede og folkestrejken i København 1944.

Som det vil ses af disse eksempler er der grøde i såvel kultur- som lokalhistorien. Traditionelle emner og nye ideer optræder side om side, og der synes at være tale om en forbløffende alsidighed. Det skel som nogle har villet sætte mellem amatøren, der arbejder med lokalhistorie og faghistorikeren, der tager sig af rigshistorien, gælder i hvert fald ikke mere. Det er ikke emnernes art eller afgrænsning, der er afgørende, og gennemgår man den foreliggende litteratur må man erkende, at heller ikke forfatternes uddannelse sætter noget skel. Man må give professor Bagge ret i, at amatørerne må med, hvis man vil give et dækkende billede af dansk historieforskning af i dag. Og det er en lykkelig situation.

Knud Prange

Status for den antikvariske lovgivning

AF VIGGO NIELSEN

Danmark har en meget omfattende lovgivning til beskyttelse af fortidsminder, ikke blot voldsteder, gamle bygninger og gravfund, men også stengærder, dyrkningsspor og skibsvrag. Kontorchef i ministeriet for kulturelle anliggender, cand. jur. og mag. art. Viggo Nielsen, *giver en oversigt over alle nugældende bestemmelser med regler for værn, tilsyn og sanktioner, samt vurderer de muligheder lovene giver for at bevare værdifulde historiske minder.*

Betydningen af ordet *antikvarisk* i almindelig sprogbrug har skiftet en del. Det har tidligere betegnet, at noget havde relation til genstande fra fortiden, antikviteter, eller til samfundsforhold i gamle dage. Betegnelsen Den antikvariske samling i Ribe fra 1855 viser denne betydning. Senere blev ordet i den almindelige forståelse forbundet med salg af brugte bøger. I det seneste 10-år har den gamle betydning fået en renæssance, utvivlsomt med et udgangspunkt i, at betegnelsen for Nationalmuseets leder i tilslutning til lokalmuseumslovens gennemførelse i 1958 blev ændret fra direktøren for Nationalmuseet til rigsantikvaren. Nu er det almindeligt at tale om antikvarer, og man kan også tale om en antikvarisk lovgivning. Når ordet anvendes i denne sidstnævnte sammenhæng, forstås det stort set på samme måde som det tilsvarende svenske ord. Indholdet af denne svedisme eller skandinavisme er i sammenhæng med ordet lovgivning, at lovene har noget at gøre med sikringen af objekter fra gammel tid først og fremmest ved bevaring på deres oprindelige sted, men også i forbindelse med vilkårene for deres eventuelle fjernelse. Det er altså de love, hvis emner er de såkaldte jordfaste fortidsminder, historiske, særligt beskyttede bygninger, gamle kirker og kirkegårde, fund på havbunden af historiske vrag eller genstande eller fund på landjorden af gamle ting. Der er også andre grupper af genstande, der kunne tænkes omfattet af antikvariske love, men de just nævnte er de væsentligste. Det er derimod et andet regelsæt, nemlig den museale lovgivning, jfr. f. eks. Fortid og Nutid, Bd. XXII, 1964, side 303 ff., der tilrettelægger den offentlige støtte og ofte indseendet med de museer eller samlinger, der rummer genstande fra fortiden.

I Danmark er vi i dag i den situation, at vi har et af de mest vidtspændende og moderne antikvariske lovgivningskomplekser i Europa, samtidig med at vi også har de ældste gældende regler, nemlig danefæbestemmelsen i Danske Lovs 5–9–3, der sammen med de supplerende bestemmelser fra 1700-årene udgør en charmerende antikvitet i sig selv.

De nyere antikvariske love, til hvilke forslagene er udarbejdet i ministeriet for kulturelle anliggender, udgør til en vis grad et sammenarbejdet kompleks, i kronologisk orden lov nr. 203 af 31. maj 1963 om *beskyttelse af historiske skibsvrag,* lov nr. 195 af 8. juni 1966 om *bygningsfredning* og lov nr. 314 af 18. juni 1969 om *naturfredning.*

Hver for sig er disse love nødvendige for opretholdelsen af de grupper af fortidsminder, de omtaler. Den, der har størst spændvidde og kræver det største apparat, er tillige den nyeste, nemlig naturfredningsloven, i hvis kap. VII beskyttelsen af vore jordfaste fortidsminder er indeholdt.

Naturfredningsloven

Det er en for Danmark helt speciel ordning, at beskyttelsen af de jordfaste fortidsminder er indeholdt i en naturfredningslov. Samtidig må det dog siges, at den danske naturfredningsordning i sin helhed på mange væsentlige punkter adskiller sig fra den, der gælder i det øvrige Europa, og dette for øvrigt ikke på en uheldig måde. At ordningen er blevet således i Danmark er naturligvis først og fremmest betinget af det danske landskabs karakter af et kulturlandskab, hvis enkelte elementer ufravigeligt indgår i en kulturhistorisk sammenhæng, men har også sine historiske årsager. Nationalmuseets ledelse, som i forrige århundrede var blevet det administrationsled, der varetog de jordfaste fortidsminder, var politisk præget af en yderst liberalistisk holdning og behersket af tanken om, at et godt forhold til landmændene var betinget af, at der ikke blev gjort noget indgreb i disses ejendomsrettigheder. Udgangspunktet med hensyn til fortidsmindernes bevaring var derfor, at fredninger måtte være et frivilligt fænomen. Man nåede et begrænset stykke ad frivillighedens vej. Kredse uden for museet med tilknytning til Danmarks Naturfredningsforening, der især anskuede fortidsminderne som et integrerende led i det danske landskab, slog imidlertid i 1930-erne alarm over for den katastrofe, der da, efter at fortidsmindernes antal allerede var reduceret til en brøkdel af det oprindelige, truede de resterende fortidsminder og dermed hele vort landskabsbillede. Det var især incitamentet fra disse mennesker, blandt hvilke Johs. V. Jensen var en af bannerførerne, som førte til lovbeskyttelsen af vore fortidsminder og til, at denne beskyttelse blev indrulleret i den lov,

som var hovedinstrumentet for beskyttelsen af det danske landskab i øvrigt, naturfredningsloven.

Der er også i øvrigt en meget nær forbindelse mellem fortidsmindebeskyttelsen og naturfredningsloven. Beskyttelsen af såvel andre landskabselementer som fortidsminder forudsætter ensartede indgreb overfor eller aftaler med grundejere. Mange led i naturfredningsloven, både administrative og retlige, er derfor egnede til at være fælles for disse beskyttelsesobjekter.

Resultatet af bestræbelserne i 1930-erne, hvori Nationalmuseets ledelse inddroges i forbindelse med udarbejdelsen af forslaget til en ny naturfredningslov, blev den generelle beskyttelse af alle jordfaste fortidsminder, som indeholdtes i § 2 i lov nr. 140 af 7. maj 1937 om naturfredning. § 2 opregnede de jordfaste fortidsminder, der var omfattet af loven således: »Gravhøje, gravpladser, stendysser og bautastene, voldsteder og lignende gamle befæstningsanlæg samt ruiner«. Nationalmuseet fik tillagt myndighed til, dog med rekurs til ministeriet, at afgøre, hvad der faldt ind under bestemmelsen, og der gaves nærmere regler om, hvorledes en frigivelse af fortidsminder kunne finde sted. Ved revisionen af den tidligere naturfredningslov i 1961 blev beskyttelsen af selve fortidsmindet suppleret ved, at det blev forbudt uden fredningsnævnets samtykke at foretage noget indgreb i terrænet omkring fortidsmindet inden for en radius af 100 m fra dets fod.

Netop i 1961 blev der af regeringen nedsat en kommission, naturfredningskommissionen, der skulle forberede en gennemgribende revision af naturfredningsloven. Kommissionsarbejdet snublede i starten i forbindelse med forsøgene på gennemførelsen af en omfattende jordlovgivning, men da det i 1965 for alvor kom i gang, var det en selvfølge, at der blandt de talrige arbejdsgrupper, der blev nedsat til at beskæftige sig med de materielle naturfredningsproblemer, skulle være en, der arbejdede med reglerne om de jordfaste fortidsminders beskyttelse. Denne arbejdsgruppe kontaktede under sit arbejde en lang række af sagkyndige, der kunne tænkes at interessere sig for problematikken. Arbejdsresultatet, kap. XIX, siderne 289–310 i *betænkning nr. 461 af 1967 om naturfredning,* der yderligere var gennemgået i kommissionens plenum, er således fremgået af manges tanker og medvirken. Såvel under de senere overvejelser i regeringen som under folketingsbehandlingen af lovforslaget indføjedes der visse ændringer i bestemmelserne, men stort set var kap. VII om de jordfaste fortidsminder i den ny naturfredningslov identisk med kommissionsbetænkningens forslag. Med hensyn til baggrunden for og den nærmere forståelse af reglerne kan der derfor generelt henvises til betænkningens redegørelse, som ligesom den øvrige del af betænkningen, er karakteristisk ved, at det er første gang i nyere tid, at en håndbogsagtig fremstilling af disse emner foreligger.

Der var enighed i naturfredningskommissionen om, at den hidtidige systematik, hvorefter fortidsmindebeskyttelsen indgår som et led i naturfredningsloven, burde opretholdes. Den opfattelse er altså stadig væk rådende, at Danmark i udpræget grad udgør et kulturlandskab, hvor praktisk talt ingen del er upåvirket af menneskelig adfærd, og hvor de forskellige faser inden for forhistorisk og historisk tid hver for sig har sat deres præg på landskabet, således at anskuelsen af landskabet nødvendigvis må få et betydeligt kulturhistorisk perspektiv. Opgaven var herefter den nærmere udformning og indpasning af beskyttelsesreglerne, og udgangspunktet var, at den hidtidige § 2 med sin indviklede udformning, tilblevet som den var gennem flere lovrevisioner, ikke kunne fortolkes éntydigt i relation til de forskellige grupper af fortidsminder, og at der derfor af hensyn såvel til borgerne som til de antikvariske myndigheder måtte tilstræbes en afklaring. Dette forsøg på en afklaring nødvendiggjorde en analyse af de forskellige grupper af fortidsminder, der kunne karakteriseres som jordfaste eller i alt fald efter deres typiske forekomst stod de jordfaste fortidsminder nær. Gennemgangen omfattede således:

a: grave og gravpladser. Her er problemerne med hensyn til de monumentale anlæg, gravhøje, dysser o.s.v. begrænsede. De er næsten alle erkendte og deres beskyttelse tinglyst. Situationen omkring de ikke synlige gravanlæg, urnegravpladser, fladmarksgrave og gravene i de overpløjede høje har derimod stedse givet anledning til tvivl. Selv om man i § 2's direkte omtale af ordet gravpladser indfortolkede en beskyttelse af disse fundgrupper, har man ikke rigtig kunnet gøre op med sig selv, hvorledes man skulle forholde sig ved nyopdukkende fund. Nationalmuseets praksis har været præget heraf og kun undtagelsesvis har man statueret, at § 2 fandt anvendelse på f. eks. overpløjede høje.

b: ruiner og voldsteder m. v. Denne gruppe omfatter bl. a. rester af massivere konstruktioner, der nu fremtræder som ruiner eller tomter af borge, klostre, kirker, huse o.s.v. Betænkningen omtaler, hvor gradvis overgangen er fra disse til bygninger eller bygningsdele, der kan være omfattet af bygningsfredningsloven. En vis overlapning vil kunne ske. Hovedproblemerne omkring disse fortidsminder er også her, hvordan man skal forholde sig over for specielt de bygningsrester, der fremkommer ved jordarbejder. En administrativ praksis har opereret med en beskyttelse efter § 2, uden at dette dog har været konsekvent. For voldstedernes vedkommende gælder, at registreringen af disse endnu ikke er afsluttet, og det kan derfor være vanskeligt at opstille en generel problematik. Når en registrering er foretaget, må det undersøges, hvilke foranstaltninger der må træffes for at beskytte det pågældende anlæg i dets hidtidige udformning.

c: dæmninger, gærder og lign., herunder stengærder og jorddiger omkring

marker og skove. For disse anlæg gælder, at deres historiske karakter ikke behøver at være indlysende, deres landskabelige betydning så meget mere, og en række af dem er derfor blevet fredet gennem lovens øvrige bestemmelser. I naturfredningsloven af 1937 var stengærder således udtrykkeligt nævnt i opregningen af almindelige fredningsobjekter i lovens § 1.

d: bopladser, der spænder fra uanselige bopladsrester fra oldtidens forskellige perioder til de metertykke kulturlag i vore middelalderlige købstæder, frembyder den mest komplicerede situation. Statuering af sådanne anlæg som fortidsminder vil ikke være noget, enhver kan foretage. Det kræver en vis specialviden, og kun sjældent vil sådanne lag tegne sig i landskabet. I praksis udnyttede man i enkelte tilfælde § 2 til at fastsætte en slags fredning.

e: dyrknings- og færdselsspor i form af agerskel eller andre agerspor fra forhistorisk eller historisk tid og gamle hulveje af historisk karakter vil være endnu mere uhåndgribelige for den ikke sagkyndige. Disse spor har stedse været betragtet som liggende lidt uden for periferien af lovens regel om beskyttelse af fortidsminder, men har i vidt omfang kunnet beskyttes gennem naturfredningslovens almindelige bestemmelser.

f: monumenter, bautasten m. v. omfattende en lang række enkeltstående fortidsminder som helleristnings- og runesten fra forhistorisk tid, kors, milepæle, vildtbanesten og lign. fra historisk tid, giver anledning til helt andre problemer. For mange af disses vedkommende, f. eks. for runesten eller milepæle, gælder, at deres nuværende opstilling kan være relativt tilfældig. Er de således jordfaste? De må i alt fald være omfattede af en beskyttelseslovgivning, og nogle af dem har da også været beskyttede efter § 2 som jordfaste fortidsminder, andre særligt sikrede efter dens almindelige fredningsbestemmelser.

g: kultsteder m. v. omfatter en broget samling fænomener, bl. a. helligkilder, offermoser, slagpladser og sagnlokaliteter. Også med hensyn til disse har der været en blandet praksis, og hvor man har ønsket en beskyttelse, er denne tilvejebragt vekselvis ved almindelig fredning og ved påberåbelse af fortidsmindebestemmelserne.

Endelig omtaler betænkningen særskilt:

h: fortidsminder i søer og åer, f. eks. befæstningsanlæg og broer.

i: faste anlæg på søterritoriet som sejlspærringer og bopladslag. De seneste års undervandsrekognosceringer har givet disse anlæg med deres specielle retlige situation en særlig betydning.

Ved en opgørelse, der kan danne grundlag for en retlig systematik, vil det være naturligt at tage udgangspunkt i sådanne forhold, som: *om* fortidsmindet er synligt respektive let erkendeligt, *om* det for den ikke sagkyndige vil

være indlysende, at man står over for et jordfast fortidsminde, *om* der allerede er statueret en beskyttelse for det, eller *om* en sådan statuering dog er sket inden påbegyndelsen af dispositioner af større økonomisk rækkevidde fra ejerens side, *om* det fremkommer tilfældigt ved jordarbejder, og *om* lokaliteten viser spor efter en mere eller mindre intens menneskelig aktivitet.

Alene denne opregning viser for det første, at en nærmere afklaring af den tidligere lovs bestemmelser ville være formålstjenlig, men for det andet tillige i hvor høj grad naturfredningslovens øvrige bestemmelser supplerer fortidsmindebestemmelserne under bestræbelserne for at beskytte et mangesidigt kulturhistorisk billede her i landet.

Resultatet af overvejelserne blev *kap. VII omfattende §§ 48–53 i den ny naturfredningslov*. I overensstemmelse med den foretagne analyse opstiller loven til afløsning af den tidligere sammenfattende bestemmelse 5 grupper af fortidsminder eller situationer, der hver for sig motiverer særlige former for retlig beskyttelse eller hensyntagen til grundejere eller myndigheder. Indholdet af beskyttelsen, og hvad der kræves for, at de pågældende fortidsminder kan anses for at være beskyttede, er for hver gruppe nærmere angivet, og anvendelsen af det mere upræcise ord fredning har derfor kunnet undgås.

Et hovedkriterium er som nævnt, om fortidsmindet principielt kan siges at være synligt i terrænet eller dets beskyttelse i øvrigt tilkendegivet. I § 48 opregnes de forskellige grupper af sådanne fortidsminder:

1) gravhøje, stengrave, voldsteder, forsvarsanlæg, ruiner og broanlæg (§ 48, stk. 1, 1. pkt.)
2) bautastene, helleristnings- og andre kultstene, runestene, kors, milepæle og lign. (§ 48, stk. 2)
3) andre fortidsminder såsom møllekanaler og dæmninger, stenvolde, stenrækker, kanaler, anlæg ved og i søer, åer og helligkilder m. v. (§ 48, stk. 2, 2. pkt.)

De under 1) og 2) nævnte objekter betragtes som noget, enhver kan erkende som fortidsminder, hvorimod man med hensyn til de under 3) opregnede er gået ud fra, at erkendelsen kræver en særlig ekspertviden. Derfor er de førstnævnte objekter (under 1) og 2)) umiddelbart beskyttede allerede i kraft af loven, medens de sidstnævnte (under 3)) kun er beskyttede, når der er foretaget tinglysning af deres eksistens.

Yderligere omtales i loven:

4) anlæggene på søterritoriet, vigtigst sejlspærringer, havne- og broanlæg (§ 48, stk. 3), og

endelig falder:

5) de objekter, der videre omtales i § 49, stk. 1 nok i begrænset omfang sammen med de i § 48, stk. 1 nævnte, men hovedkendetegnet for dem

er, at det er hidtil ikke erkendte fortidsminder, der fremkommer tilfældigt ved jordarbejder, også omfattende sådanne typer som ikke er omtalt i § 48, idet nemlig § 49 foruden »ruiner og andre jordfaste fortidsminder« omtaler de hidtil problematisk stillede grave og gravpladser under flad mark, bopladser og lignende.

Svarende til denne opregning, der som nævnt ikke omfatter alle de fortidsminder, som indgår i betænkningens analyse, er der fastsat forskellige definitioner af, hvad lovens beskyttelse egentlig går ud på.

For *gruppe 1)* gælder, at de ikke må beskadiges eller ændres, og det areal, hvorpå de er beliggende, ikke deles ved udstykning eller på anden måde uden rigsantikvarens og fredningsnævnets samtykke.

For *gruppe 2)* medfører den særlige karakter af fortidsminderne som enkeltstående stene eller kors og lign., der ofte i dag står på et andet sted end det oprindelige, at beskyttelsen har en lidt anden formulering. Disse objekter må ikke ændres eller flyttes uden rigsantikvarens og fredningsnævnets samtykke.

Gruppe 3) udgøres af fortidsminder, der blot har det til forskel fra dem i gruppe 1, at det ikke er nemt for alle og enhver at erkende dem som jordfaste fortidsminder. Denne forskellige situation medfører, at beskyttelsen, som i øvrigt går ud på det samme som for gruppe 1, er betinget af, at der er sket en tilkendegivelse fra de antikvariske myndigheders side ved, at der i henhold til loven foretages en tinglysning om fortidsmindets tilstedeværelse på den pågældende ejendom.

Gruppe 4) udgør noget særligt allerede af retlige grunde, idet proceduren for beskyttelse af fortidsminder på landjorden er baseret på de særlige ejendomsretlige problemer, der gælder her, og det er derfor naturligt, at der findes en særlig bestemmelse for søterritoriet, hvor staten har en højhedsret. Her kan ikke gælde regler om udstykning og lign., og her ville fredningsnævnenes medvirken være uden selvstændig betydning. Beskyttelsen af fortidsminderne på søterritoriet går derfor ud på, at disse ikke må beskadiges eller ændres uden rigsantikvarens samtykke. For at opnå, at en sådan beskyttelse skal blive reel, må de pågældende fortidsminder naturligvis være registrerede. En sådan registrering er i gang og støttes af lovens krav om, at fund af anlæg på søterritoriet straks skal anmeldes til rigsantikvaren.

For *gruppe 5)*'s vedkommende er beskyttelsens indhold mere kompliceret. Loven kræver, at fundet straks skal anmeldes til rigsantikvaren, som derefter snarest meddeler den, der udfører arbejdet, om dette kan fortsættes, eller om det skal indstilles, indtil der er foretaget en undersøgelse, eller indtil spørgsmålet om en eventuel erhvervelse er endelig afgjort. Der er et års respit for rigsantikvaren til at lade en sådan undersøgelse foretage. Hvis det er en of-

fentlig myndighed, der udfører anlægsarbejder, afholdes udgifterne af denne offentlige myndighed, er det derimod private, af rigsantikvaren. Denne ordning, hvorefter den offentlige anlægsmyndighed betaler undersøgelser af ved jordarbejder fremkomne fortidsminder (en frigivelse af fortidsminder omfattet af § 48's beskyttelsesregler, kan naturligvis altid betinges af, at ansøgeren bekoster en undersøgelse), svarer til, hvad der gælder i Sverige, hvor man dog også kan pålægge den private at afholde sådanne udgifter. Der er altså her gjort op med de hidtidige tvivlsproblemer, idet der nu for disse fortidsminder er fastsat et bestemt sæt af regler, som måske yder mindre beskyttelse, end en vidtdreven fortolkning af den tidligere bestemmelse ville gøre, men som til gengæld giver en afklaring af situationen, og trods alt giver de antikvariske myndigheder vidtgående beføjelser. Forholdet er jo det, at når der stødes på grave i overpløjede høje eller under flad mark eller på bopladslag, vil det, man fra antikvarisk side normalt kan ønske sig, mere være muligheden for at foretage undersøgelser end en beskyttelse mod fremtidige indgreb. Derfor er hovedreglen den, at der skal gives lejlighed til en undersøgelse. Rigsantikvaren kan dog, hvis det skønnes, at fortidsmindet har en særlig betydning, søge det erhvervet for det offentlige, og her gælder samme regler, som hvor ejere fremsætter krav om nedrivningen af fredede bygninger, nemlig at det pågældende fortidsminde, hvis en frivillig erhvervelse ikke kan opnås, kan erhverves ved ekspropriation (§ 49, stk. 3). Det er ministeren, der træffer afgørelsen om en sådan erhvervelse.

Hvis den mulighed, rigsantikvaren har for at få undersøgt nyfundne fortidsminder, var afhængig af, om der blev udredet erstatning for forsinkelser til den, der foretog anlægsarbejdet, ville reglen være ret illusorisk. Afventningen i indtil 1 år af undersøgelsernes afslutning medfører derfor ikke erstatning til grundejeren. Derimod indeholder § 49, stk. 2 en regel om, at private grundejeres tab ved ikke at kunne fortsætte den hidtidige drift, hvorved der er tænkt på jordbrugsdrift, skal erstattes af rigsantikvaren.

Den beskyttelse, fortidsminderne har og har haft, accentuerer måske det forhold, at mange entreprenører eller ejere i forbindelse med anlægsvirksomhed vil sørge for at undgå at opdage fortidsminder under jordarbejderne. Det vil kun medføre en vis afhjælpning af dette forhold, at det i § 49, stk. 4 udtrykkeligt anføres, at rigsantikvaren kan kræve adgang til steder, hvor der foretages jordarbejder, og hvor der kan formodes at fremkomme fund. Det må samtidig siges, at denne tendens til ikke at opdage noget ikke specielt har forbindelse med den nye lov. På den anden side vil det både for grundejere og entreprenører og for de antikvariske myndigheder være hensigtsmæssigt og nødvendigt, at der på det tidligst mulige stadium, og om muligt inden anlægsarbejdet påbegyndes, foretages en undersøgelse af stedet.

Planlægningen af undersøgelsen forud for, at anlægsprojekter skal realiseres, vil i fremtiden blive en meget væsentlig opgave for fortidsmindeforvaltningen. Såfremt et fortidsminde f. eks. en ruin i en købstad er fundet tidligere, og der er foretaget tinglysning af beskyttelsen, er den naturligvis omfattet af § 48, stk. 1.

Som et yderligere og meget væsentligt led i beskyttelsen af fortidsminderne, og her gælder det *samtlige grupper,* indgår *de sanktioner,* der kan anvendes ved overtrædelse af bestemmelserne i §§ 48 og 49. Efter lovens almindelige straffebestemmelse kan lovovertræderen straffes med bøde, jfr. § 66, litra 1). I flere tilfælde er der for overtrædelser af den tidligere lovs § 2 givet anselige (i andre meget små) bøder. Samtidig kan rigsantikvaren pålægge ejeren og brugeren inden for en rimelig frist at genoprette den hidtidige tilstand, hvis et jordfast fortidsminde er beskadiget, ændret eller flyttet (§ 50). Dette er ikke nogen straf, men bestemmelsen vil utvivlsomt have en betydelig forebyggende virkning. Såfremt ejeren eller brugeren kan bevise, at skaden ikke skyldes fejl eller forsømmelse fra deres side, kan de dog undgå en sådan tilpligtelse. I øvrigt gælder med hensyn til disse retableringsarbejder, som rigsantikvaren kan lade udføre på ejerens og brugerens bekostning, hvis de ikke efterkommer rigsantikvarens pålæg herom, at de udgør en parallel til, hvad der gælder med hensyn til retableringen af ulovlige bygningsarbejder ved fredede bygninger.

Denne bestemmelse fører over i de regler, der gælder om *tilsyn med og vedligeholdelse af* de jordfaste fortidsminder samt om bestræbelserne for at give offentligheden adgang til de mere fremtrædende monumenter. I henhold til § 51 kan rigsantikvaren kræve adgang til jordfaste fortidsminder og uden udgift for ejeren lade fortidsminder undersøge og istandsætte. Tilsynet med fortidsminderne har hidtil været varetaget af formændene for naturfredningsnævnene i de tidligere amtsrådskredse, men er nu, som det også fremgår af lovteksten, overgået til rigsantikvaren.

Til løsning af den opgave at skaffe offentligheden *adgang* til et fortidsminde, kan rigsantikvaren, såfremt han ikke kan opnå en vederlagsfri ordning, indstille til ministeren, at fortidsmindet og evt. det omkringliggende areal erhverves gennem en frivillig overdragelse (i modsætning til ved ekspropriationer). En *erhvervelse* kan for øvrigt også foretages, hvis rigsantikvaren af andre grunde mener, at fortidsmindet bør tilhøre det offentlige. Disse erhvervelser vil utvivlsomt finde ret stor anvendelse i de kommende år, bl. a. fordi det er vigtigt, at de antikvariske myndigheder selv fuldt ud behersker situationen omkring jordbrugsdriften på jordfaste fortidsminder. Allerede nu er der gennemført flere køb i overensstemmelse hermed, eksempelvis af Sjørring volde i Thy og Brovold på Als.

Som et yderligere landskabeligt meget betydningsfuldt, men i forhold til selve fortidsmindet sekundært led i beskyttelsen har loven opretholdt den hidtidige *beskyttelseszone på 100 m* omkring de landskabeligt betydningsfulde monumenter, som er omtalt i § 48, bortset dog fra kors, milepæle og lign., som ofte vil befinde sig uden for det åbne land. Beskyttelsen inden for denne zone omfatter et forbud mod enhver landskabelig eller terrænmæssig ændring, herunder placering af bygninger, skure, campingvogne og lign., opstilling af master, beplantning, ændringer i terrænet ved opfyldninger eller afgravning eller i øvrigt foranstaltninger, der i væsentlig grad kan virke skæmmende på fortidsmindet. For fortidsminder inden for de i 1961 eksisterende skovarealer omfatter beskyttelseszonen dog kun en radius af 5 m fra fortidsmindets fod. Varetagelsen af denne regel er helt henlagt under fredningsnævnet, der dog skal indhente en erklæring fra rigsantikvaren, inden det træffer sin afgørelse. Motiveringen for denne administrative ordning er, at beskyttelseszonen især er anset for et led i opretholdelsen af det landskabelige miljø omkring fortidsmindet og således er egnet til at indgå i fredningsnævnets virksomhed på linie med administrationen af andre zoner i naturfredningsloven, som strandbeskyttelseszonen (§ 46) og bebyggelseskontrolzonerne omkring skove, åer, søer og veje (§ 47).

I øvrigt er den særlige karakter af fortidsmindebeskyttelsen inden for naturfredningsloven, som det flere steder er anført, markeret af *fordelingen* af den administrative kompetence. Medens fredningsmyndighederne i henhold til naturfredningslovens øvrige bestemmelser sædvanligt er de lokale fredningsnævn, hvis afgørelser kan indbringes for det hele landet omfattende overfredningsnævn, er myndigheden ved administrationen af kap. VII *rigsantikvaren*. Rigsantikvaren træffer således afgørelse om, hvad der falder ind under begrebet jordfaste fortidsminder, hvad der udgør grænsen for fortidsmindet, om et arbejde kan fortsætte, efter at et fund er gjort, eller om der skal foretages en undersøgelse eller søges gennemført en erhvervelse. Han erstatter private grundejeres tab ved ikke at kunne fortsætte en hidtidig drift, han kan pålægge ejeren og brugeren retableringer og eventuelt lade arbejdet udføre på disses bekostning, og han skal endvidere beskæftige sig med offentlighedens adgang til fortidsminderne og med deres vedligeholdelse og istandsættelse. Endelig må han drage omsorg for, at beskyttelsesbestemmelserne bliver tinglyst på de pågældende ejendomme. Rigsantikvarens afgørelser, i henhold til § 48 bl. a. med hensyn til, hvad der falder ind under begrebet jordfaste fortidsminder, i henhold til § 49, stk. 1 om fund under jordarbejder og § 50 om pålæg om genoprettelse af en forstyrret tilstand kan indbringes for ministeren for kulturelle anliggender af ejendommens ejer og bruger.

Hvor det drejer sig om selve fortidsmindernes eksistens og fredning, er

rigsantikvaren og ministeren imidlertid ikke enerådende. Man har her fastholdt en dobbeltadministration (som i betænkningen var foreslået afskaffet), derved at også fredningsnævnets samtykke kræves til ændringer og udstykninger m. v. Når fredningsnævnets afgørelse også kræves i disse tilfælde, betyder det en tilsvarende dublering af kompetencen i ankeinstansen. Ligesom ministeren i henhold til § 58, stk. 3 er ankeinstans for rigsantikvarens afgørelser, er overfredningsnævnet det i henhold til § 58, stk. 1 for fredningsnævnets. Denne dobbeltadministration, så kinesisk den end kan virke – det er virkelig vanskeligt for folk at forstå denne behandling af en sag ved flere suveræne myndigheder – vil utvivlsomt kunne være medvirkende til, at loven administreres strengt restriktivt. Det er karakteristisk, at der kun verserer få sager årlig om frigivelse af jordfaste fortidsminder, men lige så karakteristisk, at det er et yderligere lille antal sager, der bliver forelagt ankeinstanserne. Rigsantikvaren har hidtil under administrationen af naturfredningsloven næsten altid formået at undgå, at ankesituationer opstår.

Der er to led, som det er værd at mærke sig i forbindelse med gennemførelsen af den nye naturfredningslov. *Sammenhængen i beskyttelsesproblematikken* har vist sig så indlysende, at fortidsmindebeskyttelsen og naturfredningen i øvrigt må siges at være vævet tættere sammen end før. Dette fremgår mindre af den administrative opdeling, som ikke principielt har ændret karakter: Fredningsnævn og overfredningsnævnet medvirker ved administration af § 48, og rigsantikvaren medvirker gennem sine erklæringer ved fredningsnævnets administration af § 53. Den opmærksomme læser vil imidlertid se, at en række grupper af fortidsminder nu klart falder uden for kap. VII og derfor må beskyttes efter naturfredningslovens øvrige regler. Dette er således tilfældet for adskillige af de foran omtalte fortidsmindegrupper: agerspor, hulveje, kultsteder, helligkilder, sagnlokaliteter og historiske lokaliteter, jorddiger, stengærder og lign. anlæg. De er ikke omtalt i kap. VII. Det samme gælder et fænomen som bopladslag på havbunden. Hvis sådanne objekter skal beskyttes, må det ske efter reglerne om fredning efter naturfredningslovens øvrige bestemmelser, d.v.s først og fremmest ved gennem fredningssager at pålægge den pågældende ejendom fredningsservitutter mod sædvanlig erstatning, eller evt. ved udstedelse af ministerielle bekendtgørelser, hvor det drejer sig om fortidsminder på søterritoriet eller på statsejendom, jfr. § 60. Der foregår derfor, og der må foregå, et intimt samarbejde mellem rigsantikvaren og de øvrige fredningsmyndigheder, heriblandt ikke mindst fredningsplanudvalgene, som i de fleste tilfælde fremtidig vil stå som sagsrejsere. I de landskabsanalyser, som i henhold til lovens § 35 foretages af fredningsplanudvalgene – og centralt af Statens naturfrednings- og landskabskonsulent – og som baseres på en opgørelse af landskabets forskellige

kvaliteter, indgår da også de arkæologiske eller kulturhistoriske synspunkter med stor vægt. Landskabsanalyserne udgør et grundlag ikke alene for rejsning af fredningssager, men også for de forskellige planlæggende myndigheders overvejelser og beslutninger.

Det andet særligt bemærkelsesværdige led i nyordningen vil blive nærmere omtalt senere. Det er en bestemmelse, som på en måde rækker ud over begrebet jordfaste fortidsminder og giver kap. VII et videre område. I henhold til § 49, stk. 1 skal nemlig ved fund af de der nævnte fortidsminder *fundne genstande,* altså oldsager, efter anmodning afleveres til rigsantikvaren. Denne bestemmelse, der kan kaldes et fremmedelement i lovens sammenhæng, svarer til, hvad der gælder i adskillige andre lande. Om fordelingen museerne imellem af de såkaldte afleverede genstande skal der udfærdiges nærmere regler af ministeriet.

Det er klart, at den omfattende administrative procedure i forbindelse med fortidsmindebeskyttelsen vil kræve en betydelig *administrativ* indsats og et betydeligt *apparat* til løsning af de blandet saglige og administrative opgaver. En konsekvens af nyordningen har derfor været – måske som det første led i en etablering med tiden af et selvstændigt rigsantikvarembede – udskillelsen af institutionen rigsantikvarens fortidsmindeforvaltning fra Nationalmuseet. Også i administrativ henseende har loven således medført en tilnærmelse til de svenske forhold. De nærmeste år vil vise, om denne tilnærmelse kan videreføres. Organisationen af et samarbejde om administrationen af fortidsmindebestemmelserne, herunder ikke mindst § 49, mellem rigsantikvarens fortidsmindeforvaltning og lokal- eller specialmuseerne er endnu på overvejelsernes stadium.

Naturfredningsloven gælder ikke for *Grønland,* og beskyttelsen af de grønlandske fortidsminder har derfor hidtil helt været baseret på aftaler imellem rigsantikvarens fortidsmindeforvaltning (eller tidligere Nationalmuseet) og Grønlandsministeriet. Der er nu behov for en afklaring af beskyttelsesproblemerne på Grønland, og der arbejdes i Grønlandsministeriet med formningen af et udkast til en særlig fredningslov for Grønland. Man vil her, bl. a. på baggrund af, at bestemmelserne vil være rettet til en meget lille befolkningsgruppe, kunne tænkes at gå endnu videre i sammenbindingen af forskellige fredningsbestemmelser og for Grønland søge tilvejebragt en enkelt lov omfattende naturfredning, bygningsfredning, beskyttelse af fortidsminder, geologiske dannelser, dyrearter og andet. Ved administrationen vil der i et vist omfang kunne inddrages sagkyndig rådgivning eller afgørelse fra kompetente organer i Danmark.

Bygningsfredningsloven

Den genetiske forbindelse, der er mellem de forskellige fredningsbestræbelser, kan aflæses af historikken omkring bygningsfredningslovgivningen. Ligesom man nu tilsigter en samlet fredningslov for Grønland, opererede man ved udformningen af lovforslaget i 1915–16 med en samlet naturfrednings- og bygningsfredningslov. Denne samling af de to sæt fredningsbestemmelser blev som bekendt ikke realiseret. Der vedtoges en særlig naturfredningslov i 1917 og det følgende år bygningsfredningsloven af 12. marts 1918.

Når de to regelsæt udskiltes fra hinanden, hang det sammen med, at de nok begge omfatter en beskyttelse af eller indgreb over for fast ejendom, men samtidig at den retlige og administrative ordning, som de to love fastlægger, er væsensforskellig. Medens naturfredningsloven som sit grundprincip har, at der fredes mod erstatning, og derfor i høj grad må lægge vægt på, hvorledes fredning og erstatningsopgørelse kan finde sted, er det bygningsfredningslovens princip, at fredninger ikke er forbundet med erstatning. Der er derfor ikke behov for organer, der er specielt egnede til erstatningsopgørelser, men derimod for et kvalificeret, sagligt organ, der kan udpege, hvilke bygninger der har den højeste arkitektur- eller kulturhistoriske kvalitet.

Efter en anden betragtning kan man nok sige, at fredning af bygninger og af landskaber har en forskellig karakter i den retlige udformning, idet det nok er sådan, at ejere af fredede bygninger især med hensyn til bygningsarbejder, der går ud over almindelig vedligeholdelse, må finde sig i visse restriktioner uden nogen kompensation, men at der dog herudover, hvis sagen stilles på spidsen, skal foretages en økonomisk opgørelse. Det er nemlig noget centralt inden for bygningsfredningslovgivningen, at en ejer, hvis det kommer så vidt, at han vil have sin fredede bygning revet ned og ikke får lov til det, må finde sig i, men samtidig kan kræve, at staten overtager bygningen evt. til ekspropriationspris, d.v.s. værdien i handel og vandel.

Ligesom naturfredningslovens grundprincipper fra loven af 1917 er opretholdt i 1970-loven, går den gamle bygningsfredningslovs grundprincipper igen i den ny bygningsfredningslov, lov nr. 195 af 8. juni 1966, der allerede er undergået en mindre ændring ved lov nr. 593 af 19. december 1969.

Også den gamle bygningsfredningslovs øvrige hovedprincipper er opretholdt. Den ny lov har således heller ikke medført noget brud i den hidtidige administrative ordning. Situationen er således den, at den ny lov udgør en gennemgribende omredaktion og præcisering samtidig med, at den har medført enkelte materielle ændringer.

Fredninger kan efter lovens § 1 iværksættes med hensyn til en række nærmere opregnede *objekter:* bygninger og bygningsdele samt andre arkitektoni-

ske arbejder, monumenter og fæstningsværker. Som eksempler på andre arkitektoniske arbejder nævner bemærkningerne til lovforslaget bl. a. broer, springvand, bislagsten, hegnsmure, milepæle og mindestøtter. Denne opregning viser, at der kan være et vist sammenfald mellem bygningsfredningslovens og naturfredningslovens kap. VII's objekter samtidig med, at de to loves områder supplerer hinanden. En slags skillelinie imellem, hvad de to love tager sig af, kan måske drages ud fra den arkitektoniske kvalitet: om det er et jævnere, kulturhistorisk interessant objekt, eller om det har en plads inden for bygningskultur eller arkitekturhistorie. Foruden at samme objekt, f. eks. hvor det drejer sig om befæstningsværker, kan være beskyttet både efter bygningsfredningsloven og naturfredningsloven, gælder, at et vist geografisk sammenfald af beskyttelsesobjekterne ofte vil kunne iagttages, som hvor en fredet bygning ligger på et ældre voldsted. Det er karakteristisk, at naturfredningslovens beskyttelse af jordfaste fortidsminder er den stærkeste beskyttelsesregel, vi har, medens reglerne i lovgivningen om beskyttelsen af eksisterende bygninger, hvad enten det drejer sig om bygningsfredede, eller de af den kirkelige lovgivning omfattede, formelt er svagere.

Begrebet jordfaste fortidsminder er ikke behæftet med nogen aldersklausul. Det må dog være en selvfølge, at man som et minimum opererer med den inden for antikvitetslovgivningen internationalt accepterede 100 års regel. I bygningsfredningsloven derimod er dette alderskriterium fastslået som en hovedregel, der i forhold til tidligere er modificeret netop ved, at det nu kun er anført som en hovedregel. Reelt har man aldrig fraveget denne grænse. Det må også være rimeligt, at opfattelsen af, hvad der har arkitektonisk kvalitet, får lejlighed til at bundfælde sig gennem et spand af år. Hertil kommer, at de administrative og økonomiske konsekvenser af en fravigelse af reglen ville være temmelig uoverskuelige.

Proceduren, hvis en gammel bygning ønskes fredet, er efter bygningsfredningsloven den, at Det særlige Bygningssyn på grundlag af indberetning eller sekretariatsmæssige undersøgelser, herunder en besigtigelsesrapport og evt. efter forhandling med ejeren på stedet, indstiller til ministeren for kulturelle anliggender, at bygningen fredes. Efter den instruks af 13. oktober 1967, der er udstedt for Det særlige Bygningssyn, underrettes ejeren senest samtidig med bygningssynets indstilling til ministeren om, at bygningen søges fredet, og ejeren får så lejlighed til inden for nogle uger at fremføre sine indvendinger over for ministeren. Ved ministerens godkendelse af bygningssynets indstilling sker fredningen, og bygningssynet skal så give ejeren meddelelse herom ved anbefalet brev og foranledige fredningen tinglyst. Der kan altså efter bygningsfredningsloven af 1966 foretages aktualitetsbetonede fredninger på samme måde som efter naturfredningsloven. Der skal dog ligesom tidligere

hvert 5. år udarbejdes en fortegnelse over samtlige fredede bygninger. Denne fortegnelse, hvis udgivelse efter 1918-loven var den retsstiftende kendsgerning i forbindelse med fredningen, vil naturligvis give anledning til, at der hvert 5. år foretages en systematisk gennemgang af samtlige fredninger med henblik på ophævelser eller placering i den ene eller den anden beskyttelsesgruppe som A- eller B-fredede.

De fredede bygninger er opdelt i to *klasser* A og B. Denne klassificering har selvfølgelig relation til bygningernes arkitektoniske værdi. Klasse A omfatter de kvalitativt mest fremragende bygninger, hvis arkitektoniske eller kulturhistoriske værdi er særlig stor, medens klasse B udgøres af de øvrige bygninger, der i disse henseender kan siges at have en væsentlig betydning.

Det relevante i loven med hensyn til de to klasser er dog ikke bygningernes kulturhistoriske betydning, men det forhold, at de er undergivet en forskellig beskyttelsesgrad.

Hvis man opgør de forskellige *beskyttelsesformer,* som er indeholdt i loven, viser det sig, at der reelt er ikke to, men 4 grupper: 1) de almindeligt A-fredede bygninger, og 2) de almindeligt B-fredede. Hertil kommer imidlertid, at de 3) B-fredede bygninger, der er placeret i bymæssige bebyggelser med facader mod gade, vej eller plads, har særlige beskyttelsesregler for disse facader og således udgør en 3. gruppe. Endelig er der inden for alle disse grupper 4) visse bygninger, som er omfattet af en af ejeren underskrevet, på ejendommen tinglyst særlig bevaringsservitut i henhold til lovens § 12. Ved denne servitut tillægges der Det særlige Bygningssyn påtaleret med hensyn til en række bestemmelser, der bl. a. omfatter en forpligtelse for ejeren til at holde bygningen tæt på tag og fag, og hermed en fraskrivning af muligheden for senere at kunne kræve bygningen nedrevet.

Den beskyttelse, der tillægges fredede bygninger, omfatter dels fælles elementer, dels elementer, der er forskellige for de 4 anførte grupper.

Kontrollen med udførelsen af bygningsarbejder, der går ud over almindelig vedligeholdelse, er et af de områder, hvor der gælder forskellig beskyttelse:

1) Med hensyn til A-fredede bygninger kræves der godkendelse fra Det særlige Bygningssyn af ethvert sådant bygningsarbejde.

2) Beskyttelsen af de almindeligt B-fredede bygninger, jfr. § 6, stk. 3, er i virkeligheden meget begrænset, idet den i henseende til de nævnte bygningsarbejder kun består i, at ejeren senest 2 måneder inden et arbejdes påtænkte påbegyndelse, skal give meddelelse om det til Det særlige Bygningssyn. Synet har så mulighed for overfor ejeren at fremkomme med andre forslag, som ejeren dog ikke er forpligtet til at følge. Han skal dog underrette bygningssynet herom i alle tilfælde.

3) For en væsentlig del af de B-fredede bygninger, de i § 6, stk. 2 omtalte, der har facade mod gade, vej eller plads i bymæssig bebyggelse, gælder, at deres facader nyder en lige så effektiv beskyttelse som de A-fredede bygninger. Det særlige Bygningssyn kan godkende eller nægte, at et arbejde udføres.

4) Endelig gælder for de bygninger, hvorpå der er lyst særlige deklarationer efter § 12, at ejeren i alle tilfælde må have Det særlige Bygningssyns godkendelse af ombygningsarbejderne.

Ved 1) A-fredede bygninger er altså såvel faste interiører som bygningernes ydre under bygningssynets kontrol. For 2) B-fredede bygninger i almindelighed er ingenting under effektiv kontrol, for 3) B-fredede bygninger som omtalt i § 6, stk. 2, facaderne, og endelig er 4) de af § 12-deklarationer omfattede bygninger under samme kontrol som de A-fredede. Det lyder af så lidt, at de B-fredede bygninger i almindelighed er uden for bygningssynets kontrol i betragtning af, at det faktisk i de fleste tilfælde lykkes at nå til enighed mellem synet og ejeren om en løsning.

Den formelt svage position eksisterer da også kun i relation til bygningsarbejder. Ganske vist kan man ved sådanne arbejder opnå at forringe en bygnings kvalitet så stærkt, at den mister sin betydning; men dette vil ikke være det normale. I den *situation, hvor ejeren ønsker en nedrivning af en fredet bygning,* er reglerne ens for de 3 førstnævnte grupper af bygninger, medens den 4. gruppe falder helt udenfor, idet ejeren her på forhånd har fraskrevet sig retten til at forlange nedrivningstilladelse.

Proceduren er den, at ejeren må søge Det særlige Bygningssyn om godkendelse af, at bygningen nedrives. Hvis Det særlige bygningssyn ikke vil godkende nedrivningen, må synet, hvis ejeren insisterer, indstille til ministeren, at den pågældende ejendom helt eller delvis søges erhvervet. Denne erhvervelse kan gennemføres ved ekspropriation, hvis man ikke kan nå til en frivillig aftale om købesummens størrelse. Der er dog aldrig foretaget sådanne ekspropriationer. Det er kun i relativt få tilfælde, at sagen stilles på spidsen, således at denne bestemmelse, der som nævnt er nøglebestemmelsen i hele bygningsfredningsloven, kommer i anvendelse. I de seneste år synes der dog at være en tendens til, at bygningsejere i videre omfang opgiver gamle, fredede bygninger og forlanger dem nedrevet. Dette gælder ikke mindst huse, hvis lejeindtægter ikke muliggør en vedligeholdelse.

I en anden relation gælder ensartede beskyttelsesregler for A-fredede bygninger og for B-fredede bygningers facader. Ejerne har nemlig her en direkte forpligtelse til at sørge for en vis *vedligeholdelse,* idet lovens § 8 giver Det særlige Bygningssyn hjemmel til, hvis bygningen vanrøgtes, med ministerens tilslutning at pålægge ejeren eller brugeren at foretage fornøden istandsættelse inden en rimelig frist. Bygningssynet kan, hvis arbejdet ikke er udført

inden for denne frist, lade det foretage på ejerens eller brugerens bekostning. En vis vedligeholdelsespligt gælder som nævnt også for de bygninger, der er belagt med en § 12-deklaration.

På samme måde som ved beskyttelsen af jordfaste fortidsminder er det et særligt, sagkyndigt organ, der varetager bygningsfredningslovens *administration*. Det er dog ikke her rigsantikvaren, der står som den faglige leder, men det allerede flere gange omtalte kollegium benævnt Det særlige Bygningssyn, der foruden rigsantikvaren som født formand har 6 medlemmer, hvoraf en skal være arkitekt og indstilles af akademirådet, en jurist, og to skal repræsentere ejere eller brugere af fredede ejendomme. De to sidstnævnte udpeges af kommunernes landsforening og Københavns kommune. Bygningssynet er i visse henseender enekompetent, i andre et over for ministeren indstillende organ. Det bistås af et sekretariat med faglige medarbejdere og har blandt sine opgaver også den at fordele de midler, der på finansloven stilles til rådighed som tilskud til istandsættelser af fredede bygninger. På trods af de begrænsede midler der er til rådighed, for tiden ca. 1,2 mill. kr. årlig som tilskud til de godt 2.500 fredede bygninger, har man ved denne fordeling væsentligt bidraget til, at kun få fredede bygninger har måttet opgives.

For at smidiggøre administrationen af loven og især dens bestemmelser om offentlig erhvervelse af ejendomme er der ved bygningsfredningslovens § 16 etableret et særligt fond, *Statens Bygningsfredningsfond,* der nu råder over en dispositionsbevilling på 800.000 kr. om året. Det er hensigten, at man gennem dette fond skal kunne købe, istandsætte og videresælge ejendomme, der er truet af nedrivning; men i øvrigt muliggør fondet også støtte på andre måder, f. eks. ved tilskud til bevaringsforeninger, som de ordinære midler til istandsættelse ikke vil kunne anvendes til, jfr. også ministeriet for kulturelle anliggenders bekendtgørelse af 1. marts 1968 om Statens Bygningsfredningsfond. Ledelsen af bygningsfredningsfondet varetages af Det særlige Bygningssyn, suppleret med repræsentanter for finansministeriet, boligministeriet og Statens ligningsdirektorat. Det har i de forløbne år vist sig muligt at erhverve en række nedrivningstruede ejendomme til istandsættelse med påfølgende afhændelse for øje.

De store prisstigninger, vanskelighederne teknisk og økonomisk ved at få udført istandsættelsesarbejder på gamle huse, fastlåsningen af huslejerne og andet har medført en ret vanskelig situation for bygningsbevaringen. På visse punkter er der opnået generelle lempelser for ejere af fredede bygninger, f. eks. med hensyn til fritagelse for ejendomsskatterne for bygninger, der er omfattet af de foran omtalte særlige bevaringsservitutter, og endvidere i relation til lejelovgivningen.

Bygningsfredningsloven skal revideres i folketingsåret 1973/74. I over-

vejelserne om denne revision må indgå den almindelige følelse af behovet for at beskytte ikke alene enkeltbygninger, men også miljøer, og desuden om man ved nye generelle regler, altså ikke alene ved en mulig udvidelse af midlerne til istandsættelsestilskud, kan få afhjulpet ulemper ved besiddelsen af gamle, fredede bygninger.

Bestemmelser i bebyggelseslovgivningen

Adskillige love, som ikke henhører under ministeriet for kulturelle anliggenders ressort, omfatter bestemmelser, der kan siges at indgå i den antikvariske lovgivning. Dette gælder ikke mindst dele af planlægnings- og bygningslovgivningen, der kan give mulighed for, at der ydes bebyggelser en direkte beskyttelse, men som også direkte kan få en meget stor betydning ved at indvirke på bebyggelsesplanlægningen, f. eks. ved at lede en uønskelig udvikling uden om bevaringsværdige kvarterer og bygninger.

Bygningsfredningsloven taler i sin nuværende udformning kun om beskyttelsen af enkelte bygninger og muliggør således kun undtagelsesvis en beskyttelse af et helt gadebillede og da slet ikke af et videre begreb som bydele. Skal man opnå en sådan beskyttelse med støtte i en lovgivning, må man vende sig til *lov om byplaner,* lovbekendtgørelse nr. 63 af 20. februar 1970, efter hvis § 2, stk 3, det kan bestemmes i en byplan, hvor hensynet til bevaring af værdifulde gadebilleder eller gamle bydeles særprægede karakter tilsiger det, at bebyggelsen kun må nedrives, ombygges eller på anden måde ændres, hvis kommunalbestyrelsen giver tilladelse hertil. Hvor sådanne byplaner gennemføres, sædvanlig i form af såkaldte partielle byplanvedtægter, der som navnet antyder kun omfatter begrænsede dele af kommunen, opnås altså en beskyttelse, som kan være mere effektiv, end den bygningsfredningsloven yder. Byplanloven indeholder også bestemmelser om f. eks. afståelsespligt samt om kommunernes overtagelsespligt i tilfælde, hvor bevaringshensyn spiller ind. Her varetager altså de kommunale myndigheder beskyttelsen af miljøerne. Hvor sådanne partielle byplanvedtægter måtte findes ønskelige, bliver det derfor en vigtig opgave for de antikvariske myndigheder at overbevise de kommunale myndigheder om betydningen af en sådan disposition. Vigtige indlæg i så henseende har været de analyser, som under betegnelsen bevaringsplaner er blevet udarbejdet for flere gamle byer eller bydele, og som enkelte steder som i Ribe, Mariager og Svaneke har dannet grundlag for byplanvedtægter.

På tilsvarende måde fastsætter bestemmelserne i *byggeloven,* lovbekendtgørelse nr. 206 af 15. maj 1970, at der i bygningsvedtægterne for de enkelte sogne- og købstadskommuner kan optages bestemmelser, der giver kommu-

nen som bygningsmyndighed hjemmel til at forlange, at en bebyggelses ydre fremtræden bevares i sin hidtidige skikkelse, hvor arkitektoniske og herunder arkitekturhistoriske hensyn kræver det.

Kap. VII i *boligloven,* lovbekendtgørelse af 17. juni 1970 muliggør en vis offentlig støtte til ombygninger af ældre ejendomme.

Af meget væsentlig betydning for bevarelsen af vore bygningsmiljøer er også *saneringsloven,* lov nr. 318 af 18. juni 1969. I henhold til lovens § 47, stk. 3 kan der af boligministeren efter indhentet udtalelse fra Det særlige Bygningssyn ydes særlig statsstøtte af de midler, der stilles til rådighed til saneringsformål, til ombygning og istandsættelse af bygninger, som har kunstnerisk eller historisk værdi.

Ifølge punkt 6 i boligministeriets cirkulære af 30. september 1969 om oversigtsplaner i henhold til saneringsloven forudsættes det, at oversigtsplaner, der angår områder eller bebyggelser af kunstnerisk eller historisk værdi samt områder, hvor der skønnes at være væsentlige hensyn til bevaring af miljøet, udarbejdes i samarbejde med Det særlige Bygningssyn.

Disse bestemmelser udgør en udbygning af reglerne i den tidligere saneringslov. Allerede under dens gyldighedsperiode er der opbygget et omfattende samarbejde om de for de samlede bybilleder så betydningsfulde saneringsplaner.

Den kirkelige lovgivning

Det er påfaldende, at de i henhold til bygningsfredningsloven fredede bygninger er underkastet en mindre grad af beskyttelse end den, der gælder for de af naturfredningsloven omfattede jordfaste fortidsminder. En så central gruppe inden for dansk bygningskunst som de af vore gamle kirkebygninger og anlæg, der er omfattet af lovgivningen om folkekirken, er formelt endnu svagere stillet og i øvrigt udtrykkeligt undtaget fra bygningsfredningsloven. Den bestemmelse, hvorved vore historiske kirkebygninger er beskyttet, er § 6 i *loven om vedligeholdelse af kirker og kirkegårde,* jfr. lovbekendtgørelse nr. 455 af 23. september 1947. Den pålægger menighedsrådet, kirkens ejer og dens tilsyn at påse, at der altid forud sker henvendelse til kirkeministeriet, når ombygning eller forandring ved kirkebygningen eller dens tilbehør skal finde sted. Herefter sørger kirkeministeriet gennem sine sagkyndige konsulenter, de kgl. bygningsinspektører og Nationalmuseet, for, at der tages de fornødne hensyn på én gang til kirkens funktion som bygning for gudstjenester og som historisk mindesmærke. Nogle ganske enkelte kirkebygninger er henlagt under det såkaldte særlige kirkesyn, der består af 3 af ministeriet udnævnte sagkyndige, der har tilsynet med kirkebygningen som byg-

ningsmindesmærke og med dens umiddelbare omgivelser, løsøre og tilbehør, i det omfang dette har kunstnerisk, historisk eller arkæologisk interesse.

Dette indseende fra kirkeministeriets side, som loven således angiver, har vist sig reelt at kunne yde de historiske kirkebygninger og deres inventar en meget stærk beskyttelse. Den omfattende bistand, der ydes kirkeministeriet, stilles til rådighed af Nationalmuseets 2. afdeling. Kirkegårde og deres indramning, kirkemure eller diger indgår også under de nævnte bestemmelser.

Der kan med hensyn til kirkernes omgivelser være anledning til at nævne, at kirkeministeriet ved cirkulære af 26. januar 1949 har givet anvisning på organiseringen af fredninger i henhold til naturfredningsloven. Gennem provst Johan Exners arbejde hermed er der i den efterfølgende tid foretaget ca. 4.500 sådanne kirkeomgivelsesfredninger.

Fælles for reglerne i bebyggelseslovgivningen og den kirkelige lovgivning er, at de ikke er restriktive i sig selv, men at de åbner mulighed for en effektiv konsulterende virksomhed.

Vragloven

Restriktive er derimod reglerne om en speciel gruppe fortidsminder, der først i nyere tid er blevet genstand for undersøgelser, nemlig de historiske skibsvrag. Det viste sig hurtigt, da det første store fund, vikingeskibene i Roskilde Fjord, fremkom, at der var behov for særlige beskyttelsesregler for denne fundgruppe. Dels på grund af denne konkrete anledning til overvejelserne, og dels fordi disse fund helt overvejende gøres på havbunden, var det naturligt, at beskyttelsesreglerne tilvejebragtes i form af en særlig lov og ikke ved indkorporering af nye regler i de dengang eksisterende love, først og fremmest strandingsloven. Vragloven, lov nr. 203 af 31. maj 1963 om beskyttelse af historiske skibsvrag m. v., angiver sit *omfang* som alle genstande, herunder vrag og naturligvis fortrinsvis vrag, der findes på havbunden i danske farvande og som må antages at være gået tabt for til enhver tid mere end 150 år siden.

Indholdet af beskyttelsen er lovens bestemmelse om, at disse objekter tilhører staten, medmindre nogen måtte godtgøre sin ret som ejer, og det fastsættes i § 2, at de ikke uden rigsantikvarens tilladelse må optages eller beskadiges ej heller ved ændring af bundforholdene på eller omkring stedet, hvor genstandene findes.

Den særlige cadeau til den ejendomsret for private, der måtte eksistere med hensyn til genstande, der er gået tabt for indtil 150 år siden, og selve 150-årskriteriet, der ikke harmonerer med den sædvanlige 100-års-grænse ved anvendelsen af antikvitetsbegrebet, har sin motivering i, at det hastede

med at få gennemført loven, og at man derfor ikke på nogen måde ønskede at udsætte sig for, at lovforslagets behandling blev kompliceret ved, at der rejstes ejendomsretlige problemer under behandlingen. Det, der var vigtigt, var at få gennemført en lov, hvorved man kunne opnå en beskyttelse for de vrag m. v., som har særlig interesse, og dette er naturligvis først og fremmest de ældste, fra oldtid, middelalder og nyere tid indtil industrialiseringen sætter ind. Hvis der kunne opstå tvivl med hensyn til skibsvrag, der var yngre, kunne det generelt fastslås, at den antikvariske betydning af disse ikke kunne være af en sådan størrelsesorden, at det burde kunne få indflydelse ved lovforslagets gang.

Den danske ordning dækker i sin nuværende udformning stort set de interesser, der kan være i de historiske vrag på havbunden, og rækker efter sine hensigter videre end til det søterritorium, der umiddelbart er undergivet statens højhedsret, idet loven opererer med begrebet: i de danske farvande. Noget andet er, at de historisk interessanteste vrag oftest vil befinde sig i nærheden af kysten, altså inden for søterritoriet.

Det vigtigste led i beskyttelsen af de historiske skibsvrag, når først loven eksisterer, er en registrering og bedømmelse af dem. Også i denne henseende har Danmark en ret fremtrædende position, idet Skibshistorisk laboratorium foretager systematiske undersøgelser og registreringer, der kan tjene som grundlag for oversigter udsendt af rigsantikvaren. Ministeriet for kulturelle anliggenders instruks af 11. december 1968 angiver omfanget af den bemyndigelse, der tillægges rigsantikvaren med hensyn til at træffe bestemmelser om foranstaltninger, som findes nødvendige til sikring eller optagning af de genstande, herunder naturligvis vragene, som i henhold til loven tilhører staten.

Spørgsmål i forbindelse med optagelse af nyere vrag er reguleret ved strandingsloven. I disse problemer har en række institutioner, således forsvarsministeriet (fyrdirektoratet), handelsministeriet og fiskeriministeriet været impliceret. Adskillige af strandingslovens regler indgår i vragloven. Det er derfor en ganske særlig administrationsform og -gren, der kræves til arbejdet med de historiske vrag, så meget mere som en særlig ekspertise med hensyn til skibsbygning og skibshistorie må anses for nødvendig for medarbejderne foruden kvalifikationer med hensyn til undervandsrekognoscering. Denne nye administrationsgren er under opbygning i forbindelse med Skibshistorisk laboratorium.

Vragloven måtte naturligvis, som en fuldstændig nyskabelse, være et eksperiment. De år, den har virket, har ikke afsløret svagheder i den, og med det forannævnte indhold af § 48, stk. 3 i den ny naturfredningslov må de kulturhistoriske interesser på havbunden være relativt veldækkede. Ved en

eventuel lovrevision kunne en nærmere koordinering mellem vragloven og naturfredningslovens kap. VII tages under overvejelse.

I vraglovens § 3 omtales, at tilfældigt optagne genstande, der tilhører staten i henhold til lovens § 1 (d.v.s. er fundne på havbunden, og må antages at være gået tabt for mere end 150 år siden), skal afgives til rigsantikvaren. Rigsantikvaren kan udbetale den, der har opdaget genstanden, en godtgørelse. Rigsantikvaren træffer i henhold til instruksen af 11. december 1968 beslutning om, hvorvidt optagne genstande overhovedet skal afleveres og endvidere om det afleveredes fremtidige placering.

Det er påfaldende, at der nogenlunde samtidig med gennemførelsen af den danske lov gennemførtes beskyttelsesbestemmelser for vrag i Norge og Sverige, henholdsvis i 1963 og 1967, og at lovene efter deres udformning kun i meget ringe grad synes at være gensidigt inspirerede. De konkrete baggrunde for lovforslagene har formentlig indvirket herpå.

Danefælovgivningen m. v.

Med hensyn til enkeltgenstande, der findes i jorden, er tidligere omtalt den ny regel i naturfredningslovens § 49, hvorefter rigsantikvaren kan forlange genstande fundne i forbindelse med jordfaste fortidsminder afgivet. Denne tilsyneladende bagatelagtige bestemmelse rækker i virkeligheden temmelig vidt med hensyn til at dække sikringen af de jordfundne genstande, som har væsentlig kulturhistorisk interesse, idet det netop er de ting, der fremkommer i en sammenhæng og da specielt med jordfaste fortidsminder, der har den største arkæologiske betydning. Den ny naturfredningslov har således gjort spørgsmålet om en revision af danefæbestemmelserne uaktuel. Reglerne om danefæ udgøres først og fremmest af Danske lovs 5–9–3. Denne bestemmelse, der for øvrigt på sin side går tilbage til landskabslovene, er suppleret ved såkaldte autentiske fortolkninger, først ved en forordning af 22. marts 1737 og senere ved en plakat af 7. august 1752 om godtgørelse for oldsagsdanefæ. Efter disse regler eksisterer der en afleveringspligt evt. mod godtgørelse »efter dets værdi«, d.v.s. materialeværdi, af fund af guld, sølv, metal og al anden skat, som findes nedgravet eller forborget, og som ingen kender sig ved. Rækkevidden af dette danefæbegreb har været diskuteret. Forfatteren til nærværende artikel finder, at det må fortolkes, som Sophus Müller gjorde det i 1907, nemlig som »ikke blot værdimetal og egentlige kostbarheder, men også sjældne og mærkelige sager fra oldtiden og fra gammel historisk tid«. Hvad der er danefæ må således på samme måde, som hvad der er jordfaste fortidsminder, i første omgang bero på rigsantikvarens bedømmelse, og det synes, at en administration i overensstemmelse hermed foregår no-

genlunde gnidningsfrit. De enkelte nationalmuseumsafdelinger har tidligere administreret danefæbestemmelserne noget forskelligartet. Det er under denne administration forekommet, at man har acquiesceret ved, at sjældne og mærkelige sager er forblevet hos privatsamlere. Hvad der falder ind under bestemmelserne, afgøres naturligvis i sidste omgang af domstolene. Der foreligger ingen nyere domsafgørelser, der på væsentlig måde bidrager til fortolkningen.

Den hausse i antikviteter, der i øjeblikket gør sig gældende, må naturligvis medføre, at man besinder sig på, om situationen med hensyn til danske antikviteter, oldsager eller genstande fra senere, historisk tid, er tilfredsstillende. Man har i denne forbindelse fremført ønsker om gennemførelsen af eksportforbud på linie med dem, der findes i en række andre lande. Sådanne forbud vil imidlertid i et Europa, hvor toldgrænser og toldkontrol nedbrydes, formentlig kun kunne få en yderst problematisk betydning. En mulighed ville måske være at foretage en offentlig registrering af visse privatejede genstande, som herefter kunne være omfattede af et sådant eksportforbud. I denne henseende må man imidlertid gøre sig klart, at eksportforbudsreglerne i de vestlige lande ikke medfører en art konfiskation af de pågældende genstande, men kun at der pålægges ejeren en pligt til at sælge genstande til det offentlige til den pris, han ellers ville kunne få for dem. Dette reducerer spørgsmålet om bevaringen i landet af betydningsfulde, privatejede kulturhistoriske genstande eller interiører til et bevillingsspørgsmål.

Det er utvivlsomt, at adskillige af bl. a. vore herregårdsinteriører må opfattes som nationale klenodier. Det vil derfor være rimeligt i stedet for at arbejde med problematiske forbudsbestemmelser at søge gennemført frivillige ordninger på økonomisk basis med indehaverne af de interiører, som skønnes at være af størst betydning. I Sverige, hvor man har en forbudsordning, har det da også vist sig, at den svenske stat har fundet det rigtigt med en meget stor økonomisk indsats at investere i bevarelsen af foreløbig et enkelt betydningsfuldt herregårdsinteriør og -miljø.

Internationale ønsker, f. eks. de gennem UNESCO fremførte, vil muligvis kunne motivere, at der fastsættes visse regler med hensyn til importerede udenlandske antikviteter, men også i denne henseende må man gøre sig klart, at sådanne lovbestemmelser vanskeligt kan få andet end symbolsk betydning, hvor det ikke drejer sig om specielle genstande, der på forhånd er registrerede.

Vore retsregler om de gamle ting er således nogenlunde dækkende. Man kan overveje mere rigoristiske bestemmelser på linie med, hvad der gælder i en række andre lande, men må samtidig gøre sig klart, at den reelle situation

ikke nødvendigvis bedres gennem yderligere, restriktive bestemmelser, og den reelle beskyttelsessituation her i landet står rigeligt på højde med de andre europæiske staters. Den beskrevne konsultative virksomhed i medfør af den bolig- og den kirkeministerielle lovgivning, og også bygningsfredningsloven har således bragt det vidt med hensyn til opretholdelsen af adskillige vigtige led inden for det antikvariske interesseområde, bygninger og bymiljøerne. En vigtig nyskabelse ville en eller anden form for sikring af vore fornemste interiører være. En sådan vil dog ligesom også selve den arkæologiske undersøgelsesvirksomhed først og fremmest bero på de sagkyndiges evne til at overbevise de bevilgende myndigheder om, at løsningen af disse opgaver må figurere højt ved prioriteringen af, hvad der i de kommende år kan tages op.

Hulkort til hjemmebrug

AF KNUD PRANGE

Af de mange muligheder den moderne teknik giver forskningen, er der én – hulkort – som enhver kan benytte hjemme ved sit eget skrivebord. Amanuensis, mag. art. Knud Prange, *Lokalhistorisk Afdeling, beskriver i enkeltheder hvordan man arbejder med hulkort, og belyser ved konkrete exempler hvorledes forskellige arbejdsopgaver kan løses hurtigere og bedre ved denne teknik end ved anvendelse af almindelige kartotekskort.*

Datamaskiner, edb-behandling og dokumentation er betegnelser, som i de senere år har trængt sig ind i historikernes ordbog. Som alle nye begreber virker de uvante, og mange har måske følt sig forskrækkede over den fremmedartede sprogbrug og den nye teknik. En almindelig reaktion er at skyde disse nymodens ting fra sig, i reglen med den begrundelse at de endnu ikke betyder noget for historikerens daglige arbejde. Og hvis teknikken endelig får nogen betydning, må det være institutioner og institutter der skal tage sig af opgaven. Først i en større sammenhæng kan man udnytte de meget omtalte datamaskiner, de hører ikke hjemme i den enkelte historikers arbejdsværelse. Her er arbejdsredskaberne som før: papir, pen og blæk (skrivemaskine, hvis man er moderne).

Selv om synspunktet nok ikke er rigtigt på længere sigt, så hører elektronisk udstyr og magnetbånd dog endnu ikke til de hjælpemidler som enhver historiker kan betjene sig af eller få stillet til rådighed. Ét moderne hjælpemiddel er der dog, som enhver kan bruge, nemlig randhulkort. Det er billigt, det kræver hverken tekniske kundskaber eller apparatur – kun strikkepind og saks – og det er praktisk. Desværre er det ikke meget benyttet, og formålet med de følgende sider er derfor at gøre opmærksom på, hvad randhulkort er, hvilke arbejdsområder man med fordel kan anvende dem på, og hvordan man rent konkret anvender kortene til løsning af historiske problemer. Mere teoretiske og matematiske problemer i denne forbindelse vil ikke blive berørt; her må jeg henvise til litteraturlisten.

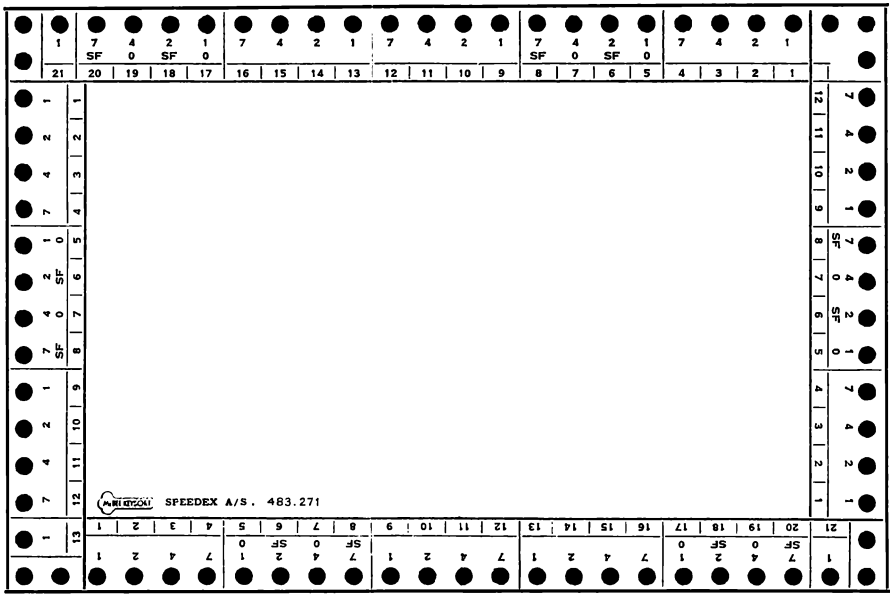

1. Én type standardkort på 10,1 × 15,2 cm. Øverste kant betegnes som 1, venstre kant som 2, underste kant som 3 og højre kant som 4. Benyttes de yderste tal alene, har man sorterekoden 7 4 2 1, men kombineres de med næste linje får man vælgekoden 7 4 2 1 SF 0. Endelig er hullerne nummereret fortløbende for hver kant.

Hvad er et randhulkort?

Hulkortet er et kartotekskort, der er forsynet med huller langs alle 4 kanter (ill. 1). Det fås i forskellige formater, fra for eksempel 6 til 12,5 cm på den ene led og fra 12,5 til 21 cm på den anden. Hullernes antal kan veksle fra 50 til godt 100 pr. kort, og kortene kan leveres uden tekst, med standardtekst og med tekst efter individuelt behov. Prisen varierer stærkt efter kortenes kvalitet, størrelse o.s.v., men vil normalt være 200 til 300 kr. for 1000 kort.

Den del af kortet, der ligger inden for hullerne, bruger man til på almindelig måde at notere de oplysninger, der har betydning for den undersøgelse, man er i gang med, og man kan også anvende bagsiden af kortet. Til hver oplysning svarer et eller flere af kortets huller efter regler, som siden skal forklares. Den nøgle, der giver sammenhængen mellem oplysninger og huller (en oplysning af den og den art svarer til det og det hul), kaldes *koden*. Også det problem vil siden blive gennemgået.

Når man har noteret den ønskede oplysning på kortet, »klipper« man det tilsvarende hul eller de tilsvarende huller. Det består ganske enkelt i, at man

åbner det lukkede hul med en v-formet udskæring. Det kan gøres med en saks, eller man kan købe en speciel tang, der koster ca. 110 kr. Stikker man nu en strikkepind eller en sorterepind (pris ca. 15 kr.) gennem et bundt kort i det pågældende hul, så vil alle de kort, der er klippet i det pågældende hul, falde ud.

Selve »stikningen« af kortene foregår på følgende måde (ill. 2 a–f). Man tager et bundt på ca. 1,5–2 cm's tykkelse og kontrollerer først, at kortene vender rigtigt. Alle kort er skråt afskåret i øverste højre hjørne, og det er derfor let at se, om der er kort, som vender forkert. Hvis det er tilfældet, fører man pinden ind i hjørnehullet og tager de fejlvendte kort ud. Processen skal gentages, hvis der er kort, der vender bagsiden frem. Man tager nu bunken i venstre hånd, fører pinden ind i det hul, man vil stikke i, og drejer den, samtidig med at man løsner grebet med venstre hånd. Derefter holder man fast med venstre hånd og fører pinden tilbage til sin oprindelige stilling, hvorved kortbunken spredes over hele pindens længde, så der kommer luft mellem de enkelte kort. Nu løfter man kortbunken fra bordet og slipper med venstre hånd. De kort, der derved frigøres, er dem, der er klippet, de øvrige sidder på sorterepinden. Metoden er sikker og dertil hurtig. Man regner med at kunne sortere ca. 1000 kort på ét minut.

Anvendelsesmuligheder

Mens det er nemt og hurtigt at arbejde med de færdige hulkort, så tager det til gengæld tid at udarbejde sine koder og at klippe kortene. Afgørende for, om det tidsmæssigt kan betale sig at benytte hulkort, bliver derfor, om man skal bruge få eller mange kort, om der er få eller mange oplysninger på kortene, om de enkelte oplysninger kun skal bruges få gange, eller om de skal anvendes ofte og i skiftende sammenhænge. Ved enhver undersøgelse, hvor man samler (en væsentlig del af) sit materiale på kartotekskort, kan man benytte hulkort, og hvis materialet er svært overskueligt, vil det formentlig være en fordel at bruge hulkort. Her kan man hurtigt få tag i alle de kort, der rummer oplysninger af den karakter, man netop nu har brug for at se, mens man ved et »traditionelt« kartotek skal blade hele stakken igennem og pille hvert enkelt relevant kort ud af bunken. Bagefter skal hvert kort så omhyggeligt indordnes på sin rette plads i kartoteket, men det er ikke nødvendigt, når man arbejder med hulkort. De kan ligge i en helt tilfældig rækkefølge – og om så skal være med bagsiden opad – fordi man hurtigt kan sortere dem efter det system, man har brug for: kronologisk, geografisk, emnemæssigt o.s.v. Lad os skitsere nogle eksempler på anvendelse af hulkort.

2. Arbejdet med kortene.

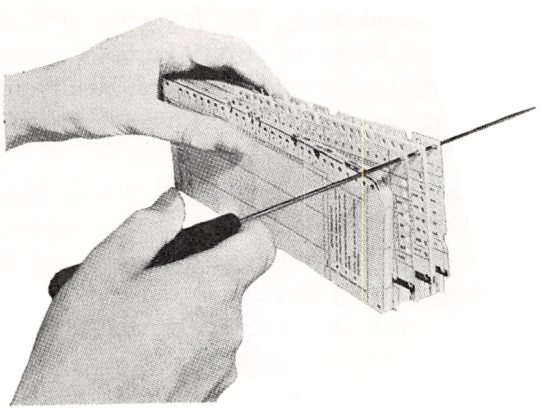

a. Fejlvendte kort tages fra.

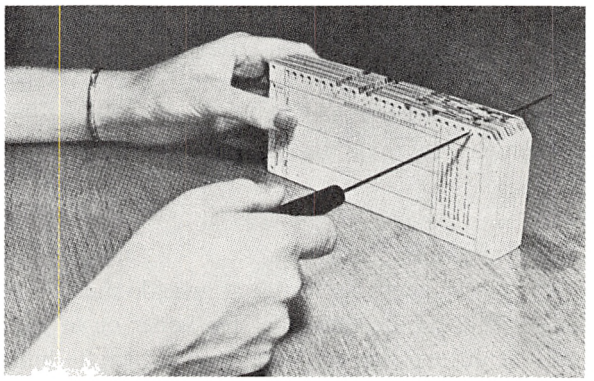

b. Sorterepinden stikkes ind.

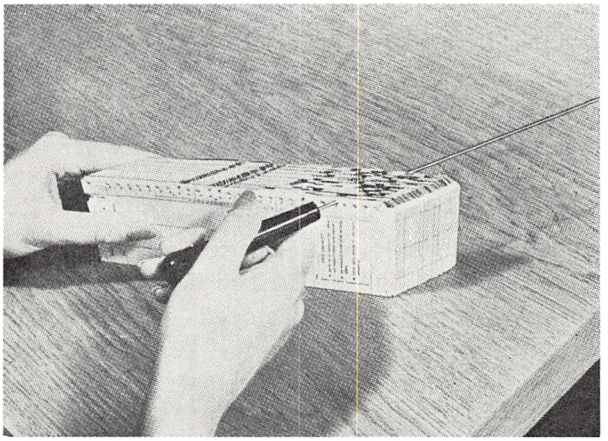

c. Sorterepinden drejes.

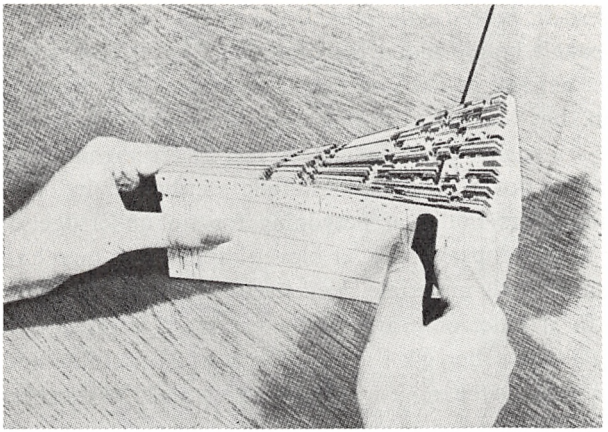

d. Pinden drejes tilbage.

e. Kortbunken løftes.

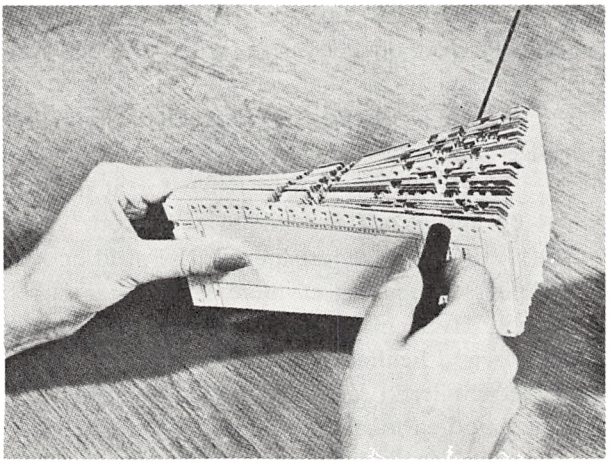

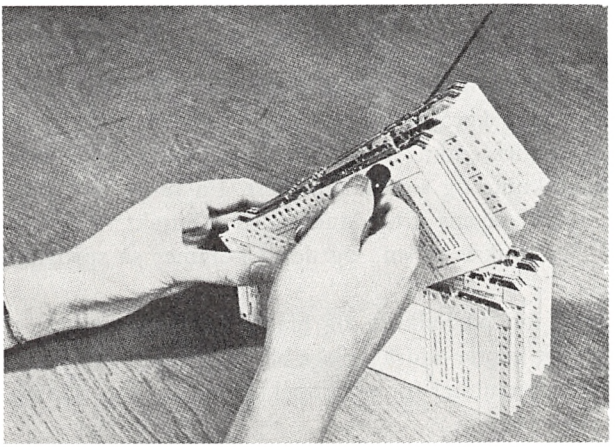

f. Man slipper med venstre hånd og får derved frigjort de ønskede kort.

Landbrugshistorie i et sogn, herred eller amt. Der kan for eksempel bruges et hulkort for hver enkelt bonde inden for området. På kortet noteres, hvornår bonden overtager gården, er det som ejer eller fæster, hvor gammel han er, gårdens hartkorn, om bonden efterfølger sin far eller svigerfar og hvis ikke, om han da er fra sognet eller andetsteds fra, besætningens størrelse, gården afgifter, skatter, hoveri, antal tjenestefolk, værdien af indboet, og hvilke oplysninger man ellers finder af betydning for sin undersøgelse. Når de huller, der svarer til disse oplysninger, er blevet klippet, kan man gå i gang med at stille spørgsmål til sit materiale. Ved hjælp af ganske få sorteringsmanøvrer kan man få at vide, om »arvefæste« var mere udbredt i én egn end i en anden, om de gårde, der gik i arv, havde større besætning end andre, og om det i givet fald havde nogen sammenhæng med hartkornets størrelse. Eller var hartkornets størrelse geografisk bestemt, var fæstebondens alder afhængig af gårdens størrelse, var den forskellig til forskellig tid, hang den sammen med, om det var en (sviger)søn, der overtog gården, eller spillede en kombination af disse årsager ind.

Alle disse undersøgelser og mange flere, som ellers ville kræve mange omhyggelige gennembladninger af et kartoteksmateriale på hundreder eller måske tusinder af kort – med risiko for at man overser kort – kan klares sikkert og hurtigt ved anvendelse af hulkort.

Registrering af tingbogsmateriale. I Fortid og Nutid bd. 23, s. 183 ff. har Vald. Andersen fremlagt et interessant forslag til registrering af indholdet af en tingbog. Hver enkelt sag i tingbogen bliver her karakteriseret ved to tal, der henviser til henholdsvis en liste over lokaliteter og en over 139 emner. Nu er det imidlertid sådan, at selv en såre almindelig retssag godt kan vedrøre mere end én lokalitet og adskilligt mere end ét emne. Hvis et almindeligt kartotekskort skal forsynes med mere end de to nævnte tal, bliver kortet hurtigt uoverskueligt, og arbejdet med at finde netop de kort frem, som omhandler det søgte emne, bliver stort, i reglen for stort. Som eksempel kan tages en sag fra Sokkelund herreds tingbøger 1632–34, nr. 189. Efter Vald. Andersens system vil den kunne karakteriseres med lokaliteten Lyngby og emnet heste. Men i sagen nævnes endnu 3 lokaliteter og emner som smed, skoning af heste, brændemærkning og sortblakket hest. En jurist ville også være interesseret i at få oplyst sagens art, vidneførelsens karakter, henvisninger til lovparagraffer eller praksis m. m., og dertil kommer så sprogforskerens specielle interesser.

Alt dette vil kunne kodes ind på hulkort, og blandt de mange sager, et ting behandler, vil man hurtigt kunne uddrage ikke blot alle sager, der handler om, men også alle dem, der omtaler for eksempel: broer, høtyve, såning, nidviser, skifter, hestehandeler m. m.

Der kunne anføres en lang række andre eksempler, jeg skal nøjes med at skitsere nogle få. Husdyrhold gennem tiderne, dets skiftende størrelse og sammensætning, disse forholds afhængighed af gårdens størrelse, hoveriets størrelse, fæsterens økonomi, dyrkningsmåde, afgrødens art. Den danske dommerstand under enevælden, dens sociale, nationale og økonomiske oprindelse, dens uddannelse, dens økonomi og ægteskabsforbindelser, disse forholds indflydelse på, om den enkelte dommer fik gode eller dårlige embeder, blev forfremmet eller fik ordener og titler.

Kort sagt, enhver undersøgelse hvor man opererer med en vrimmel af oplysninger, der skal bruges snart i én, snart i en anden sammenhæng, for at påvise ligheder og forskelle, der atter kan afdække årsagssammenhænge, enhver sådan undersøgelse vil kunne gennemføres ved anvendelse af hulkort.

Kodning

Hvilken størrelse hulkort man skal anvende og hvordan man skal opbygge sine koder, afhænger af mange ting: undersøgelsens art, mængden af oplysninger, om man har brug for at sortere sit materiale i en bestemt rækkefølge (kronologisk, i størrelsesorden o.s.v.) eller om man hellere vil kunne udvælge bestemte grupper (geografiske lokaliteter, emner o.s.v) eller eventuelt en kombination heraf. På dette område må den enkelte prøve sig frem og først og fremmest tænke grundigt over: hvilke spørgsmål vil jeg gerne stille mit materiale, hvordan kan jeg rubricere kildernes oplysninger, hvilke emne- og størrelsesmæssige kategorier kan de fordeles på m. m. Denne tilsyneladende driftsomkostning ved anvendelsen af hulkort er imidlertid ikke blot og bar tidsspilde. Den vil i mange tilfælde kunne give en klarere forestilling om den undersøgelse, man er i gang med, man kan få ideer til sammenhænge, som bør undersøges, og man kan opdage oversete muligheder. Man kan i denne forbindelse udnytte forskellige eksisterende nummersystemer, for eksempel »Topografisk ordning af Danmarks egne« (Kbh. 1967) og Statistisk Departements »Systematisk og alfabetisk stillingsfortegnelse med fagkode« (Kbh. 1963).

Når dette arbejde er gjort, kan man begynde at disponere over hullerne i sit kort, det vil sige opbygge et kodesystem. Der findes 3 hovedtyper af koder: 1. Direkte kode, 2. Sorterekoder (nummerisk rækkefølgekode) og 3. Vælgekoder (nummerisk udvælgelseskode). Endelig kan man af praktiske grunde operere med: 4. Specialkoder. I princippet kan alle koder bruges både som sorterekoder og vælgekoder, men nogle koder er mere praktiske til det ene formål end til det andet. Den følgende gennemgang illustrerer dette forhold.

1. Direkte kode. Det enkleste er, at hvert hul på kortet har sin betydning, sådan at der til hvert emne eller hver kategori af oplysninger svarer ét bestemt hul. Hvis man tager det tidligere nævnte eksempel med en undersøgelse af dommerne under enevælden, kan kodebladet for eksempel se således ud:

1. Højesteretsdommer	50. Født i Danmark
2. Landsretsdommer	51. Født i Norge
3. Birkedommer	52. Født i hertugdømmerne
4. Byfoged	53. Søn af adelig
5. Herredsfoged	54. Søn af gejstlig
6. Udnævnt 1660–69	55. Søn af anden embedsmand
7. Udnævnt 1670–79	56. Søn af købstadsborger
o.s.v.	o.s.v.

Har man så en højesteretsdommer, udnævnt i 1668, født i Danmark som søn af en præst, klippes hans hulkort følgelig i hul nr. 1, 6, 50 og 54. Ved nu at stikke i hul nr. 1, får man frasorteret alle højesteretsdommere, og stikker man yderligere i 50, 51 og 52, får man 3 stakke med alle højesteretsdommere, fordelt efter fødested. Vil man se, om disse forhold har ændret sig i tidens løb, stikker man yderligere i hullerne 6, 7, o.s.v. og får derved kortene opdelt kronologisk. Vil man sammenligne højesteretsdommernes fødesteder med byfogedernes, foretager man blot de samme manøvrer med de kort, der er klippet i hul nr. 4.

Begrænsningerne for denne kode ligger i hullernes antal. Er det således nødvendigt at inddele dommernes udnævnelser i 1-års perioder i stedet for i 10-års perioder, så slår den direkte kode ikke til. Til gengæld giver de to næste koder langs flere muligheder end de fleste normalt vil kunne udnytte.

2. Sorterekode. Denne kode anvendes, når man har brug for at ordne kortene i en bestemt rækkefølge: alfabetisk, kronologisk, efter størrelse. Enheden i koden er 4 huller, som betegnes:

7 4 2 1

Ved klipninger i denne »enhed« kan markeres tallene fra 0 til 9

0 klippes som intet klip	5 klippes som 4 og 1
1 klippes som 1	6 klippes som 4 og 2
2 klippes som 2	7 klippes som 7
3 klippes som 2 og 1	8 klippes som 7 og 1
4 klippes som 4	9 klippes som 7 og 2

Kombineres 2 enheder (altså 8 huller) kan de anvendes som henholdsvis tiere og enere, hvorved de repræsenterer 99 numre. På den måde kan man blive ved med at inddrage enheder, indtil man har tilstrækkeligt mange

numre til disposition (Ill. 3). På et kort med 28 huller i overkanten kan man gengive et tal på 7 cifre, d.v.s. 9.999.999 muligheder. Hvis vi går tilbage til eksemplet med dommerne, kan man nu på kodebladet operere med næsten 10 millioner kategorier, hvor der før var kun ca. 100.

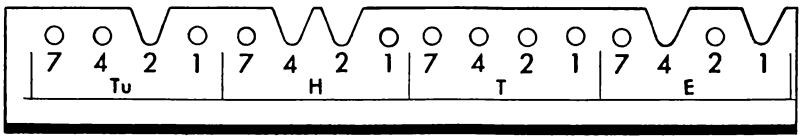

3. Sorterekode. Her er 4 enheder (à 4 huller) bygget sammen, hvorved man kan markere tallene fra 0 til 9.999. Bogstaverne angiver tusinder, hundreder, tiere og enere. På kortet er der klippet for tallet 2605.

I reglen vil det dog være praktisk at man deler sine oplysninger op i forskellige emneområder og reserverer et vist antal enheder til hvert emne. Man kan for eksempel bruge tre enheder (12 huller) til at gengive dommernes udnævnelsesår, nemlig tallene fra (1)660 til (1)849. Hvis man nu ønsker at få alle kortene *sorteret* efter dommernes udnævnelsesår, begynder man med den enhed, der angiver enerne og stikker i 1-hullet. Alle de kort, som er klippet i dette hul, falder ud, og de lægges sidst i bunken. Man fortsætter med 2-hullet og fortsætter hul efter hul fra højre mod venstre, idet de kort, som falder ud, stadig lægges sidst i bunken. Når man er nået gennem alle 12 huller, ligger kortene sorteret efter årstal.

Hvis man har flere kort, end man kan operere med i én arbejdsgang, må man foretage en grovsortering. Hvis vi tænker os en kortmængde, som indeholder numrene 0–9.999, så er der anvendt 4 enheder, der hver består af hullerne 7 4 2 1. For at grovsortere tager man først et bundt fra kortmassen og stikker i 1.000-enhedens venstre hul, d.v.s. hul nr. 7. Det fortsætter man med, til man er gennem hele kortmassen i 7-hullet. De kort, der falder ud, er alle på 7.000, 8.000 (klippet i 7 og 1) eller 9.000 (klippet i 7 og 2). Er denne kortbunke stadig for stor, stikkes i 1.000-enhedens 1-hul, hvorved man får alle på 8.000, og i 2-hullet, hvorved man får tallene med 9.000. Vi har nu 3 bunker med henholdsvis 7.000, 8.000 og 9.000 hver for sig.

Man fortsætter arbejdet i 1.000-enhedens 4-hul og får nu alle kort på 4.000, 5.000 (klippet i 4 og 1) samt 6.000 (klippet i 4 og 2). Ved at stikke disse i 1-hullet og 2-hullet får man igen 3 bunker, nu med 4.000, 5.000 og 6.000.

De sidste kort stikkes i 1-hullet, hvorved man får kortene med 3.000

(klippet i 1 og 3) og 1.000, mens 2.000 og kortene under 1.000 bliver på sorterepinden. Begge bunker stikkes i 2-hullet, hvorved man skiller 3.000 fra 1.000 og 2.000 fra kortene under 1.000. Dermed er den oprindeligt store bunke opdelt i 10, én for hvert tusinde. Skulle også disse bunker være for store til at give en bekvem arbejdsgang, kan hver af dem deles op i hundreder. Der bruges samme princip, blot stikkes der i 100-enhedens huller. Når grovsorteringen er afsluttet, finsorterer man efter den tidligere beskrevne fremgangsmåde.

Ved de fleste undersøgelser vil man nok have brug for både at kunne sortere sit materiale i en bestemt rækkefølge (dommere efter udnævnelsesår) og at kunne udvælge visse kategorier direkte (dommerne fordelt efter fødested). I så fald anvender man nogle af hullerne til sorterekoder (7 4 2 1) andre til direkte kodning. Sorterekoden kan ganske vist godt bruges til at foretage et udvalg. Den har imidlertid den ulempe, at hvis man skal bruge de kort, der er klippet for kodebetegnelsen nr. 1, får man også dem, der er er klippet for 3 (klippet i hul 1 og 2), for 5 (klippet i 4 og 1), og for 8 (klippet i 7 og 1). De sidste 3 grupper skal så bagefter sorteres fra, ved at man stikker i hul nr. 2, 4 og 7. Udvælgelsen kræver altså 4 operationer, mens 2 er tilstrækkeligt, hvis man benytter en vælgekode.

3. Vælgekode. Enheden er her 6 huller, som betegnes:

7 4 2 1 SF 0

SF betyder single figure og anvendes, når tallene 1, 2, 4 og 7 står alene. Også klipninger i denne enhed markerer tallene fra 0 til 9:

0 klippes som 0	5 klippes som 4 og 1
1 klippes som 1 og SF	6 klippes som 4 og 2
2 klippes som 2 og SF	7 klippes som 7 og SF
3 klippes som 2 og 1	8 klippes som 7 og 1
4 klippes som 4 og SF	9 klippes som 7 og 2

Hvis man skal bruge de kort, der er klippet for kodebetegnelsen 1, får man stadig dem, der tillige er klippet for 3, 5 og 8, men dem får man taget fra ved at stikke i SF-hullet. Udvælgelsen af de rette kort kræver altså kun 2 arbejdsgange, men kræver til gengæld en enhed på 6 huller i stedet for 4. Også her kan man selvfølgelig kombinere enhederne, så at 2 x 6 huller dækker tallene indtil 99, 3 x 6: 999 o.s.v. Man skal blot huske at klippe eventuelle 0-huller, før det tal man klipper: i en firecifret kode klippes for eksempel nr. 348 som 0348. (Ill. 4).

Skal man udvælge alle kort, der er klippet som 348, stikker man i 1.000-

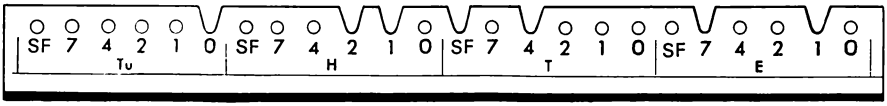

4. Vælgekode med 4 enheder à 6 huller. Den dækker tallene fra 0 til 9.999, og bogstaverne angiver tusinder, hundreder, tiere og enere. Kortet er klippet for tallet 348 (0348).

enhedens 0-hul, de kort, der falder ud, stikkes i 100-feltets 2-hul og 1-hul, derpå stikkes i 10-enhedens 4-hul og SF-hul og til sidst i enernes 7-hul og 1-hul. Hvis man skal udplukke kort, der har to eller flere bestemte egenskaber, går man mest praktisk frem efter det snævreste kriterium. Hvis man blandt alle dommerne ønsker at se, hvilke birkedommere der er udnævnt mellem 1710 og 1719, overvejer man, om det totale antal birkedommere under enevælden er større eller mindre end antallet af alle de dommere, der er udnævnt 1710–19. Hvis man mener, det sidste tal er mindst, udvælger man først det, og af dette materiale udvælger man så birkedommerne.

Vælgekoden kan også anvendes til sortering af kortene. Man går frem på samme måde som beskrevet ved sorterekoden 7 4 2 1 ved at stikke i 1-hullet, 2-hullet o.s.v., men overspringer SF- og 0-hullet.

4. Specialkoder. Foruden de 3 nævnte kodesystemer findes der forskellige andre kodemuligheder, tilsammen skulle de nok kunne dække de mest almindelige behov.

Flerehulskoder, pyramidekoder. Den direkte kode kan anvendes på den måde, at man samler to eller flere huller til ét kodeområde, og at man så klipper 2 eller flere huller pr. kodeområde. Klipper man for eksempel 2 huller i et kodeområde på 5 huller, bliver der 10 kombinationsmuligheder (klip i hul 1 og 2, 1 og 3, 1 og 4, 1 og 5, 2 og 3, 2 og 4, 2 og 5, 3 og 4, 3 og 5 samt 4 og 5). Jo flere huller og jo flere klip, desto talrigere kombinationer.

Hvis man opdeler overkanten af et hulkort i 3 kodeområder på henholdsvis 8, 8 og 13 huller og arbejder med 4 klip i hvert område, bliver der 855 kombinationer. Bruges alle 29 huller i overkanten som ét område, stiger kombinationerne til 7.372, og anvendes alle et korts 92 huller som enhed, får man 2.793.849 kombinationsmuligheder.

Man skal formentlig ikke kaste sig ud i alt for indviklede forsøg med denne kode, i så fald vil tilrettelægning og klippearbejde sikkert blive for tidrøvende. De nedenstående eksempler vil sikkert give muligheder nok for de fleste:

Antal huller pr. kodeområde	Kombinationsmuligheder ved klipning af henholdsvis 2 huller	3 huller	4 huller
4	6	4	1
5	10	10	5
6	15	20	15
7	21	35	35
8	28	56	70

Der kan være grund til at fremhæve koden med 2 klip i 8 huller, der giver 28 kodemuligheder. Det svarer nemlig til antallet af bogstaver i alfabetet. Rent grafisk kan denne kode fremstilles som en pyramide, se ill. 5 og 6, som vist tilstrækkeligt forklarer systemet i koden. Meget anvendelig er også den kode, der har 2 klip i 5 huller. Den giver 10 kombinationer, svarende til tallene fra 0–9, og den kan selvfølgelig fleredobles, så man kan opbygge mangecifrede tal.

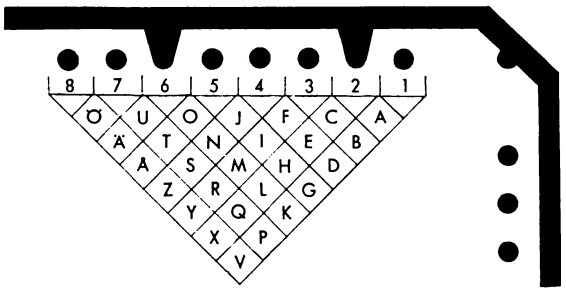

5. Pyramidekode. Kodeenheden er 8 huller, hvoraf de 2 klippes. Det giver 28 muligheder (alfabetet). Her er klippet for bogstav L.

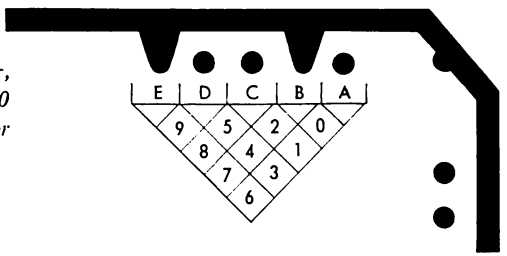

6. Pyramidekode med 5 huller, hvoraf de 2 klippes. Det giver 10 kombinationer. Her er klippet for tallet 7.

Har man brug for en mere findelt alfabetiseringskode, kan man bruge 3 klip i 17 huller, i alt 680 muligheder. Derefter inddeles alfabetet i 680 dele (for eksempel: Aa–Ab, Ac, Ad, Ae–Af o.s.v.), som hver får tildelt sin kombination af klip. Systemet er meget smidigt, for hvis enkelte navne forekommer særlig hyppigt i materialet, kan de få tildelt hver sin kombination.

Andre alfabetkoder. Til *sortering* kan man anvende en kode på 5 huller: O–Å 7 4 2 1. Alfabetet deles i 2 dele a–n og o–å, og i hver halvdel nummereres bogstaverne fra 1–14:

A–N	a	b	c	d	e	f	g	h	i	j	k	l	m	n
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
O–Å	o	p	q	r	s	t	u	v	x	y	z	æ	ø	å

De første 14 bogstaver klippes på følgende måde:

a = 1: 1
b = 2: 2
c = 3: 2+1
d = 4: 4
e = 5: 4+1
f = 6: 4+2
g = 7: 7
h = 8: 7+1
i = 9: 7+2
j = 10: 7+2+1
k = 11: 7+4
l = 12: 7+4+1
m = 13: 7+4+2
n = 14: 7+4+2+1

De sidste 14 bogstaver i alfabetet klippes ligeledes med det tal, der svarer til deres placering, men de klippes tillige i O–Å-hullet. (Ill. 7).

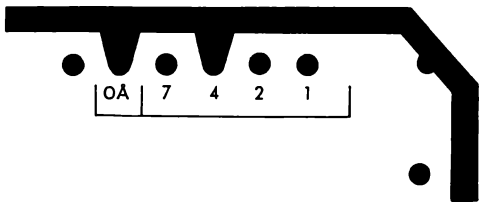

7. Alfabetisk sorterekode på 5 huller. Der klippet for bogstav R (hul 4 og hul O–Å). Havde der kun været klippet i hul 4, ville det have markeret: d.

Vil man sortere et navn efter dets to første bogstaver, anvender man 2 gange 5 huller på den beskrevne måde.

Ved alfabetisk *udvælgelse* anvender man en kode på 15 huller. 14 huller markerer de 2 halvdele, A–N og O–Å og hul nr. 15 angiver, om der er tale om et bogstav i første eller anden halvdel. Se ill. 8.

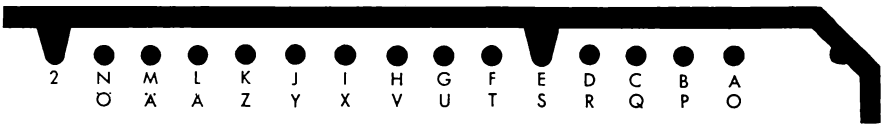

8. Alfabetisk vælgekode på 15 huller. Klippet markerer S (hul ES og hul 2).

Månedskoder. Ved *sortering* efter måneder bruges koden: 10 7 4 2 1. Februar klippes i hul 2, juni i hul 4 og 2, oktober i hul 10 o.s.v. (Ill. 9).

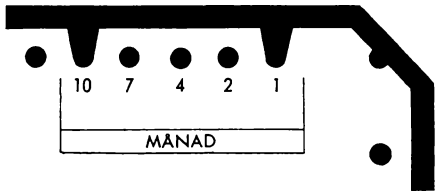

9. Sorterekode for måneder. Der er klippet for november (hul 10 og 1).

Ved *udvælgelse* af måneder anvendes endnu et hul:

SF 10 7 4 2 1. Koden (ill. 10) svarer til den almindelige vælgekode, og der klippes på følgende måde:

Januar	1 + SF	Juli	7 + SF
Februar	2 + SF	August	7 + 1
Marts	2 + 1	September	7 + 2
April	4 + SF	Oktober	10 + SF
Maj	4 + 1	November	10 + 1
Juni	4 + 2	December	10 + 2

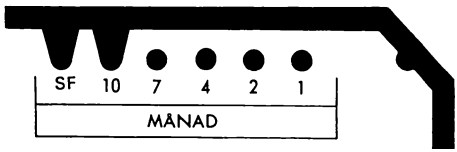

10. Vælgekode for måneder, klippet for oktober (10 + SF).

Hjørnekode. Endelig kan man bruge et hjørne af kortet, således at 3 huller på den ene side og 4 huller på den anden side af hjørnet angiver de 12 måneder. (Ill. 11). Et kvartal kan uddrages med ét stik.

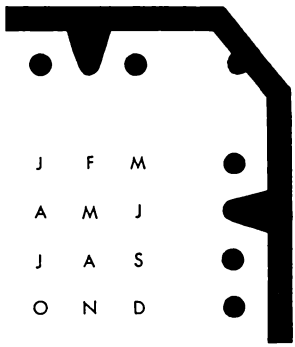

11. Hjørnekode på 3 + 4 huller. Der klippes 2 gange, her for måneden maj.

Hvis man har ganske specielle behov, står der endnu flere udveje til rådighed. Man har for eksempel kort med 2 rækker huller, men jo længere man bevæger sig væk fra de »almindelige« koder, som man kan huske og overskue, jo mindre vil arbejdsbesparelsen formentlig blive.

Som nævnt findes hulkort i flere formater. Det er mest praktisk at arbejde med aflange kort, som ikke er for høje. Hjørnehullerne bør ikke klippes, da man derved afskærer sig fra at se, om alle kort i en bunke vender rigtigt. Det er heller ikke praktisk at anvende begge nabohuller til et hjørnehul, da man så risikerer, at hele hjørnet brækker af, men hvis der er behov for det, *kan* det ene hul godt bruges. (Ill. 12).

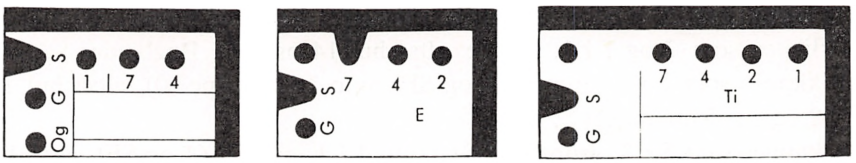

12. De 2 første billeder er exempler på uheldige klipninger, det sidste viser en klipning der i givet fald kan anvendes.

Til slut skal gives et helt konkret eksempel på, hvordan man kan disponere et hulkort, hvis man vil foretage en undersøgelse af borgerne (eller en bestemt gruppe borgere) i en dansk købstad, for eksempel i perioden 1787 til 1845.

Der udarbejdes et kort for hver person, som indgår i undersøgelsen, og i det følgende er kortets huller nummereret fra 1 til 97. Vælger man et kort med noget flere huller, vil man have en reserve, der kan anvendes, hvis man i løbet af undersøgelsen opdager, at man får brug for at anvende flere kriterier end først påtænkt.

Nr. 1–10 *Navn*. Enten to alfabetiske sorterekoder à 5 huller, der tilsammen dækker første bogstav i fornavn og efternavn, eller man kan spare 2 huller ved at bruge 8 huller til en pyramidekode med 2 klip. Det giver mulighed for at inddele efternavnene i 99 forskellige grupper. Koden kan se således ud:

klip i hul 1 og 2 A – Ambeck
klip i hul 1 og 3 Ambeck – Andersen, Gert
klip i hul 1 og 4 Andersen, Gert – Andersen, Helge
klip i hul 1 og 5 Andersen, Helge – Andreasen, Bent
klip i hul 1 og 6 Andreasen, Bent – Averhoff
klip i hul 1 og 7 Averhoff – Bech

Ved udarbejdelsen er det praktisk at benytte en telefonbog, som man deler op i 99 grupper.

Nr. 11–22. *Erhverv.* 2 vælgekoder à 6 huller giver 99 opdelinger på erhvervsgrupper. Hullerne anvendes således:

2. gruppe						1. gruppe					
22	21	20	19	18	17	16	15	14	13	12	11
7	4	2	1	SF	0	7	4	2	1	SF	0

0 klippes som o i 1. gruppe, altså hul 11: Intet erhverv
1 klippes som 1 og SF i 1. gruppe, altså hul 13 og 12: Arbejdsmand
2 klippes som 2 og SF i 1. gruppe, altså hul 14 og 12: Bager
3 klippes som 2 og 1 i 1. gruppe, altså hul 14 og 13: Bogbinder
10 klippes som 1 i 2. gruppe (1 og SF) og o i 1. gruppe (0), altså hul 19, 18 og 11: Karetmager
54 klippes som 5 i 2. gruppe (4 og 1) og 4 i 1. gruppe (4 og SF), altså hul 21, 19, 15 og 12: Maler o.s.v.

Nr. 23. Direkte kode som klippes, hvis personen har *skiftet erhverv.*

Nr. 24–31. *Erhvervelse af borgerskab.* 2 sorterekoder à 4 huller. Dækker 99 år, for eksempel (17)46 til (18)45.

Nr. 32–35. *Alder ved erhvervelse af borgerskab.* Sorterekode der dækker en opdeling i 9 aldersgrupper.

32	33	34	35
7	4	2	1

0 klippes som intet klip: Alder ukendt.
1 klippes som 1, altså hul 35: 0–19 år
2 klippes som 2, altså hul 34: 20–24 år
3 klippes som 2 og 1, altså hul 34 og 35: 25–30 år, o.s.v.

Nr 36–41. *Faderens erhverv.* Vælgekode der giver 9 erhvervsgrupper.

Nr. 42. Direkte kode der klippes, hvis personen har *samme erhverv som faderen.*

Nr. 43. Direkte kode der klippes, hvis personen har *samme erhverv som svigerfaderen.*

Nr. 44. Direkte kode der klippes, hvis en *søn eller svigersøn har samme erhverv som personen.*

Nr. 45. Direkte kode, klippes hvis personen er *gift.*

Nr. 46–47. Direkte koder, klippes hvis personen er blevet *gift henholdsvis før eller efter sin ankomst til byen.*

Nr. 48–51. *Ægtefællens fødested.* Sorterekode med 9 muligheder

48	49	50	51
7	4	2	1

1 klippes som 1, altså hul 51: Født i byen.
2 klippes som 2, altså hul 50: Født i landsogn i samme landsdel.
3 klippes som 2 og 1, altså hul 50 og 51: Født i købstad i samme landsdel.
9 klippes som 7 og 2, altså hul 48 og 50: Født i udlandet.

Nr. 52–59. *Bopæl.* 2 sorterekoder à 4 huller giver 99 grupper som for eksempel kan inddeles efter byens grundtakstnumre, gadenavne eller lignende.

Nr. 60–63. *Personens eget fødested.* Se ovenfor under 48–51.

Nr. 64. Direkte kode der angiver eventuel *flytning fra byen.*

Nr. 65–68. *Alder ved død.* Sorterekode med 9 grupper.

Nr. 69–74. *Tillidsposter m. m.* Pyramidekode der klippes med 3 huller, i alt 20 grupper.

69	70	71	72	73	74

Borgmester klip i hul 69, 70 og 71
Rådmand klip i hul 69, 70 og 72
Taxérborger klip i hul 69, 70 og 73, o.s.v.

Nr. 75–82. *Skattebeløb.* 2 sorterekoder à 4 huller, 99 muligheder.

Nr. 83. Direkte kode til brug for de personer, der *ejer et hus.*

Nr. 84–89. *Værdi af eget hus.* Vælgekode der giver 9 muligheder.

Nr. 90–93. *Overskud ved skifte.* Sorterekode der giver 9 muligheder.

Nr. 94–97. *Antal svende og lærlinge.* Sorterekode der angiver, hvor mange svende og lærlinge personen har.

Ovenstående er kun en skitseret mulighed, som kan ændres alt efter undersøgelsens karakter og de spørgsmål man vil stille til sit materiale.

Når kortene er hullet, vil man let kunne opstille en række skemaer, tabeller og kurver. Man kan for eksempel opdele personerne efter erhverv og undersøge de forskellige gruppers fødesteder, værdien af deres huse, deres alder ved indgåelse af borgerskab o.s.v. Det vil man også forholdsvis let kunne gøre ved anvendelse af almindelige kartotekskort, men den store arbejdsbesparelse kommer først og fremmest, når man foruden ovenstående kriterier vil bringe endnu et eller flere kriterier ind i billedet. Sammenligner man således fødested for byens skomagere og købmænd, er der måske en udtalt forskel på de to grupper. Grunden hertil kan være kronologisk bestemt, og

man sorterer så sine kort efter årstal for borgerskabets erhvervelse eller alder ved indgåelse af borgerskab. Eller måske udgjorde købmændene i højere grad end skomagerne et dynasti, og man sorterer kortene efter kriteriet: samme erhverv som far eller svigerfar. Det kan også være, at forskellen m. h. t. fødested forsvinder, hvis man sammenligner de skomagere, der ejede hus med den tilsvarende gruppe købmænd, eller de skomagere, der havde svende og lærlinge, eller måske er der en sammenhæng med ægtefællernes fødested i de to grupper. Alle spørgsmål af denne karakter vil hulkortene let og sikkert kunne besvare.

Litteratur

Af den lettere tilgængelige litteratur kan nævnes nedenstående brochurer og bøger:

Hur Ni använder Sorto nålkort.

Koder och genvägar med Sorto nålkort.

Begge udg. af Esselte A/B, Västra Hamngatan 11, Göteborg.

Speedex standardkort til videnskabelige og bibliografiske oplysninger og undersøgelser samt til almindelige oplysninger.

Udg. af Speedex, Tagensvej 86, København.

Disse brochurer kan formentlig rekvireres gratis fra de pågældende firmaer.

Hulkort – Forskellige hulkorttyper og eksempler på deres anvendelse. Yngre Forskere, Akademiet for de tekniske Videnskaber, 1960. Dupl.

Hulkort. Akademiet for de tekniske Videnskaber. I kommission hos Akademisk Forlag, Kbh. 1966. Indeholder bl. a. fortegnelse over forhandlere af randhulkort.

Om udgivelse af ting- og dombøger

AF BIRTE FAARBORG

Ting- og dombøger er så væsentlige kilder til dansk historie, at det er vigtigt at drøfte i hvor stor udstrækning – og på hvilken måde – deres indhold kan gøres tilgængeligt for forskningen. I fortsættelse af tidligere artikler af Valdemar Andersen og Poul Rasmussen behandler cand. mag. Birte Faarborg *især spørgsmålet om hvorvidt udgaverne bør være fuldstændige. Flere indlæg i denne debat er velkomne.*

I Poul Rasmussens artikel i Fortid og Nutid XXIII s. 422 »Principper for udgivelse af registre og regester til – samt udtog af – tingbøger og dombøger« indbydes der til debat om dette emne, der må have mange historikeres specielle interesse.

Igennem de sidste ca. 15 år har »Udvalget til udgivelse af kilder til landbefolkningens historie« – nu Landbohistorisk Selskab – udgivet en hel del herreds- og birketingbøger, der er en fornem fortsættelse af udgiverarbejde på et felt, som juristerne hidtil har været flittigst til at dyrke, omend de for perioden før 1661 har holdt sig til Rettertinget.

Der er andre tegn på, at historikerne nu ønsker at overtage denne udgivervirksomhed, for »Selskabet for udgivelse af Kilder til dansk Historie« ønsker at fortsætte udgivelsen af Rettertingets materiale fra Christian III's tid, og Rigsarkivet ønsker at fortsætte udgivelsen af Rettertingets domme fra 1614, hvor Secher i sin tid standsede.

Dette er meget glædeligt, og man læser i forordene til Landbohistorisk Selskabs udgaver af tingbøger om, hvor mange forskellige forskningsgrene man henvender sig til med disse værker.

Hermed er imidlertid ikke sagt, at juristerne ikke har udgivet samlinger af domme både før og efter Kolderup Rosenvinge og V. A. Secher, tværtimod; det gør de stadig. Der er bare den forskel, at de efterhånden har bevæget sig fra f. eks. »Forsøg til Fortælning om mærkværdige danske og norske sager udførte i Høyeste Ret« af F. E. Wiwet, Kbh. 1774–1775, via udvalg af domme i civile eller kriminelle sager til realregistre til og systematiske samlinger af domme. Det er værktøj for juristerne, en slags håndbøger, også

kaldet præjudikatssamlinger, hvori man let skal kunne finde fortilfælde for en sag og se, hvordan tilsvarende forhold tidligere er blevet behandlet.

Sådanne samlinger er i reglen opstillet i alfabetisk orden efter sagens art med en regest af sagen. Man udelader navne og nøjes med sagens juridiske kerne, samt henvisninger til den udførlige sag og litteratur om emnet. Der er altså ikke tale om udvalg, men om katalogisering af sager til praktisk brug.

Det synes, som om de af Poul Rasmussen fremsatte principper for nedskæring af materialet, så det kun kommer til at fylde en trediedel af helheden svarer nogenlunde til de af juristerne til ovennævnte brug anvendte.

Der melder sig derfor to spørgsmål: 1. Hvem skal have fornøjelse af disse formentlig spredte – men særligt vigtige – uddrag? og, idet man erindrer, at nedenstående nedskæringsforslag kun gælder visse, ikke nærmere definerede dele af materialet, 2. Hvilke kriterier vil man lægge for vurderingen af, hvad der er særlig vigtigt?

At der må rationaliseres ved udvalget af udgivelser er givet. De to artikler i Fortid og Nutid XV 1943, s. 73–90 og XIX 1954–56, s. 274–80, hvori der gøres rede for bestanden af henholdsvis »Danske Rådstue- og Tingbøger« af Hans Knudsen og »Landstingsarkiverne« af Johan Hvidtfeldt, er tilstrækkelige til at overbevise om materialets mængde og om dets geografisk og kronologisk spredte karakter. Til alt dette kommer yderligere Rettertingets materiale i Rigsarkivet.

Efter at have set på dette kunne man ønske, at repræsentanter for kildeskriftselskaber og for arkiverne kunne mødes og i fællesskab forsøge at finde frem til, hvilke områder og tidsrum, der mest fuldstændigt er dækket af ovennævnte materiale, at de ville udvælge det, der har den bedste korrespondens i de øvrige instanser og søge midler til at udgive det i samme form som herredstingbøgerne.

Til alt det, der ikke kunne udgives fuldstændigt, kunne man ønske, at der måtte blive udarbejdet sagregister samt person- og stednavneregistre. Ved hjælp af disse ville det være muligt at finde frem til specielle emner og til personer, hvorefter man kunne rekvirere de relevante sider i xeroxkopi, hvis det kun drejer sig om enkelte, og låne hele bind til nærmeste læsesal, hvis det drejer sig om større dele.

Regester er her helt ladt ude af betragtning, for enhver, der er interesseret i en enkelt sag, vil være nødt til at læse hele sagen før eller siden, og enhver, der er interesseret i at studere flere sager, vil kunne finde særlige grupper af sager ved hjælp af sagsregistret og vil hurtigt vinde den færdighed, der skal til for at finde dommen i slutningen af en sag og sagens genstand i indledningen.

Der er imidlertid et andet problem i det forslag, Poul Rasmussen frem-

sætter om at skære det trykte ned til en trediedel af helheden. Det er, at selve arbejdet med at foretage beskæringen må være ganske betydeligt, for det forudsætter, at nogen har transkriberet hele teksten for at kunne sætte sig godt nok ind i den til at kunne sammenfatte den til kort og godt nutidsdansk.

Det bliver da et spørgsmål, om differencen mellem trykningsudgifterne til 1/3 og til 3/3 virkelig er større end differencen mellem udgiften til transkription af teksterne og udarbejdelse af regester sammenlignet med udgiften til transkription og korrekturlæsning. Det er forståeligt, at udgiften til korrekturlæsning af regesterne = en trediedel skrevet på nutidsdansk vil være mindre end til korrekturlæsning af tre gange så meget på gammeldansk med besynderlige stavemåder og usædvanlige ordstillinger.

Denne side af sagen vil være lettere at diskutere, hvis man har oplysninger om de forskellige udgifter, enten i konkrete tal eller i procenter.

Men spørgsmålet kan ikke afgøres uden nøje afvejning af, hvilken værdi det færdige produkt vil have for forskningen, og hvilke forskningsgrene man særligt ønsker at tage hensyn til.

Kancelli og brevbøger

AF PAUL G. ØRBERG

I anledning af at Rigsarkivet har udgivet et nyt bind af Kancelliets Brevbøger skriver arkivar, cand. mag. Paul G. Ørberg, *Viborg, om denne hovedkilde til Danmarks indre historie, som rummer et væld af kultur- og lokalhistoriske oplysninger fra 15- og 1600-årene.*

Hvis en mand i slutningen af Christian den Fjerdes regeringstid havde brug for en apotekerbevilling for eksempel, en udførselstilladelse af en eller anden slags, et skibspas, en bevilling til at trykke og udgive en bog, et oprejsningsbrev eller måske en særlig ægteskabstilladelse – et »kongebrev« om man vil! – måtte han personligt eller ved en stedfortræder møde op i regeringskontorerne i København og betale og afhente sine papirer.

Det kunne være strengt nok, hvis han boede langt af led. Men den fordel havde han i alt fald, at han ikke kunne tage fejl af vejen; centraladministrationen var ikke den labyrint, vi kender i dag. Enhver gadedreng kunne fortælle ham, at han bare skulle begive sig ned på Højbro og gå over vippebroen til Slotsholmen, så lå *Kancellibygningen* nærmest lige for næsen af ham. Det vil sige foran slottet ved havnens gamle indløb, til venstre for slottets ydre port, bygget helt ud til vandet, oven i købet med en lille landgangsbro som et andet venetiansk palads. Huset var nu i virkeligheden også opført som toldbod, og i fordums dage havde kancellierne haft hjemme i en fløj inde bag voldgraven i selve det broget-maleriske Københavns Slot. Men i 1622 var huset blevet ombygget og indrettet til regeringsbygning. »Straks uden for slottet er rådstuen«, hedder det i 1654, »hvor rigens højvise råd forsamles, førend de på slottet indgår, når herredag holdes, eller når de er til andet at forsamles om forskrevne. Der er og det danske og tyske kancelli og der ovenover er renteriet, hvor rentemestrene hver sit kontor haver –. Hvilket skønne af grund opmurede hus er med bly og skeversten (skifersten) betækket«.

Vel ankommet til kancellibygningen var det næppe heller svært at finde ud af, hvor man skulle henvende sig. Der var faktisk kun to regeringskontorer, *Danske Kancelli* – navnet synes dog først at have vundet hævd omkring

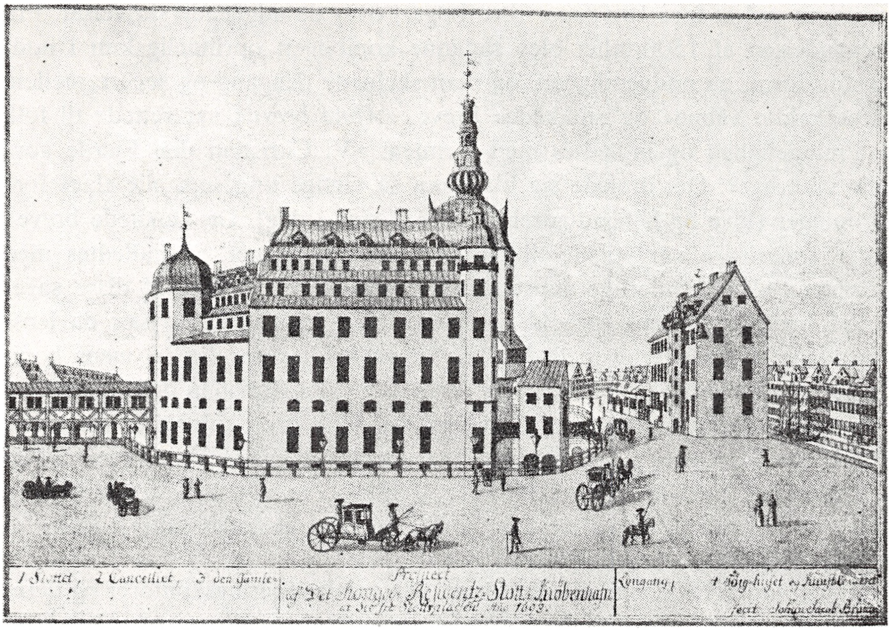

Københavns Slot med kancellibygningen til højre. Efter stik fra 1698 (LA Sjælland fot.)

1660 – som tog sig af alle indre dansk-norske anliggender, det var altså også ekspeditionskontor for finansforvaltningen (rentemestrene, som blev nævnt ovenfor), og *Tyske Kancelli,* som varetog hertugdømmernes styrelse og de udenrigske anliggender (bortset fra forholdet til Sverige og Østersølandene).

Vor mand med sit private andragende blev velsagtens ekspederet af *kancelliforvalteren,* en forholdsvis lavt rangerende embedsmand, som bl. a. forestod arkivet. I hvert fald skulle han være meget heldig for at få et glimt af kancelliets højfornemme chef, *Kongens Kansler,* en af de mest indflydelsesrige blandt rigsembedsmændene og rigsråderne. Den daglige ledelse af kancelliet var lagt i hænderne på den såkaldte oversekretær eller hyppigere »*øverste sekretær*«, som til nød kan sammenlignes med en slags almægtig og alvidende departementschef. Under ham arbejdede en 10–15 adelige sekretærer, til daglig kaldt kancelliherremænd eller kancellijunkere (hofjunkere). Nogle års tjeneste i kancellikontorerne skulle gerne sikre sin mand en lensmandspost. Og under dem kom så en hoben skrivere, bude m. fl. af borgerlig herkomst.

Hvordan bar man sig nu ad med at holde rede på de mangfoldige ekspeditioner – der kunne let afgå en halv snes forskellige breve på én dag? Na-

turligvis ved at føre *kopibøger* (brevbøger) over de udgående skrivelser. Fra begyndelsen af 1500-tallet blev sådanne kopibøger, oprindelig kun i nødtørftig form, en nødvendighed, og man skelnede dengang og senere mellem de såkaldte »åbne« og »lukkede« breve. »*Åbne breve*« var rettede til folk i almindelighed og indledtes med formlen: »Vi Christian den Fjerde gøre alle vitterligt«. Det drejede sig bl. a. om så vigtige ting som alle slags forordninger (love og bekendtgørelser ville vi sige i dag). De »lukkede breve« eller »*missiver*« var stilede til bestemte enkeltpersoner og indledtes med formlen: »Vor synderlige gunst tilforn«; den store mængde af disse sager angik centralstyrelsens forhold til den lokale administration, især da lensmændene. Kopibøgerne med de åbne breve kaldtes »*registre*«, mens kopibøgerne over missiverne benævntes »*tegnelser*«. På Christian den Fjerdes tid var man forlængst gået over til at føre særskilte protokolrækker for rigets forskellige landskaber. Det er disse lange rækker af svære folianter, som står i Rigsarkivet med titlerne »skånske«, »fynske«, »smålandske«, »jyske« og »norske registre og tegnelser«, og som man med et fælles udtryk plejer at kalde »Kancelliets brevbøger«.*

Baggrunden for denne lille indføring i de gamle regeringskontorer og deres forretningsgang er den, at der for nylig – i 1968 – er udkommet et nyt bind i Rigsarkivets store trykte udgave af regester (ɔ: uddrag) af »*Kancelliets brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold*« – det fireogtyvende i rækken (af en eller anden grund er man aldrig kommet ind på at nummerere bindene). Det store værk, Rigsarkivets største og vigtigste udgiverarbejde, tog sin begyndelse så langt tilbage som i 1885–86, da første bind, dækkende årene 1551–55 udkom. Når man netop begyndte med 1551, er forklaringen den, at der for de foregående årtier allerede forelå trykte udgaver af brevbøgerne, men ganske vist af temmelig vekslende kvalitet. Fra Christian II's tid er de udgivet i Suhms »Samlinger til den danske Historie« I–II (1779–84) og »Nye Samlinger til den danske Historie« I–II (1792–95). For perioden 1523–50 i Kristian Erslev og W. Mollerup: »Kong Frederik den Førstes danske Registranter« (1879) og »Danske Kancelliregistranter 1535–50« (1881–82 kun de åbne breve og i uddrag) og »Danske Magazin« 3. og 4. række (de lukkede breve 1535–50).

Man vil forstå, at det drejer sig om et af vore virkelig store nationale udgiverarbejder, et af dem, der strækker sig over flere menneskealdre. De to historikere, som har ydet den største indsats, er den senere rigsarkivar L. Laursen, som tegner sig for ikke færre end 14 bind, i sandhed en impone-

* De breve, der *indkom* til kancelliet, blev længe behandlet temmelig skødesløst, og først fra 1626 gik man over til at samle bilagene til de kgl. ekspeditioner (kaldet »indlæg«) i en kronologisk ordnet række.

rende præstation, og arkivar Emil Marquard, som nåede at udarbejde 6 bind. Fra starten havde man regnet med, at breve fra 5 år kunne få plads i ét bind, så hele tidsrummet 1551–1660 kunne rummes i 22 bind; men allerede 6. bind omfattede kun 4 år, og de seneste bind er kommet ned på kun 2 år, så man, som nævnt, med 24. bind kun er nået til 1645, og det nyudkomne bind er dog ellers en diger bog på 638 sider. Da der yderligere er forløbet 11 år mellem de to sidste binds fremkomst, vil man se, at det foreløbig har lange udsigter med værkets afslutning. Det må man nok affinde sig med. Hvad man derimod ikke kan affinde sig med er, at en væsentlig part af det store værk er udsolgt; det drejer sig om bind 1 og 2, bind 9–14 og bind 22, i alt 9 bind. Det vil altså sige, at det meget store antal historikere, som i disse år udgår fra universiteterne, de mange nye institutter, læreanstalter, gymnasier, lokalhistoriske arkiver og andre er omtrent afskåret fra at erhverve et værk, som »uimodsagt kunne hævde sig rangen som hovedkilden til vort lands indre historie i hine tider« (1. bd. s. XI). Det er simpelt hen for dårligt, og det burde være en naturlig forpligtelse for Rigsarkivet snarest at få rådet bod på denne misère.

Det nysnævnte citat om brevbøgernes betydning for historieforskningen er jo ingen overdrivelse. Enhver, der har givet sig i kast med en opgave i Danmarks historie i det givne tidsrum, lige meget af hvilken art, véd, at noget af det første, der må gøres, er at skrive sedler ud på »Kancelliets brevbøger« – og det er ikke noget vanskeligt arbejde takket være de meget udførlige navne- og sagregistre, som lige fra første bind har udmærket denne udgave. Et nøjere gennemsyn af det nye bind for 1644–45 vil tjene til at demonstrere stoffets alsidighed og betydning.

Bindet er befordret i trykken af en så fremragende kender af 1600-tallets historie som arkivar, dr. phil. Johan Jørgensen. Uden al tvivl var han den mand, som var mest fortrolig med landets centralstyre i 1600-tallet, og før sin tidlige død – i 1969 – nåede han også at offentliggøre et par små, men vægtige bidrag til Danske Kancellis historie (anført i litteraturlisten). Den eneste anke, man kan rette mod det nye bind, er, at det ikke indeholder nogen liste over forkortelser – men det er en ejendommelig mangelsygdom, som hele værket lider af. Det er dog ikke aldeles indlysende for enhver, at KD. henviser til O. Nielsen: Kjøbenhavns Diplomatarium eller Dsk.KL. til H. F. Rørdam: Danske Kirkelove, men en opløsning af disse forkortelser findes kun i indledningen til bind 5. Den mindre kyndige vil også let overse, at et stort K. betyder *koncept* (opløsningen findes kun i bind 3, som er det første bind, hvor koncepter og originalbreve er anvendt), men det er metodisk uholdbart, da man ikke kan udelukke, at en koncept aldrig er kommet videre. Der kan måske her være grund til at understrege, at brevbøgernes indhold kun er og bliver *kopier,* sikkert oftest taget efter koncepter og mange gange

af ukyndige, som kan have begået fejl. Det er derfor klogt at konsultere rettelseslisterne bag i bindene. Man kan i øvrigt heller ikke regne med, at kopierne altid er blevet indført samtidig med, at brevene er afgået. Det kan tværtimod påvises, at man til tider har været år bagud med registreringen!

En vigtig begivenhed inden for selve kancelliadministrationen finder vi under 13. januar 1645, da Øverste sekretær Iver Vind, som havde haft ledelsen lige siden 1626, trådte tilbage – allerede i december 1644 var han blevet optaget i rigsrådet – og efterfulgtes af *Otte Krag*. Hans embedsed giver et udmærket indblik i, hvor vigtigt et embede, det drejede sig om, men eden er i øvrigt identisk med den, Iver Vind i sin tid havde aflagt, og som kongen oprindelig selv havde konciperet. Man bemærker bl. a., at Øverste sekretær havde direkte referat for kongen. Otte Krag var langt fra kommet sovende til sin høje post. I årevis havde han studeret i udlandet bl. a. ved det berømte universitet i Padova og ved den tyske rigskammerret i Speyer; fra 1638 var han sekretær i Danske Kancelli og deltog i de følgende år i flere vigtige diplomatiske sendelser. Fra 1645–53 var han betroet den administrative nøglestilling som Øverste sekretær i kancelliet og blev derefter medlem af rigsrådet. Han huskes bedst fra den ledende rolle, han spillede i 1660 i begivenhederne omkring enevældens indførelse (sammenstødet med Hans Nansen på Højbro).*

Det nye bind er stærkt præget af den krig, landet stod midt i, Torstenssonfejden 1643–45; i sagregistret fylder flåden over 5 spalter og hæren ikke mindre end 10. Den 1. april er vi med kongen om bord på »Trefoldigheden« i Øresund, og vi kan følge med både til Lister Dyb og til det berømte søslag på »Kolberger Heide« den 1. juli 1644. Et åbent brev af 4. juli bebrejder kaptajnerne, at de ikke har ydet nok i kampen; kongen måtte selv på Trefoldigheden fægte alene, uanset mange af skibene lå i læ af kongens skib og kunne være kommet til undsætning. Det er virkelig morsomt at sammenholde dette brev med kongens egenhændige brev af 14. juli til Corfitz Ulfeldt:

> »Ieg haffde myne Admiraler och derris vnder offiserer om borde och giiorde *ordre,* huorledis dy skal fechte, Naar uy nu skal deran Igen, och giiordt dem stor fortrøstning pa Steegel och hiiul, om dii icke fechter beder, End dy giorde siist. Riigens Admirals truppe lod hannem fechte Ett gaatt stund ganske allene. Mig brugte dy tiil Ett skermbrett ymellom dem och fynden, En aff myne skød mig Igennom fucken, Saat ieg haffuer det Rette Selskab at dragis med.«

---

* Embedslister over bl. a. Kongens Kanslere og Øverste sekretærer i Danske Kancelli 1523–1660 findes i A. D. Jørgensen: Udsigt over de danske Rigsarkivers historie (1884), s. 151 ff.

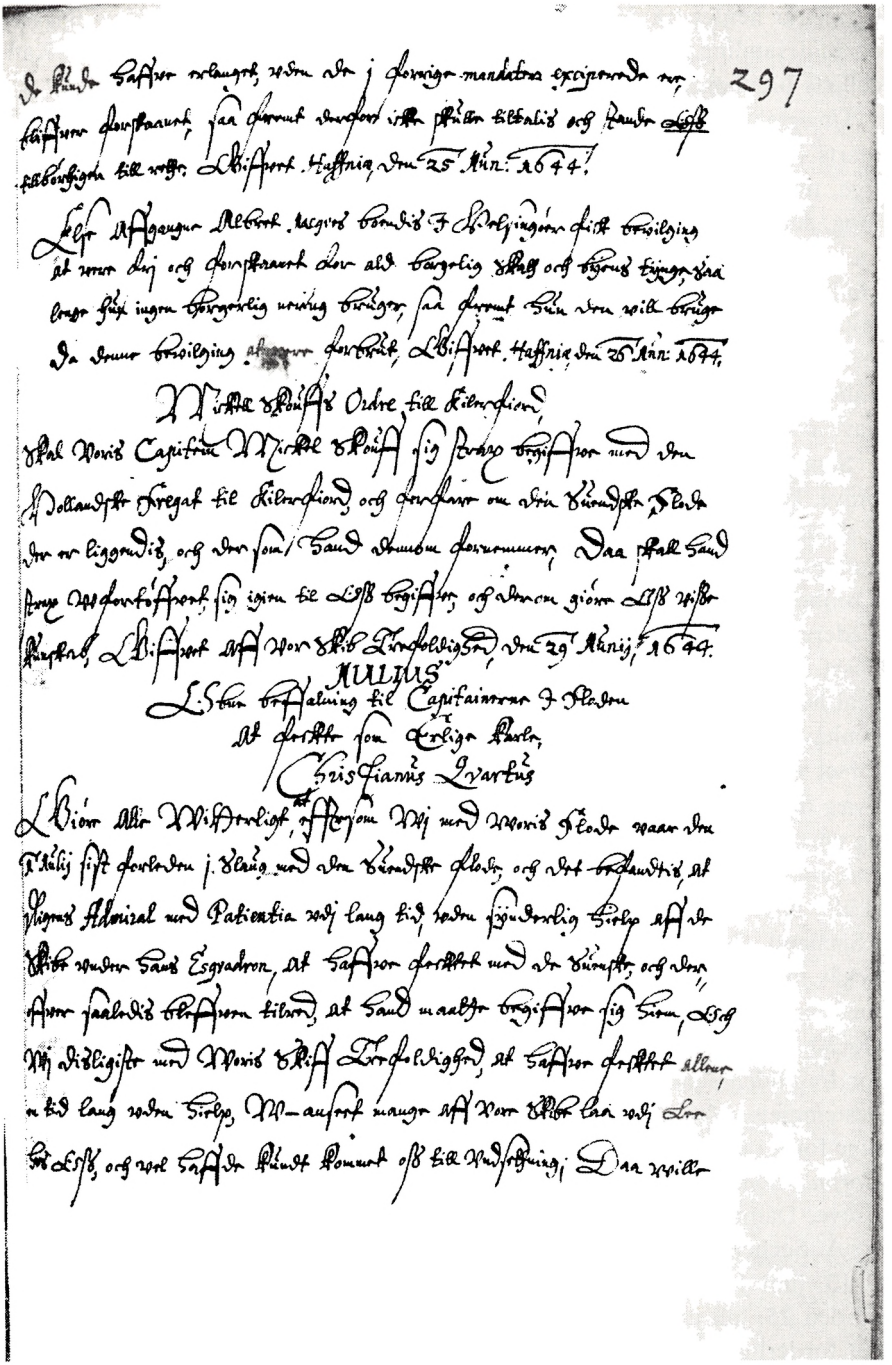

Gengivelse af side 297 i sjællandske registre for 1644. Den nederste del af siden rummer det åbne brev af 4. juli til kaptajnerne i flåden. (RA fot.)

Citatet er hentet fra 5. bind af »*Christian den Fjerdes egenhændige Breve*«, en kildesamling, som man ikke kan undvære som et supplement til »Kancelliets brevbøger« (og som heldigvis nu kan fås komplet i optryk).

Unægtelig finder man stort og småt side om side i bogen. Et missive af 4. marts 1644 omhandler en eventuel fransk mægling mellem Danmark og Sverige, mens det følgende indskærper, at Hillerøds mænd ikke må fjerne det møg, der falder af kvæget på den tidligere ladegårdsmark for at bruge det på andre steder! Den 22. september får landsdommerne og lensmændene i Jylland besked om, at der skal afholdes almindelige bededag den 4., 5. og 6. november »for at afbede Guds retfærdige vrede og vore synders velfortjente straf i denne farlige og vidtudseende tid«, og den 10. december opnår fru Vibeke Kruse, den aldrende konges elskerinde, skøde på en lyst- og køkkenhave uden for Østerport ved København.

Som prøver på det store kulturhistoriske stof, der gemmer sig i de mange breve, kan vi anføre et missive fra januar 1645 foranlediget af anatomen på Københavns Universitet, dr. Simon Pauli, som har beklaget sig over ikke at kunne få kadavere nok til at anatomere. Lensmændene på Københavns og Kronborg slot, Tryggevælde og Roskildegård får derfor besked på, at misdædere, der hænges, skal fremskikkes til København og leveres i Anatomihuset. 10. maj resolveres, at en kvinde, som har »ihjellagt« to af sine børn, skal henrettes. 29. september får de højlærde i det teologiske fakultet i København besked på at afgive en betænkning om Anne Nielsdatter, som har forset sig, idet hun ulovligt og utilbørligt har brugt sit barn til at helbrede kvæg med. I et missive til bisperne af 8. oktober erfarer vi, hvad det drejer sig om; der tales her om, at stor ugudelighed mangesteds på landsbyerne går i svang med at lade udøbte børn sætte på sygt kvæg i den mening, at det skulle blive helbredt deraf. 22. april finder vi et andet missive til bisperne i Sjælland, Fyn og Skåne, som bl. a. taler om den store uskikkelighed, som begås med soven i kirkerne; der skal nu tilforordnes folk, som kan gå om med lange kæppe til at slå dem på hovedet med, som sover under prædiken. Og 20. maj har vi det bekendte missive til bispen i Sjælland om, at præsterne for fremtiden skal føre kirkebøger. De sidstnævnte breve er jo en slags lovbestemmelser for en større kreds, og de kan derfor findes i deres fuldstændige form i en anden vigtig kildesamling til denne epoke i Danmarks historie, *Corpus Constitutionum Daniæ*. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende 1556–1660 I–VI, udgivet ved V. A. Secher, i »Kancelliets brevbøger« citeret: CCD.

13. juni 1645 finder vi mester Oluf Vinds bestalling som hofprædikant, og den 25. juli udgår der et missive til de højlærde i København, at de med det forderligste skal være tiltænkt at forfærdige et herbarium på dansk den

gemene mand til bedste og lade det udgå i trykken, hvori klarligen skal specificeres urternes navne på dansk og latin, stederne, hvor de vokser, og hvorledes de bedst kan bruges i adskillige tilfælde og sygdomme.

21. september 1645 får Anne Hans Dysters i *Århus* brev at måtte være fri for skat, tynge og indkvartering, imidlertid hun holder offentligt, dog ulasteligt herberge sammesteds, og 27. september får en Christian Suerus bevilling på et apotek i *Nakskov,* eftersom der ikke i købstæderne på Lolland findes noget apotek og lides stor brøst for medikamenter til syges kurering og anden fornødenhed. Herhos tillades det ham sammesteds at holde en vinkælder med fransk og hed vin og at sælge krydderiurter og gevurts. Disse eksempler kan tjene til at belyse brevbøgernes værdi for lokalhistorien. En by som Nakskov optræder ikke færre end 14 forskellige steder i de to årgange brevbøger, hvilket ganske vist også hænger sammen med byens strategiske betydning under krigen. Plukket tilfældigt ud af stedregistret finder vi Fåborg nævnt 3 gange, Holbæk 22, Kerteminde 8, Kolding 13, Samsø 5 og Tåsinge 8 gange.

Der er stof nok at øse af – skønsmæssigt er der i dette bind refereret op imod 4000 breve. Men disse spredte eksempler må være tilstrækkelige til at vise, hvor storartet et kildemateriale, der her lægges frem til bekvem afbenyttelse for liebhavere. Hvert nyt bind af »Kancelliets brevbøger« er en vigtig landvinding for dansk historieforskning.

P.S. Et lille hjertesuk til slut: hvortil dog denne skiften format? Nu har man kunnet klare sig med samme klummestørrelse siden 1885, og så skal de sidste bind absolut gøres større.

Litteratur

Vejledende Arkivregistraturer I. Danske Kancelli og de dermed beslægtede Institutioner 1513–1848. Ved V. A. Secher (1886), s. 65 ff.

Samme, 2 .udg. ved Bjørn Kornerup (1943), s. XXI ff.

Knud Fabricius: Kollegiestyrets Gennembrud og Sejr 1660–1680, i: Den danske Centraladministration (1921), s. 113 ff.

A. D. Jørgensen: Centraladministrationens osv. bygningshistorie, i: Historiske Afhandlinger bd. IV, s. 286 ff.

Salmonsens Leksikon: Kancelli II.

Johan Jørgensen: Til Danske Kancellis historie i Christian IV.s første år, i: Afhandlinger om arkiver ved Rigsarkivets 75-års jubilæum (1964).

Johan Jørgensen: Øverste sekretær Erik Krags virksomhed i Danske Kancelli indtil 1657, i: ARKIV 1. bind s. 45 ff. (1966).

Der kan måske være grund til at nævne, at den, der har interesse i at se, hvordan forskellige hyppigt forekommende breve med faste formularer ser ud i deres fuldstændige form, kan finde en række eksempler trykt foran i bd. 11 (1596–1602). Det drejer sig om lensbreve, bestallingsbreve af forskellig slags, søpas, privilegiestadfæstelser for købstæder m. m.

Kirkebøgernes til- og afgangslister

AF ANNA THESTRUP

Mellem 1812 og 1875 skulle landets præster føre lister over hvem der flyttede til og fra deres sogne. Man har i almindelighed ikke tillagt disse til- og afgangslister særlig stor værdi, men nogen undersøgelse af emnet findes ikke. Arkivar, cand. mag. Anna Thestrup, *Rigsarkivet, har taget problemet op på basis af forholdene i Allerslev sogn, Præstø amt. Det viser sig at listerne udmærket kan bruges til at belyse en række forskellige emner: vandringers længde og hyppighed, de vandrendes alder, køn, sociale status og så videre.*

I 1800-tallets begyndelse arbejdede de centrale myndigheder i Danmark med tanken om en kirkebogsreform. Kirkebøger havde allerede siden 1600-tallet været påbudt i Danmark, men nogen detailleret regel om deres førelse fandtes ikke ud over kravet om, at de kirkelige handlinger: dåb, vielse og begravelse skulle indføres. Ved dåb skulle fadderne anføres[1]. Kirkebøger førtes kun i ét eksemplar[2]. Initiativet til reformen udgik fra Danske Kancelli, som indhentede udtalelser hos gejstligheden, og efter at svar var indløbet, forestillede Danske Kancelli sagen for Kongen den 20. februar 1811. Her foresloges kirkebøger affattet i to eksemplarer med faste skemaer for de enkelte indførsler, således at oplysningerne blev ensartede. Majestæten bifaldt de forskellige punkter, men ønskede samtidig hermed en udvidelse af kirkebogsførernes pligter, idet der desuden skulle anlægges et jævnførelsesregister; det vil sige en art navneregister til kirkebøgerne. Om dette skal her

1 V. A. Sechers forordninger, recesser m. m., 20. maj 1645 og 17. maj 1646. V. A. Secher: Christian den Femtes Danske Lov 2–8–7. Kirkeritualet 25. juli 1685. Troels Dahlerup: Fromhed styrker rigerne, i Afhandlinger om arkiver ved Rigsarkivets 75-års jubilæum, 1964, s. 70 ff. Paul Ørberg: Hovedministerialbøger og kontraministerialbøger, i Arkiv, 3. bind, hæfte 2, 1970.

2 Ved reskript af 17. okt. 1775 blev det påbudt, at kirkebøger i Slesvig skulle føres i to eksemplarer. Albert Fabritius og Harald Hatt: Håndbog i slægtsforskning. 3. udg., 1963, s. 181. I enkelte rigsdanske sogne førtes også før 1814 kirkebøger i to eksemplarer, f. eks. Helligånds sogn i København.

blot anføres, at kun få præster evnede at udføre dette arbejde. Desuden forlangte Kongen, at »for at gjøre de Oplysninger, der af Kirkebøgerne kunde indhentes angaaende hver enkelt Person, ganske fuldkommen, endvidere tilføjes et Schema for Afgang og et for Tilgang i Sognet. Ihenseende til disse tilføjede Scemata har Vort danske Kancellie nærmere at indhente Vedkommendes Betænkninger, samt derefter paa nye at gjøre Os allerunderdanigst Forestilling denne Sag betræffende.«[3] Det vil sige, at Kongen eller én af hans rådgivere har ønsket skemaer for til- og afgang indføjet i kirkebøgerne. Ideens ophavsmand skal næppe søges i Danske Kancelli, når den ikke var indarbejdet i nævnte forestilling, som embedsmændene havde foreslået kunne træde i kraft ved advent 1811. Nu måtte kancelliet på ny indhente udtalelse hos Sjællands biskop. Danske Kancelli kunne i september 1812 meddele Kongen, at »ihenseende til Af- og Tilgangs-Schemata, da troer Biskoppen, at der haves tilstrækkelig Kontrol herover /:forsaavidt Kirken vedkommer:/ i Fortegnelsen over Fødte og Døde.« Efter at have anført nogle indvendinger fra biskoppen om vanskeligheder ved at føre de nye skemaer med tilstrækkelig nøjagtighed, fortsatte Danske Kancelli i sin forestilling til Kongen: (så) »skulde dette Kollegium, for at opfylde Deres Majestæts allerhøjeste Befaling, herved allerunderdanigst fremlægge et af dette Kollegium forfattet Udkast til slige Schemata, hvilke man troer, at være forfattede overenstemmende med Deres Majestæts allerhøjeste Villie. Dog maa Kancelliet tillige tage sig den allerunderdanigste Friehed at bemærke, at det næppe vil være mueligt at føre disse Af- og Tilgangs-Schemata i Kjøbenhavn til nogen Nytte eller med nogen Orden, med Hensyn til, at det i en saa folkerig Bye, hvor de fleste Gaarde og Huse beboes af flere Familier eller enkelte Logerende, jevnlig ja daglig er Tilfældet, at man flytter fra en Menighed eller fra de til een Kirke henlagte Gader ind i andre. Dette Kollegium skulde derfor i det Haab at de herved fremlagte Udkast til 7 Schemata vil finde allernaadigst Bifald, allerunderdanigst indstille: at det allernaadigst maatte befales, at Kirkebøgerne overalt i Dannemark og Norge, skulle indrettes i Overensstemmelse med bemeldte 7 Schemata, dog at hvad Af- og Tilgangs-Schemata angaaer, Kjøbenhavn og dens Forstæder herfra maatte undtages.« Forestillingen blev underskrevet af Kongen den 2. december 1812, og samme måned udgik ordre til biskopperne, som havde pligt til at videregive den til provster og præster[4]. Der var ikke anført nogen dato for, hvornår de nye kirkebøger

3 Danske Kancelli, 1. departement, forestillingsprotokol 1811, nr. 87. RA.

4 Danske Kancelli, 1. departement, forestillingsprotokol 1812, nr. 297. RA. Fogtmanns reskripter, 1812; er fejlagtigt ført under 1. december, skal være 11. december.

skulle tages i brug, og resultatet blev, at de enkelte præster påbegyndte ordningen til forskellig tid, de fleste i 1814, nogle før eller efter[5].

Som det fremgår af ovenstående citat, havde gejstligheden ikke noget ønske om indførelsen af til- og afgangslister. Biskoppen havde formentlig ret i, at disse lister ikke havde stor værdi for de kirkelige myndigheder, men det hjalp naturligvis ikke, når Kongen beordrede dem indført. Det viser sig, at listerne ikke blev ført i alle sogne; de fandtes i kirkebøgerne, men nogle præster lod blot siderne stå blanke[6]. Den 24. maj 1822 kom en forordning, som bevirkede, at mange præster påbegyndte førelsen af til- og afgangslister[7]. Ejendommeligt nok henvistes slet ikke til reskriptet fra 1812[8], men derimod til Danske Lov 3–19–8, hvor det bestemtes, at »Naar nogen fremmet til Sognene ankommer, skal Bønderne strax give Præsten det tilkiende, som deris Pas og Bevis de medbringe skal læse, og dem overhøre, og dersom nogen Mistanke kunde være, da Præsten det for Herskabet, eller hans Fuldmægtig angive; og skulle Præsterne flittig antegne deris Navne og Fødested, som sig i deris Sogne opholde, være sig Inderster, Tienistekarle og Drenge, eller Løsgængere, at mand hos dennem herom, naar behøvis, kand have fuldkommen Efterretning.«[9] Som årsag til forordningen 1822 anførtes ønsket om at forebygge løsgængeri samt mulighed for hurtigt og nøje at kunne afgøre, hvilket fattigvæsen en person hørte under i tilfælde af behov for hjælp. Forordningen bestemte i paragraf 1, at fremmede skulle meldes hos sognepræsten; fremmede må i denne sammenhæng betyde personer uden fast arbejde i sognet. Derefter fortsættes: »2) Naar nogen tager fast Tjeneste eller stadigt Ophold i et fremmed Sogn, er det, under alle Omstændigheder, Pligt, saavel for denne selv, som for den, der tager ham i Tjeneste eller tilsteder ham Ophold hos sig, at sørge for, at der inden 4 Dage derom gjøres Anmeldelse for Præsten – – –«.[10] Der henvistes udtrykkelig til, at Danske Lov 3–19–8 fortsat skulle gælde, og at forordningen var at betragte som en nærmere vejledning. Flere gange tidligere, blandt andet i 1775, var anmeldelse hos sognepræsten af ankomne til sognet blevet indskærpet[11]. Bestemmelserne i 1812 og 1822 kan ses som fortsættelser heraf, dog således at præsten fra 1812 skulle føre

5 F. eks. Fanefjord og Vester Egede sogne, Præstø amt. LA, Sjæll.
6 F. eks. Bårse og Vordingborg, Præstø amt. LA, Sjæll.
7 Schous forordninger, 1822, 24. maj.
8 Se note 4.
9 Danske Lov 3–19–8.
10 Se note 7.
11 Fogtmanns reskripter 1775, 26. januar. Håndbog for danske lokalhistorikere, 1965, artiklen skudsmål.

oplysningerne i autoriserede bøger og i skematisk form. Disse krav nævnedes ikke i 1822, men præsterne må have betragtet det som en selvfølge, og de autoriserede bøger var en medvirkende årsag til, at registreringen omsider blev en realitet.

Som nævnt fik forordningen af 1822 nogle af de efterladende præster i gang med at føre til- og afgangslister, men også efter den tid er der mangler i materialet. Efterhånden kom formentlig alle sogne med, ved præsteskifte eller ved provste- og bispeskifte med deraf følgende krav om førelsen. Mangler i materialet kan måske forklares med, at kirkebogsførerne og deres arvinger udviste mindre omhu med de særskilte protokoller for til- og afgang, som blev almindelige i 1800-tallets midte, end med bøger, som rummede oplysninger om kirkelige handlinger.

Ifølge kongelig resolution 2. december 1812 var København og forstæder undtaget fra pligten til at føre til- og afgangslister[12]. Undtagelsen begrundedes med praktiske vanskeligheder ved førelsen. I større købstæder, specielt med flere sogne, har en tilfredsstillende registrering af til- og afgang også været vanskelig, og med lov af 10. maj 1854 gik pligten til at optegne tyendes ankomst og afgang i købstæderne over til politimyndigheden[13]; en række protokoller begyndende 1854 er bevaret[14]. Den 18. maj 1875 gik kontrollen med til- og afgang helt over til de borgerlige myndigheder, i købstæderne stadig politiet, og på landet sognefogderne[15]. Det formelle billede vedrørende registrering af til- og afgang bliver altså: i 1812 krævedes en registrering af alle, København og dens forstæder undtaget; i 1822 krævedes kun tyende, inderster og løsgængere registreret. 1854 og 1875 ophørte gejstlighedens pligt til registrering, først i købstæder, sidst i landsogne. Det følgende er et forsøg på at belyse de relle forhold vedrørende denne registrering. Med reskriptet 1812 og loven 1875 er grænserne afstukket for denne undersøgelse, hvis emne kun er de af præst og degn eller kirkesanger førte til- og afgangslister.

Til- og afgangslisters værdi som kilde

Den almindelige opfattelse af til- og afgangslisters værdi som kilde til oplysning om befolkningens vandringer i forrige århundrede er ret negativ[16].

---

12 Se note 4.

13 Tyendelov for Kongeriget Danmark, § 60.

14 F. eks. Hillerød, Præstø og Næstved. Findes i de pågældende byfogedarkiver, afdl. G. LA, Sjæll.

15 Lov om Tilsynet med Fremmede og Rejsende m. m.. § 10.

16 Albert Fabritius og Harald Hatt: Håndbog i slægtsforskning, 3. udg. (1963), s. 181.

Ingen har, så vidt vides, anset dem for at kunne anvendes ved en videnskabelig undersøgelse, da de betragtes som meget ufuldstændig ført[17]. Formålet med denne undersøgelse er at belyse i hvilket omfang, de er ført, for derefter at tage stilling til deres anvendelighed. En sammenligning med lægdsruller er mulig og dermed en vurdering af listernes værdi. Hertil er imidlertid den indvending, at kun mænds registrering kan undersøges og kun afgrænsede aldersklasser. I stedet er valgt en sammenligning med folketællingslister. Her er naturligvis den begrænsning, at folketællingerne kan være ufuldstændige, men de anses normalt for at være ret pålidelige for 1800-tallets vedkommende[18].

Undersøgelsen er foretaget for ét sogn, nemlig Allerslev i Præstø amt. Arbejdet er udført ud fra følgende forudsætninger: enhver person, nævnt på folketællingslisten skal enten 1) være nævnt på forrige folketælling for sognet, 2) være født i sognet i den mellemliggende periode eller 3) være tilflyttet sognet siden sidste tælling. Ved sammenligning mellem folketællinger og til- og afgangslister har det været nødvendigt at betragte folketællingerne som affattet pr. 1. januar. Det betyder formentlig ikke meget, dels er tællingerne rent faktisk optaget pr. 1. februar, i 1834 dog pr. 18. februar[19], dels ses det, hvor til- og afgangslisternes indførsler er dateret, at langt de fleste flytninger fandt sted pr. 1. maj og 1. november. Det er undersøgt, hvem der var i sognet ved en tælling, men ikke ved foregående tælling og ikke født i sognet i den mellemliggende periode. Derefter er undersøgt, i hvilket omfang disse tilflyttede er anført på tilgangslisterne. Tællingerne 1834, 1840, 1845, 1850, 1855 og 1860 er inddraget i undersøgelsen.

Af tabel 1 fremgår resultatet af undersøgelsen vedrørende folketællinger i årene 1845, 1850, 1855 og 1860 over fødte udensogns. Formuleringen i forordningen 1822 gjorde det naturligt at foretage en opdeling i socialgrupper. Ud over de i forordningen nævnte grupper, viste arbejdet med både til- og afgangslister og med folketællinger, at flere burde medtages; resultatet blev følgende: tyende, inderster, husmænd, gårdmænd, aftægtsfolk og almis-

17 Den finske forsker Antti Rosenberg har i Muuttoliike Uudenmaan läänissä esi-industrialistisen kauden lopulla 1821–1880, Helsinki 1966, behandlet et tilsvarende materiale for et område omkring Helsingfors. Under titlen Mobility of Population in the Finnish County of Uusimaa (Nyland) 1821–1880 har Antti Rosenberg skrevet om undersøgelsen og dens resultater i The Scandinavian Economic History Review, vol. XIV, no. 1, 1966.

18 Her henvises til indledninger i de numre af Statistisk Tabelværk, hvor resultater af folketællinger publiceredes, se henvisninger i Statistisk Tabelværk 5. række, litra A, nr. 5, s. 182. Jørgen Elklit: Folketællingen 1845. Metodiske problemer ved databehandling af et folketællingsmateriale, Århus 1969, bind 1, s. 39 ff.

19 Se note 18.

Tabel 1.

Folketælling hvor personerne er opført	1		2		3		4		5		6		7		8		9		
	Tyende		Øvrige												Alle		Tilmeldte i procent		
			Inderster		Husmænd		Gårdmænd		Aftægtsfolk, almisse-lemmer		Plejebørn		Andre						
	tilmeldt	ikke tilmeldt	tilmeldt	ikke tilmeldt	tilmeldt	ikke tilmeldt	tilmeldt	ikke tilmeldt	tilmeldt	ikke tilmeldt	tilmeldt	ikke tilmeldt	tilmeldt	ikke tilmeldt	tilmeldt	ikke tilmeldt	Tyende	Øvrige	Alle
1845	66	19	9	12	16	7	5	6	0	0	1	6	2	14	99	64	78	42	61
1850	67	22	23	20	8	18	1	5	0	2	0	14	7	12	106	93	75	36	53
1855	88	18	19	26	13	21	4	18	0	6	0	18	2	13	126	110	83	29	53
1860	92	28	29	10	11	10	2	9	0	4	0	8	13	16	147	85	77	49	63

Fødte uden for Allerslev sogn, opført på nævnte folketælling, men ikke på foregående folketælling. Forsørgede er opført i samme rubrikker som forsørgere.

Kilder: Folketællinger for Allerslev sogn, Bårse herred, Præstø amt. RA.

Kirkebøgernes tilgangslister for samme sogn. LA.

selemmer, plejebørn samt andre, alle med familie, såfremt den er registreret. Gruppen andre omfatter bl. a. præster, skolelærere, husjomfruer, landvæsenselever, forvaltere og møllersvende. Personerne er rubriceret efter den sociale gruppe, de tilhørte ifølge folketællingen, da det er eneste mulighed for sammenligning mellem tilmeldte og ikke-tilmeldte personer. En del har skiftet erhverv siden tilflytning, specielt ved indgåelse af ægteskab, idet tyende blev inderster, husmænd, gårdmænd eller gift med én fra disse grupper. Det vil sige, at procenterne for tilmeldte i øvrige grupper, kolonne 2–7, i virkeligheden er lidt lavere, end det fremgår af tabellerne 1–3, fordi nogle var tyende, da de meldte sig.

Det ses af tabellerne, at der ikke var nogen fast praksis for, hvem der tilmeldtes og hvem ikke. Der er eksempel på, at en gårdmand, hans kone, tre voksne børn og tre tjenestefolk ankom til sognet; børn og tjenestefolk er anført på tilgangslisten, mand og kone ikke[20]. Dette må opfattes som en bevidst udvælgelse, men i øvrigt vaklede de enkelte præster i denne udvælgelsesprocedure. Her skal tilføjes, at Allerslev sogn i den behandlede periode havde i alt tre præster med præsteskifte i 1840 og 1853[21]. Andelen af tyende, som tilmeldtes, er stor, betydelig mindre for inderster og husmænd, men dog stadig større end for gårdmænd (se tabel 1). Aftægtsfolk og plejebørn registreres praktisk talt aldrig; det ene plejebarn, som er anført i kolonne 6 som tilmeldt, er en 21-årig, som har betegnelsen plejebarn på folketællingen, men ikke på tilgangslisten[22]. Kolonne 8 er en sammentælling af de foregående og viser tilflyttede i de forløbne fem år, endnu boende i sognet, opdelt i tilmeldte og ikke-tilmeldte. Forholdet mellem tilmeldte og ikke-tilmeldte fremgår af kolonne 9, hvor tallene er omregnet til procenter og delt op i tyende, øvrige og alle. Tilmeldingsprocenten for tyende ligger ret fast, nemlig mellem 75 og 83. For øvrige er tilmeldingen mere uensartet mellem 29 og 49 %. Da tyende udgør en stor del af det absolutte tal, bliver udsvingene for alle mere moderat med resultater mellem 53 og 63 %. De ret store forskelle i gruppen øvrige kan ikke forklares; her gisnes om, at de skiftende præster med forskellig opfattelse eller grad af omhu er årsagen, måske også de enkelte tilflytteres egen opfattelse.

Ved undersøgelsen viste det sig, at børn ofte ikke blev anført på tilgangslisterne sammen med forældrene. For at se hvor stor betydning dette forhold havde, er tabel 2 udarbejdet, hvor børn helt er udeladt. Gruppen øvrige ud-

20 Tilgangsliste år 1854 og folketælling år 1855, Præstø amt, Bårse herred, Allerslev sogn, Ammedrup by, nr. 62.

21 Wibergs præstehistorie, bind I, s. 78.

22 Folketælling 1845, Præstø amt, Bårse herred, Allerslev sogn, Ammedrup by, nr. 28. På tilgangslisten er vedkommende anført som tyende.

Tabel 2.

Folketælling hvor personerne er opført	1		2		3		4		5		6		7		8		
	Tyende		Øvrige										Alle		Tilmeldte i procent		
			Inderster		Husmænd		Gårdmænd		Aftægtsfolk, almisse-lemmer		Andre						
	tilmeldt	ikke tilmeldt	tilmeldt	ikke tilmeldt	tilmeldt	ikke tilmeldt	tilmeldt	ikke tilmeldt	tilmeldt	ikke tilmeldt	tilmeldt	ikke tilmeldt	tilmeldt	ikke tilmeldt	Tyende	Øvrige	Alle
1845	66	18	9	6	13	3	5	6	0	0	3	14	96	47	79	51	67
1850	67	22	23	11	8	8	1	5	0	2	7	11	106	59	75	51	64
1855	88	17	18	13	13	13	4	16	0	6	2	13	125	78	84	38	62
1860	91	27	21	7	9	10	2	7	0	4	13	13	136	68	77	54	67

Voksne født uden for Allerslev sogn, opført på folketælling, men ikke på foregående folketælling. Voksne defineres som personer på 15 år og derover; en voksen benævnt plejebarn er placeret i rubrik 6. Forsørgede er opført i samme rubrikker som forsørgere.
Kilder: Se tabel 1.

Tabel 3.

Folketælling hvor personerne er opført	1		2		3		4		5		6		7		8		9		
	Tyende		Øvrige												Alle		Tilmeldte i procent		
			Inderster		Husmænd		Gårdmænd		Aftægtsfolk, almisselemmer		Plejebørn		Andre						
	tilmeldt	ikke tilmeldt	tilmeldt	ikke tilmeldt	tilmeldt	ikke tilmeldt	tilmeldt	ikke tilmeldt	tilmeldt	ikke tilmeldt	tilmeldt	ikke tilmeldt	tilmeldt	ikke tilmeldt	tilmeldt	ikke tilmeldt	Tyende	Øvrige	Alle
1840	103	26	10	4	15	13	3	4	1	2	0	3	9	11	141	63	80	51	69
1845	85	27	12	15	21	14	6	7	0	3	1	6	7	14	133	85	76	45	61
1850	80	35	35	28	18	26	3	11	0	5	0	16	10	12	146	133	70	40	52
1855	94	29	29	33	17	24	4	21	0	6	0	21	4	17	148	151	76	31	50
1860	102	34	34	16	14	15	7	10	0	5	0	9	14	20	171	109	75	48	61

Personer opført på folketælling, men ikke på foregående folketælling og ikke født i Allerslev sogn i den mellemliggende periode. Forsørgede er opført i samme rubrikker som forsørgere.
Kilder: Se tabel 1.

viser naturligvis derved en højere procent af tilmeldte, men ligger med tal mellem 38 og 54 % stadig under tyendes tilmeldingsprocenter. Alle er nu oppe på en tilmelding mellem 62 og 67 %

I det foregående er kun behandlet tilflyttere, født udensogns. Det viste sig imidlertid, at også personer anført med fødested Allerslev udmærket kunne være fraflyttet og tilflyttet, endda flere gange. Ved at undersøge tilmeldingsprocenten for hjemvendte sognebørn viste den sig for tyende i 1845 at falde nær den beregnede for fødte udensogns, mens den i 1850 og 1855 lå helt nede på 50 og 35 %, sammenlignet med de udensogns fødtes 75 og 83 %. Her må tages hensyn til, at tallene er små, og små forskelle ændrer procenten stærkt[23]. Derfor er valgt at udarbejde tabel 3, visende alle tilflyttere, som boede i sognet 1840, 1845, 1850, 1855 og 1860. For de fire sidste kan foretages en sammenligning med tabel 1, og det ses, at procenterne for tilmeldt tyende her ligger mellem 70 og 76 % mod tabel 1's resultater mellem 75 og 83 %. Forskelle mellem øvrige og alle på tabel 1 og tabel 3 overstiger ikke 10 %. Det virker naturligt, at fremmede tilmeldtes i højere grad end sognebørn. Desuden ses af tabel 3, at tilmeldingsprocenten er højere i perioden 1834–39 end i nogen af de senere perioder, for tyende 80 % og for alle 69 %.

Det kan være af interesse at vide, om mænd og kvinder registreredes i samme omfang. Af tabel 4, omfattende tyende, fremgår, at dette ikke var tilfældet, idet mænd ved alle undersøgelser havde højere tilmeldingsprocent end kvinder. Mænds tilmeldingsprocent ligger mellem 78 og 87, kvinders mellem 59 og 75. Forskellen er størst år 1845. Den forskelligartede tilmel-

Tabel 4.

Folketælling hvor personerne er opført	1	2	3	4	5	6
	mænd		kvinder		tilmeldte i procent	
	tilmeldt	ikke tilmeldt	tilmeldt	ikke tilmeldt	mænd	kvinder
1840	57	11	46	15	84	75
1845	53	8	32	19	87	59
1850	40	11	40	24	78	63
1855	44	12	50	17	79	75
1860	54	8	48	26	87	65

En beregning af mænds og kvinders tilmeldingsprocent. Tabellen omfatter kun tyende. Kilder: Se tabel 1.

23 Antallet af hjemvendte svarer til forskellen mellem tabel 1's og tabel 3's tal.

ding hænger formentlig sammen med ret strenge krav til mænd om at melde flytning hos lægdsmanden[24].

For sammenligninger af folketællinger gælder, at identifikationen af personer kan være usikker. Her er forsøgt inddraget så mange oplysninger som muligt, undertiden er kirkebøgernes oplysninger om dåb og vielse inddraget. Identifikationen har den største usikkerhed, hvor oplysningerne er færrest, det vil sige ved sammenligning mellem folketællinger 1834 – 1840 og 1840 – 1845, idet fødested først angives fra 1845-tællingen. Som fejlkilde må også anføres, at tilgangslister mangler helt for år 1834, hvilket kan få procenten af tilmeldte 1834–39 til at dale. Det har dog næppe større betydning, fordi mange flyttede fra sognet igen hurtigt. Det vil sige, at kun få ankomne i 1834 endnu boede i sognet 1840. Af tabel 5 fremgår, at ca. 20–25 % af de tilmeldte endnu boede i sognet 4–5 år senere, 30–40 % 3 år senere, 40–50 % 2 år senere og 70 % 1 år senere.

Tabel 5.

Folketælling hvor personerne er opført	Procent af tilmeldte, forblevet i sognet, ankommet antal år tidligere				
	5 år	4 år	3 år	2 år	1 år
1840	25	23	44	53	68
1845	21	24	35	45	70
1850	22	22	36	48	68
1855	24	20	27	38	77
1860	21	29	32	41	61

Tabellen viser, hvor stor en del af registrerede tilflyttere, som stadig opholdt sig i Allerslev sogn fra ét til fem år senere. Opgørelse er foretaget ved hver af de nævnte folketællinger.
Kilder: Se tabel 1.

Med det foregående er foretaget en undersøgelse baseret på fem stikprøver, bestående af de personer, som boede i sognet ved de enkelte folketællinger og var tilflyttet siden sidste tælling. Disse tal omfatter ikke alle tilflyttere i den foregående femårs periode, fordi nogle tilflyttede og fraflyttede sognet mellem to folketællinger. Da tilmeldingsgraden ved de fem stikprøver har været ret ens, for tyende mellem 70 og 80 %, og da der ikke er nogen grund til at antage, at de fem stikprøver skulle omfatte specielle situationer, synes det berettiget at slutte, at nævnte procenter er dækkende for perioden for Allerslev sogn.

24 Schous forordninger 1793, 22. marts, § 6; plakat af 1826, 24. febr.

Afgangslister

Med det foregående er tilgangslisternes værdi som kildemateriale søgt belyst. Tilsvarende undersøgelse af afgangslister ville betyde, at der foruden sammenligning af folketællinger måtte foretages undersøgelse af hvert enkelt dødsfald, mens man i forbindelse med tilgang med stor sandsynlighed kan antage, at personer angivet på folketællingslisterne som værende under fem år, var født siden sidste tælling. En anden fremgangsmåde er derfor valgt, nemlig en beregning efter følgende retningslinier:

befolkningen i sognet på et givet tællingstidspunkt
= befolkningen i sognet ved forrige tælling
+ levendefødte i den mellemliggende periode
÷ døde i samme periode
+ ankomne til sognet i samme periode
÷ afgåede fra sognet i samme periode.

Hvis man går ud fra, at tilmeldingsprocenten de undersøgte år også svarer til tilmeldingsprocenten i perioden siden sidste tælling, kan antallet af ankomne beregnes. Denne beregning er tilladelig, fordi forskellene fra femår til femår er forholdsvis små. Resultatet beregnes efter følgende ligning:

$$\frac{\text{registreret ankomne} \times 100}{\text{tilmeldingsprocenten}} = \text{totalt antal ankomne.}$$

Et eksempel på beregningen af afgang fra sognet:

Befolkningen i 1834		990
+ levendefødte	1834–39	210
÷ døde	1834–39	131
+ beregnet antal ankomne		477
		1.546
÷ beregnet antal afgåede		x
= befolkningen i 1840		1.036

Beregnet antal afgåede i perioden 1834–39 bliver altså 510. Tallene i tabel 6, kolonne 2 er beregnet på tilsvarende måde; desuden er registreret afgang som procent af beregnet afgang udregnet og anført i kolonne 3. Procenten ligger meget nær procenten for registreret tilgang med små udsving til begge sider, idet tilgang var registreret mellem 50 og 69 %, og afgang er registreret i mellem 51 og 65 % af tilfældene.

Tabel 6.

	1	2	3
	Registreret afgang	Beregnet afgang	Registreret afgang i procent af beregnet
1835–39	332	510	65
40–44	365	591	62
45–49	373	679	55
50–54	372	724	51
55–59	457	764	60

Tabellen omfatter alle.
Kilder: Til- og afgangslister for Allerslev sogn, Bårse herred, Præstø amt. LA.
Døbte og begravede i samme sogn. LA.
Statistiske Meddelelser IV, 37,1, side 24f.

Folketællingslisters og kirkebøgers kildeværdi

En forudsætning for de foretagne beregninger over tilgang og afgang er pålidelighed i folketællingslister og i kirkebøgers oplysninger om fødsel og død (dåb og begravelse). Der er ikke foretaget nogen selvstændig undersøgelse af disse spørgsmål og her skal kun henvises til Statistisk Departements publikationer vedrørende folketællingerne og til Jørgen Elklits undersøgelse af 1845-tællingen[25]. Det antages, at især 1850-tællingen var behæftet med fejl i større omfang, idet en del indkaldte soldater ikke blev talt med. Der er i intet tilfælde på til- og afgangslister for Allerslev omkring 1848–50 fundet oplysninger om, at mænd er afgået til eller hjemkommet fra militæret, men på folketællingslisten for Allerslev sogn 1850 er opført 14 mænd, om hvem det meddeles, at de var indkaldt. Ved kontrol af lægdsrullen viser det sig, at omkring 30 var indkaldt. Tallet er lidt usikkert, fordi to stillere formentlig ikke havde bopæl i sognet. De indkaldte skulle tælles i hjemsognet, og folketællingen har altså medtaget for få personer. Takket være lægdsrullen vides, hvem der mangler, og der har derfor kunnet kompenseres for dette forhold.

Den nøje gennemgang af folketællingslister for et sogn fra perioden 1834–60 giver mulighed for at ræsonnere over netop disse listers værdi. Det har vist sig, at sognets hovedgård, Oremandsgård, slet ikke er opført på folketæl-

25 Se note 18.

lingen 1834, men da både ejer og forpagter på det tidspunkt boede i et andet sogn, er listen formentlig fuldstændig[26].

Med hensyn til kirkebøgers pålidelighed findes ingen tilgængelige undersøgelser af problemet.

Diagram 1.
Kurve 1: Allerslev sogn, befolkningstal.
Kurve 2: Afgang fra sognet.
Kurve 3: Tilgang til sognet.
Kurve 2 og 3 er multipliceret med 10 for at lette sammenligningen.
Kilder: Statistiske Meddelelser IV, 37, 1, side 24f.; til- og afgangslister for Allerslev sogn, Bårse herred, Præstø amt, såvel ministerialbøger som kontraministerialbøger.

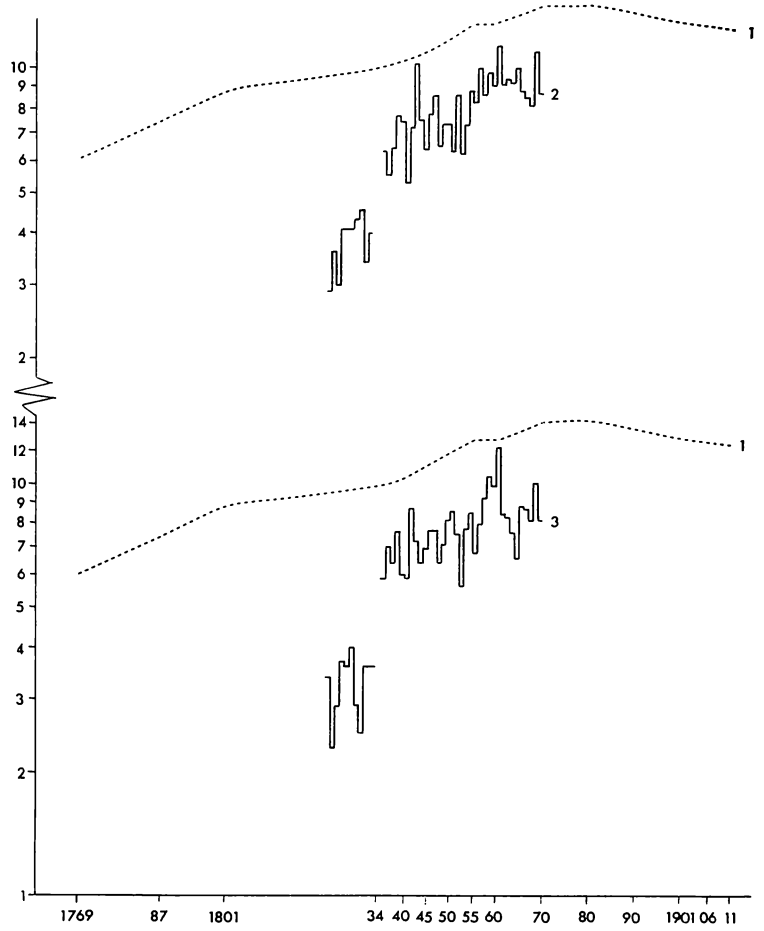

26 Seddelregistratur vedrørende godset Oremandsgård. LA, Sjæll.

Til- og afgangslisters materiale før år 1834 og efter år 1860 er ikke inddraget i det foregående, fordi der er større intervaller mellem folketællingerne. For at belyse dette materiales kvalitet, er diagram 1 tegnet. Det omfatter Allerslevs befolkning, afsat logaritmisk samt registreret afgang (øverste kurve) og registreret tilgang (nederste kurve). Til- og afgang er multipliceret med 10 for at lette sammenligning med befolkningskurven. Hullet i kurverne skyldes, at tilgangslister mangler for år 1834 og afgangslister for årene 1833 og 1834. Af diagrammet fremgår, at Allerslev hørte til de sogne, hvor til- og afgang først findes anført i kirkebøgerne fra 1822, og at 1870–75 mangler. Antallet af registrerede er betydelig højere efter år 1834, uden at en tilsvarende forøgelse i folketal har fundet sted. Forklaringen må enten være, at befolkningen flyttede mindre før år 1834, eller at procenten af registrerede var ringere, formentlig det sidste. Trods stærke udsving i kurverne ses det, at tilmelding 1834–60 følger stigningen i befolkningstallet, mens befolkningsforøgelsen efter 1860 ikke modsvares af tilsvarende stigning i af- og tilmeldinger. Undersøgelser har vist, at udviklingen i befolkningstallet for Allerslev meget nøje følger mønstret for landdistrikterne som helhed i den samme periode[27].

Foruden det primære formål, en undersøgelse af til- og afgangslisters kildeværdi, giver materialet mulighed for andre undersøgelser, som her skal berøres. En beregning af den gennemsnitlige årlige til- og afgang er foretaget, idet femår er lagt til grund; resultatet fremgår af tabel 7, kolonne 3 og 4. Antal til- og afgange følges næsten ad i hver enkelt periode mellem folke-

Tabel 7.

Sammenligning af folketællinger	1	2	3	4	5	6
	Befolkning ved førstnævnte tælling	Befolkning ved sidstnævnte tælling	Beregnet årligt gennemsnit		Beregnet årligt gennemsnit i procent af befolkning	
			tilgang	afgang	tilgang	afgang
1834–1840	990	1036	95	102	9,5	10,0
1840–1845	1036	1099	115	118	10,8	11,0
1845–1850	1099	1174	142	135	12,5	11,9
1850–1855	1174	1288	151	145	12,3	11,8
1855–1860	1288	1290	146	153	11,3	11,9

Vandringer til og fra sognet Allerslev, Bårse herred, Præstø amt, beregnet ved hjælp af middeltal af befolkningen.
Kilder: Se tabel 1.

27 Statistiske Meddelelser IV, 37, 1, s. 6 ff.

tællingerne, begyndende med ca. 100, stigende til ca. 115, 140 og 150 pr. år. Det vil altså sige, at det stigende folketal skyldes fødselsoverskud, ikke tilvandring.

En beregning af til- og afgang i forhold til befolkningstallet er anført i tabel 7, kolonne 5 og 6. Den udgør mellem 9,5 og 12,5 % årligt eller i gennemsnit 11,2 %. Til sammenligning kan nævnes, at tilflytning fra indland og fraflytning til indland i 1963–68 for sognekommuner uden større bymæssige bebyggelser for landet som helhed udgjorde gennemsnitligt henholdsvis 10,7 og 10,9 %[28]. Sognekommuner er større geografiske områder end sogne, og man må derfor, med samme flytteintensitet, vente lavere procenttal, fordi flytninger mellem sogne i samme kommune ikke registreres, men antal flytninger pr. person i forrige og i dette århundrede er næppe væsensforskellig.

Resultatet af undersøgelsen må blive, at de registrerede til- og afgange udgør så stor en del af de faktiske til- og afgange, at de registrerede kan bruges som stikprøve ved undersøgelse af vandringers længde, hyppighed, de vandrendes alder, køn, sociale status etc. Det ideelle havde været en stikprøve udvalgt efter kriterier, fastlagt af undersøgeren, mens det her har været nødvendigt at lade materialet bestemme udvalgets art, nemlig de personer, som meldte sig. Da procenten er så høj som 50 og derover for alle, og da denne undersøgelse kaster lys over udvælgelsens skævhed, f. eks. at kvinder er registreret i ringere omfang end mænd, må materialet anses for tilfredsstillende til en undersøgelse af ovennævnte art.

28 Statistisk Årbog 1965–1970, Ændringer i registerbefolkningen.

Nyt fra arkiverne

MEDDELELSER OM RIGSARKIVET OG LANDSARKIVERNE FOR ÅRENE 1961–1965. *Udgivet af Rigsarkivet. København 1968. 281 sider + 8 plancher. 33,75 kr. indb.*

Bogen følger en tradition fra Gehejmearkivets tid med redegørelser for det danske arkivvæsens arbejde. Den er ingen thriller og bliver vel ingen bestseller, men den er en nyttig oversigt over almindelige og principielle forhold inden for arkivvæsenet, dets personale, dets bygninger og arkivopstillinger, sikring, tilvækst, kassation, ordning og øvrige arbejde som udstillinger, fotografering, konservering m. m., hvortil kommer en god orientering om væsenets egen publiceringsvirksomhed og dets personales videnskabelige produktion samt femårets afleveringer til arkiverne fra administration og private. Alle slags benyttere af vore store arkiver får derved mulighed for at begribe deres funktion og indhold.

For dem, der benytter arkiverne som forskningssted, vil især afleveringsfortegnelsen (i alt 100 sider) og litteraturoversigterne være nyttige, men de vil også have gavn af at stifte bekendtskab med kassationspraksis og -bestemmelser, udlånsbetingelser o.s.v.

Udarbejdelsen af meddelelserne er i modsætning til tidligere praksis, hvor manuskriptet blev til centralt i Rigsarkivet, overladt til dettes afdelinger og de enkelte landsarkiver. Det forekommer at være en fornuftig decentralisering, men har måske nok medført en vis skævhed og uensartethed i stoffets fordeling. Nogle af »delstaterne« synes mere meddelsomme end andre. Når nogle af landsarkiverne ikke figurerer i bestemte grupper, kan det skyldes, at perioden for et pars vedkommende har været præget af byggearbejder, der har lagt beslag på tid og kræfter. Alene rokering med tusindvis af hyldemeter arkivalier er en kæmpeopgave.

For den, der kommer til arkiverne for at søge historisk materiale, kan det ofte svimle ved tanken om alle mulighederne, og hvordan man dog skal kunne formå at vælge. Et rydningsarbejde sker gennem arkivregistraturerne og andet oversigtsmateriale (fortegnet på siderne 278–281), og den seneste tilgang kan man som sagt følge på siderne 150–249. Bare at blade i gruppen: Privatarkiver m. m. giver så forskellige opslag som fra Sang ved prins Christians besøg i Tjæreby 1892; 2 himmelbreve; protokol over rejsende handelsmænd 1847–70 og diverse politisager

fra Nordborg på Als til arkiver fra besættelsestiden, der er rigt repræsenteret fra perioden, således rektor Aage Bertelsens arkiv med materiale vedr. overførselen af danske jøder til Sverige og minister Henrik Kauffmanns eget arkiv.

Holger Rasmussen

Gamle danske domme

DET KGL. RETTERTINGS DOMME OG RIGENS FORFØLGNINGER FRA CHRISTIAN III's TID, I–II. *Udgivet ved Troels Dahlerup af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie. Kbh. 950 + 910 s. Pr. bd. 42 kr. heftet, 50 kr. indb.*

Af det rige materiale, der findes i Rigsarkivet under Rigens Domstol, er det relativt lidt, der er fremkommet som samlede kildeudgaver og dermed blevet gjort tilgængeligt for et større publikum.

J. L. A. Kolderup-Rosenvinge lagde for i 1842–48 med »Udvalg af gamle danske Domme afsagte paa Kongens Retterting og paa Landsting«, som han udgav for Det Kongelige Videnskabernes Selskab. De ligger alle inden for tiden ca. 1450 til 1596. I 1883–86 udgav V. A. Secher »Samling af Kongens Rettertingsdomme 1595–1614«, hvortil udgifterne blev dækket ved bidrag fra staten.

Når Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie nu har udgivet de ældste bevarede af rettertingets dombøger, ville man gerne ønske, at det dermed har taget det første skridt på vejen til udgivelse af det samlede materiale fra Rigens Domstol. Det samme giver Selskabet udtryk for i sin beretning til »Det danske historikermøde i Odense 16.–17. februar 1969« s. 220, med den tilføjelse, at aftale herom endnu ikke er truffet.

Der er virkelig grund til at glæde sig over denne udgave i 2 bind, som med sine registre og med den fulde ordlyd af teksten vil kunne benyttes af både jurister, personalhistorikere, sprog- og navneforskere, lokal-, landbrugs-, og økonomiske historikere.

Det var prisværdigt, at Kolderup-Rosenvinge i sin tid tog initiativet til udgivelse af et udvalg af domme (at det var planlagt som udvalg skyldes, at han ikke havde kendskab til dombøgernes opholdssted, da han påbegyndte arbejdet), og det fremgår af hans lange indledninger, at han lærte hele samlingen af domme at kende, inden han foretog sine udvalg. Dette har relevans, fordi Secher ikke har haft megen respekt for ideen om et udvalg. Der er imidlertid god grund til at udgive hver eneste dom helt og fuldt, sådan som det nu er sket, og allerede Kolderup-Rosenvinge gjorde opmærksom på faren ved at bedømme en sag ud fra en enkelt dom. Der er sket langt mere under behandlingen af sagerne, end der blev skrevet ned, og meget ofte blev en sag genoptaget senere og fik et andet udfald, end man kunne

have ventet efter den første behandling. At man heller ikke belyser sagen fuldt ud, ses f. eks. i dommen mellem Niels Markvardsen og Jørgen Urne, Det kgl. rettertings domme etc. fra Chr. III's tid, bd. 1. s. 384–86, København 1540, hvor man refererer den vindende parts breve, men ikke den tabende parts. Man ved simpelt hen ikke hvad den tabende havde fremlagt og dermed ikke, hvad dommen er grundet på, for den siges at være grundet på begge parters i rette lagde vidner.

Der er stor forskel på nærværende udgave af domme, og de forannævnte fra forrige århundrede, og udgiveren, professor dr. theol. Troels Dahlerup, har gjort et stort arbejde for at gøre den så bredt anvendelig som mulig. Der er bl. a. fremdraget domsudskrifter fra mange forskellige arkiver, hvorved lakuner i dombøgerne har kunnet udfyldes, og hvorved den ikke kyndige benytter bliver gjort opmærksom på andre arkivgruppers eksistens. Det er også værdifuldt, at der ved sager, som vedrører særligt komplicerede familieforhold, er indsat stamtavler til udredning af forbindelserne. Krydshenvisningerne letter ligeledes brugen af domssamlingerne, for selv om man kan finde en del henvisninger ved at benytte registrene, er det en behagelighed at have dem på stedet, og det er altid nyttigt at blive gjort opmærksom på andre publikationer og andre arkivalier, som f. eks. i bd. 1, s. 459.

Person- og stednavneregistrene er stort set traditionelle; blandt de personer der hyppigst optræder, lægger man mærke til landsdommere og lensmænd, f. eks. Mogens Munk og Niels Kjeldsen Juel til Astrup. Med hensyn til stednavneregistret bør det dog bemærkes, at man her staver navne fra de skånske provinser efter svensk retskrivning, f. eks. bd. 1, s. 890 Brännemölle, s. 891 Dybäck, Östre Vemmehög. Altså større hensyn til nutidige benyttere end til pietet over for fortiden. Det ville være af stor værdi, om der, når rækken af dombøger forhåbentlig bliver færdigudgivet, kunne udarbejdes et samlet registerbind svarende til det, der er udgivet til Skast Herreds Tingbøger 1636–40 (Kbh. 1969).

Det juridiske sagregister giver indtryk af, at den største samlede gruppe sager har vedrørt godstrætter, og der synes at være lige mange sager om henholdsvis arv og fæste, mens en fjerde stor gruppe er sager om erstatning.

Ved opslag på »uendelige domme« kunne man vente at have fundet landsdommere eller borgmestre og råd indstævnet for at have afsagt uendelige domme, d.v.s. uklare domme, således som det f. eks. ses i Herredagsdombogen for maj 1636, fol. 433–441. Men i nærværende udgave viser de sig at være det, man kunne kalde foreløbige domme, således forstået, at der skulle foretages forskellige forretninger i forbindelse med sagen, inden der kunne afsiges endelig dom. I 1636 hjemvistes sådanne sager til yderligere behandling, inden de kunne foretages ved rettertinget til endelig dom.

Af lovregistret kan man få det indtryk, at de implicerede egentlig var ganske godt kendt med, hvad der var lov og ret, hvilket i og for sig er ganske naturligt, man bør jo kende reglerne i det samfund, man lever i, omend det i vore dage kan være nok så kompliceret. Det er sjældent, at der ved domsafsigelse henvises til nogen lov; af lovregistret ses, at der ikke kan have været henvist til loven i mere

end ca. hver femte sag. Dommene grundes langt oftere på de i sagen fremlagte breve og dokumenter. Man bemærker også i lovregistret, at der i første bind er langt flere henvisninger til recessen af 1537, end der er i 2. bind.

Der er et par småting, der kan undre en i så vel gennemarbejdet en udgave. Først, at når de originale bind er folierede, ville man have forventet den praktiske fremgangsmåde anvendt, at man ved henvisning til dem havde benyttet forkortelsen »fol.« i stedet for »s.«; idet s. plejer at henvise til side i en trykt bog. Der er ganske vist givet en brugsanvisning til henvisningsmetoden i indledningen i bd. 1, s. XI. Måske er man under arbejdet blevet opmærksom på dette forhold, for i bd. 2 s. 319 note 1, henvises der bl. a. til »den trykte udgave s. 325«.

En anden, ganske lille, ting er det sære i, at stort begyndelsesbogstav er anvendt ved forkortelsesforklaringerne (bd. 1 efter s. 843, bd. 2, s. 820), når »RR« er de eneste i registrets forkortelser benyttede store begyndelsesbogstaver.

Trods de omtalte hjælpemidler er dommene ikke altid lette at udrede, således dommen i bd. 1, s. 171–72 (se også s. 470), hvori Anne Rønnow har erlagt 40 marks faldsmål for Claus Eriksen Ravensberg, selv om dette ikke havde været nødvendigt. Sagen oplyser intet om, hvorfor det ikke havde været nødvendigt, men det fremgår tydeligt, at der må være foregået en del mere under retsforhandlingen, end der er nedskrevet i dombogen. Desværre mangler Fynbo landstings bøger, som måske kunne have opklaret forholdene.

I en anden af Anne Rønnows sager er det regesten, der volder vanskeligheder, for deri står (bd. 1, s. 534–36), at Anne Dyre kan sagsøge Anne Rønnow, hvis hun har noget krav på hende. Ifølge dommen er det imidlertid Anne Dyre, der har beholdt de gårde, hvori der blev gjort indførsel for hendes regning, og det påståede, men ikke tinglyste, mageskifte til Anne Rønnow blev underkendt. Måske er det en trykfejl.

Ved at gennemgå de sager, hvori netop Anne Rønnows navn forekommer, ser man, at hun f. eks. må gå i retten for en af sine bønder (bd. 1, s. 387), og at hun retsforfølger en anden for ikke at have betalt de pligtige afgifter (bd. 2, s. 531). Man får indtryk af, at hun, som blev enke ved Johan Urnes død i 1537, må have været økonomisk velbjerget, for netop enker kunne blive stillet over for adskillige økonomiske retssager efter deres mands død, og hun figurerer kun i sagen om arven efter sin svoger, biskop Lave Urne, som var død i 1529, og da den sag føres i 1540 og 1542 (bd. 1, s. 381–83, bd. 2, s. 283–86, 533), har man ikke forhastet sig. Af disse og andre af hendes sager får man det indtryk, at hun kendte retten og loven og forsøgte at benytte sig deraf. Arvesagens udfald viser, at det ikke altid var med held. (Kolderup-Rosenvinge har en af hendes sager med i bd. 1, s. 149, nr. 75, hvori hun kommer til at stå som taber i en injuriesag, hun har rejst imod Mogens Gyldenstjerne, som for Rettertinget havde sagt, at hun ikke kunne være svar værdig. Hun tabte sagen, fordi han beviste, at hun i ovennævnte arvesag, hvori hun skulle have forsvaret sig efter loven i stedet havde indgået forlig med sine modparter og betalt dem 1000 gylden. Denne sag blev pådømt i 1551 – 22 år efter at arveladeren var afgået ved døden.)

At forfølgning ikke altid førte til dom, ses af, at den forfølgning, der er påbe-

gyndt mellem Anne Rønnow og Jørgen Quitzow (bd. 1, s. 615) for eksempel ikke gjorde det. Men samtidig bemærkes, at den dom, der nævnes i sagen, ikke findes under datoen den 9. juli, hvor den skulle have været. Dette er blot en bekræftelse af, at ikke alle domme blev indført, og at man altså ikke udfra manglende nedskrevne domme kan slutte, at der ikke har været afsagt dom i sagen.

I indledningen til bind 1 kan man savne lidt forklaring vedrørende rettens forhold, om det så skyldes, at det tages som en selvfølge, at benyttere kender Kolderup-Rosenvinges og Sechers ovenfor omtalte domsudgaver med deres lange og informative indledninger samt diverse retshistorier og måske også »Håndbog for lokalhistorikere«, hvis ordbog kan være til stor nytte med hensyn til oplysning om begreber som genbrev, ridemænd og lignende. Noget er indvundet i bind 2, hvori der forklares en del om forholdet mellem Kongens og Rigens råds domme og Kongens og Rigens domme. Når rådets medlemmer medvirkede som dommere, var der ikke mulighed for appel, men det var der, når det var kansleren, der beklædte retten, hvori han afsagde Kongens og Rigens domme. Forholdet mellem de to institutioner var imidlertid i støbeskeen i 1530-erne, og det synes endnu ikke helt sikkert, hvornår de blev fastlagt; rimeligvis har ordningen udviklet sig gradvis.

Noget af det allerbedste ved hele denne udgave er, at den medtager teksten i dens fulde ordlyd, oven i købet med alle dobbeltkonsonanter – d.v.s. næsten, for der er faktisk et par trykfejl her og der, men kan sådanne undgås? Det er i hvert fald dejligt, at man i princippet har dem med, og at sætningerne er lige så knudrede, som de dengang blev skrevet for over 400 år siden. Hvis man ellers måtte være tilbøjelig til at overføre vor tids forhold til disse gamle sager, er sproget i sig selv en glimrende påmindelse om, at der er temmelig stor forskel på samfundet dengang og nu. Der ligger et formidabelt stykke arbejde forud for udgivelsen af disse bind.

Udgiveren, professor, dr. theol. Troels Dahlerup, fremhæver i forordet det nære samarbejde, der under udgivelsen var mellem ham og de nu afdøde professorer, dr. phil. Astrid Friis og dr. jur. Stig Iuul, og bedre sagkyndige kunne man næppe have haft. Denne sagkundskab skal særligt fremhæves, fordi det må antages, at de tre var enige om at det, når alle hensyn skulle tages, var nødvendigt at udgive dommene i deres fulde ordlyd uden forkortelser af teksten, og med de registre, som gør udgaven let tilgængelig til mange forskellige formål. *Birte Faarborg*

Norsk arkivvejledning

ALF KIIL: ARKIVKUNNSKAP. STATSARKIVA. SKRIFTER FRA LANDSLAGET FOR BYGDE- OG BYHISTORIE 3. *Universitetsforlaget, Oslo 1969, 247 s. Indb. 47 no. kr.*

En efterhånden klassisk arkivhistorie beretter om en mand, der mødte op på landsarkivet i Viborg for at studere Himmerlands historie. Da det gik op for ham,

at han måtte samle sit stof sammen fra bispearkiv, amtsarkiv, præstearkiv o.s.v., sagde han, at det nok var bedst, han ventede til en anden dag, han havde nemlig kun to timer til sin rådighed. Troede De da – sagde den daværende landsarkivar – at vi havde hele Himmerlands historie liggende under H? Ja, han var ikke klogere, hvordan skulle den ellers ligge?

Eksemplet illustrerer en fundamental vanskelighed ved arkivstudier; kilderne er kun sjældent ordnet efter emner, man må søge i de forskellige administrationsgrenes arkiver. Dette arbejde bliver vanskeligere, efterhånden som arkivmasserne vokser og administrative omlægninger og ændringer gør nye forskere fremmede for den gamle administrations indretning og sagområder. Dertil kommer, at etnologer, sociologer, demografer og andre forskere er ved at opdage, at arkiverne har meget materiale at byde også dem. De spørger imidlertid efter et emne og er ikke vant til arkivforskerens traditionelle arbejdsmetode med at lede sig frem gennem administrationens krinkelkroge. Alt dette gør, at der er et stigende behov for at lette adgangen til arkivernes indhold. Den traditionelle metode består i offentliggørelse af registraturer over arkivfonds, men dertil kommer i voksende omfang »arkivnøgler«, der giver andre indgangsværdier til arkivalierne, for eksempel oversigter, tværregistraturer og guider. En sådan arkivnøgle er statsarkivaren i Trondheim, Alf Kiils bog: Arkivkunnskap.

Bogens mål er, for statsarkivernes (svarende til de danske landsarkivers) vedkommende, at give arkivbenytteren en indføring i norsk administrationshistorie, kendskab til embedernes opbygning og deres sagområder samt en orientering i arkivaliernes indhold. Det er en stor opgave, der er taget op, den vil aldrig kunne løses til bunds, og hver arkivmand ville formentlig have grebet sagen an på sin måde. Som værket foreligger må det imidlertid siges at være kyndigt udført og vel skikket til at opfylde formålet: at lette forskeren adgangen til arkivernes kilometerlange hylderækker.

En række indledende afsnit fortæller nyttigt om lokaladministrationens historie og kontorpraksis, om statsarkiverne og deres ordningssystemer og om forskning i arkiverne. Derefter følger hovedafsnittene, hvor 28 forskellige embedskategorier – præst, provst, biskop, sorenskriver, amtmand og så videre – behandles; privatarkiver, godsarkiver, manuskriptsamlinger og lignende er ikke taget med. For hver embedskategori bringes en beskrivelse af embedets art og arbejdsområder, og Kiil gennemgår og beskriver en række af de væsentligste arkivalier, embederne har aflejret. Overalt er der henvisninger til de relevante lovbestemmelser og cirkulærer, der har været bestemmende for embedsmændenes arbejde og kompetence. Bogen slutter med en udmærket litteraturliste og – hvad der navnlig fortjener at fremhæves – et 11 sider stort sagregister. Arkivfolk har en ret forståelig ulyst til at lave sagregistre. Et sådant register kan nemlig aldrig udtømme indholdet i arkivoversigter og guider, men et udførligt sagregister kan dog være en fortrinlig hjælp. Her kan man for eksempel slå op under bryggeri, husflid, kirkegård, licitation, tjenestefolk eller vrag og finde oplysninger, som den mindre trænede arkivbenytter formentlig ikke havde fundet på egen hånd. Registret kunne sikkert uden skade være gjort endnu større. Under »meldinger« omtales således kun indberet-

ninger om 3 sagområder, hvor bogen selv nævner adskilligt flere. Præsternes personlister til ekstraskatter 1762–72 er kommet med i teksten, men ikke i registret, og provstearkivernes konduitelister kan kun slås op under konduiteliste, og ikke under klokkere og skoleholdere, som listerne ellers drejer sig om.

Der kunne måske også være gjort mere ud af beskrivelsen af indholdet i de omtalte arkivalier. Ord som kirkeregnskab og grundtakstprotokol siger måske ikke den arkivalsk ukyndige ret meget, og et par forklarende linjer kunne have karakteriseret disse fine kilder. Men ethvert arbejde skal jo afgrænses, og Kiils bog er et virkelig godt arbejdsredskab. Nordmændene, der i så mange år har misundt os vores lokalhistoriske håndbog, har nu fået et hjælpemiddel, som vi må misunde dem. Det kan tilføjes, at Lokalhistorisk Afdeling ved Københavns Universitet forbereder udarbejdelsen af et lignende arbejde om indholdet af de danske landsarkiver. *Knud Prange*

Sveriges middelaldermønter

LARS O. LAGERQVIST: SVENSKA MYNT UNDER VIKINGATID OCH MEDELTID (CA. 995–1521) SAMT GOTLÄNDSKA MYNT (CA. 1140–1565). VÄRDERINGSPRISER SATTA I SAMARBETE MED HARRY GLÜCK. *Numismatiska Bokförlaget, Malmskillnadsgatan 29, S-111 57 Stockholm, 1970, 211 s., ill., 90 s.kr. (bogladepris incl. moms: 170,10 d.kr.).*

Som det første nordiske land har Sverige nu en moderne gennemillustreret håndbog over dets middelaldermønter, og der er al mulig grund til at være førsteantikvarie Lagerqvist taknemmelig for det store arbejde, han har nedlagt ved indsamling og bearbejdelse af materialet til bogen. Den er frugt af en ansættelse ved Kungl. Myntkabinettet 1951–1962 og et mangeårigt arbejde som sekretær i Svenska Numismatiska Föreningen, og Lagerqvist forener således beherskelsen af den numismatiske videnskabs nyeste resultater med et naturligt hensyn til almen samlerinteresse. Herved bliver bogen også let tilgængelig for alle historisk og kunsthistorisk interesserede.

Bogen skal sammenlignes med de hidtidige standardværker: Hans Hildebrands klassiske *Sveriges Mynt under Medeltiden,* 1879, et stort særtryk fra samme forfatters *Sveriges Medeltid,* seneste udgave 1903. Oversigtens nytte blev demonstreret ved en nyudgave 1969. Det nyere hovedværk er Bengt Thordemans svenske afsnit i *Nordisk Kultur,* bd. 29, *Mønt,* 1936, der ikke mindst på grund af de gode fundoversigter stadig vil være uundværlig. Siden da er der sket meget i den numismatiske forskning i Sverige. De fleste af Nils Ludvig Rasmussons mange arbejder er således skrevet i anden tredjedel af dette århundrede, og i 1950-erne begyndte Brita Malmer, Rasmussons nyligt udnævnte efterfølger som leder af Kungl. Myntkabinettet, med sine indgående studier over vikingetidens mønt. Selv

har Lagerqvist også fundet tid til forskning, og det er nyttigt nu at have hovedresultaterne samlet.

Lagerqvist har inddelt sin bog i følgende afsnit: Vikingetiden, middelalderen til o. 1290 (med underafsnittene Svealand, Götaland og Gotland), det svenske fastlands penningsudmøntning efter ca. 1290, Gotlands mønt ca. 1270/80–1450, Sverige 1364–1521 og Gotland efter 1450. Han har såre prisværdigt forsynet bogen med epigrafiske gennemgange af vikingetidens og middelalderens bogstavtyper, som de optræder på mønter (s. 40, s. 163 f.). Hovedafsnittene indrammes af korte oversigter om mønt i forhistorisk tid (hvor næsten hele den nordiske udmøntning i 800- og 900-tallet af Brita Malmer er henført til Hedeby, de ældre teorier om Birka nævnes også) og udenlandske mønter i Sverige i middelalderen. Som afslutning bringes afsnit om møntmestre og møntteknik, et interessant og nyttigt kapitel om nyere og helt moderne forfalskninger af svenske middelaldermønter (de ældste er fra 1600- og 1700-tallet) samt en ordliste. Til slut gør forfatteren os den tjeneste at give konkordanser til Thordemans og Hildebrands ovennævnte værker samt til et af svenske samlere åbenbart hyppigt anvendt katalog, Isidor Adolf Bonniers privatsamling, Stockholm 1904 (genoptryk København 1957).

Bogen omfatter således hele det middelalderlige Sverige. Kun Skåne, der 1332–1360 – ikke til 1349 som L. skriver – var i personalunion med Sverige, mangler. Udeladelsen er forståelig, da møntvæsenet er en fortsættelse af de danske »borgerkrigsmønter«, og bearbejdelsen af disse indskriftsløse mønter rejser problemer, der vanskeligt kan løses ved en isoleret betragtning. Lagerqvist mangler dog ikke mod dertil, og han stiller os en fortsættelse, omfattende alle Skånes mønter, i udsigt.

Det er naturligt at komme med kommentarer og de uundgåelige detailindvendinger. Først og fremmest Gotland. Det er Lagerqvist, der i et standardværk indfører den af Nils Ludvig Rasmusson foreslåede tidlige datering af guten, den i Visby slåede store sølvmønt af fire penninges værdi, til »1320-talet, i varje fall ej senare än 1330«. Visby bliver således den første by i Østersøområdet, der slår den mønttype, som fra sidste tredjedel af 1300-tallet med Hansestædernes witten bliver dominerende. Argumentationen er dog endnu ikke fuldt udbygget. Dels har Rasmusson påberåbt sig et engelsk fund fra 1320-erne, hvor én gute optræder, men dette fund er endnu ikke publiceret. Rasmussons andet argument er de fire guter i det danske fund fra Ebbelnæs på Møn (1948), der af Fritze Lindahl dateres til ca. 1346–1348. Blandt slutmønterne var netop de fire guter, der dateredes til 1340-erne og således efter den almindeligt antagne begyndelse af Lübecks wittenprægning. Andre af fundets slutmønter står nu dateringsmæssigt mindre sikkert, men før det engelske fund er publiceret, tør man næppe definitivt flytte Ebbelnæs-fundets datering til o. 1330. Gutens prioritet i Østersøområdet kan derfor endnu ikke betragtes som endeligt fastslået.

Også andre gullandske mønter giver anledning til kommentar. Således afbilder Lagerqvist Erik af Pommerns ørtug fra ca. 1448, hvor han kalder sig Erik, Goternes konge. Det unike eksemplar, der tidligere var i Stockholm, er nu bortkom-

met, og det angives derfor at være afbildet efter P. Haubergs Gullands Myntvæsen (Oldskriftsselskabets Årbøger, 1891). Hauberg har imidlertid ingen afbildning, og åbenbart har han heller ikke set stykket, da han ikke har været i stand til at give vægten. Nej, Lagerqvists billeder stammer faktisk fra Hildebrand (ill. nr. 798), og noget kunne i øvrigt tyde på, at stykket allerede da havde været borte i længere tid. Jens Billes gullandske mønt, 1565, antages uden videre for slået i København. Den hidtidige antagelse, at den er slået i Visby, må dog vel foretrækkes. Det er næppe sandsynligt, at der på den kgl. mønt er slået et stykke med lensmandens våben under kongens monogram.

En række middelaldermønter, både med og uden indskrift, er svært bestemmelige. Nogle små, ensidigt prægede mønter (brakteater) med indskriften AROS henføres af Lagerqvist til gruppe I B, Uppsala (Östra Aros), ca. 1200–1215. Man har tidligere henført dem til Västerås (Västra Aros), men også Århus o. 1160 har været foreslået fra dansk side (Georg Galster), idet nærtbeslægtede stykke(r) fremkom i det store fund fra Klostermarken, Aalborg, 1696. Da der kun kendes fem eksemplarer med fundproveniens, to fra Sverige (Nordingrå og Gudmundrå kirker i Ångermanland), samt to eksemplarer i det sydslesvigske Bünstorf-fund og ét i det hannoverske Bokel-fund, hvortil kommer nysnævnte Aalborg-fund, kan man roligt sige, at det er svært at få et entydigt resultat fra fundene. Efter bogens trykning er der imidlertid fra Nyköping (Södermanland) fremkommet et blystykke, brugt til underlag ved prægning af disse brakteater. Da der også kan skelnes nogle små forskelle, når mønterne fra Aalborg-fundet sammenholdes med de andre mønter, kan problemet vel mest rimeligt løses, hvis man opfatter det som to forskellige udmøntninger. Man har i Sverige efterlignet de ældre danske mønter, og vi har således at gøre med et af de »innovationsförlopp«, som Brita Malmer har behandlet netop for denne periode (cf. Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad, 1969, s. 133–136).

Også om andre svenske mønter kan der være usikkerhed, når de skal bestemmes, og fundproveniens er ukendt. Det gælder de små hulpenninge fra sidst i 1200-tallet med M og midt i 1300-tallet med E, begge i strålerand (gruppe X og gruppe XXVIII). Det kunne her være nævnt, at mønter med samme motiv og af ret stor lighed af tyske numismatikere henføres henholdsvis til Minden og Eimbeck.

Men også mønter med indskrift kan volde vanskeligheder, når der er flere personer af samme navn, som kan have slået dem. Lagerqvist har for en halv snes år siden foreslået, at to meget sjældne mønter med omskrift for Nils Sture og med angivelse af, at de er præget »in Valdibus«, altså i Dalarna, ikke skulle være præget af Daljunkeren o. 1527, men snarere af Svante Stures fader, Nils, i slutningen af 1400-tallet. Omdateringen, der nu gentages, er dristig, men Lagerqvist har i sin tid plæderet godt for sin sag.

Medens Lagerqvist således har høstet videnskabelige laurbær på sin bog, må der afsluttes med en principiel og alvorlig indvending: Det er urimeligt at forsyne et seriøst værk med prisangivelser på en så provokerende måde. Ikke alene er der i margin ud for hver mønt, der kan ventes at træffes i fri handel, skrevet vurde-

ringspriser i to kvaliteter, men efter afsnittene om udenlandske middelaldermønter i almindelighed findes en hel side med deres priser, ja, man indlader sig endog på at vurdere nyere kopier af senmiddelalderlig stormønt (s. 148). Den, der tilfældigt får bogen i hånden, må få det indtryk, at det drejer sig om en mønthandlers prisliste. Naturligvis er det praktisk for samlere med vurderinger, men man har andetsteds set diskrete løse prislister indstukket i en lomme eller liggende løst. Sådanne prislister kan oven i købet let udskiftes i takt med konjunkturerne. Når man imidlertid har valgt den mere bastante måde, skal det skyldes et forsøg på at vanskeliggøre direkte kopiering gennem de »piratforetagender«, der særlig i Sverige lukrerer på mere seriøse oversigtsværker. Men det er anmelderens mening, at denne mesalliance mellem Clio og Mammon (som Lagerqvist spøgefuldt kalder det i sit forord) skader numismatikken i almindeligt omdømme.

Jørgen Steen Jensen

Vore første glasmagere

THELMA JEXLEV, PETER RIISMØLLER OG MOGENS SCHLÜTER: DANSK GLAS I RENÆSSANCETID 1550–1650. *Nyt nordisk forlag, Arnold Busck, 1970. 188 s. + 8 farveplancher. 174,75 kr. indb., hæftet 154,75.*

I Danske Atlas skrev Erik Pontoppidan 1763, at »Glas Pusterier i fordum Tid have hjulpet meget til nogle jyske Skoves Ruin«. Godt 100 år efter, i 1879, udkom Camillus Nyrops store afhandling om »Danmarks Glasindustri indtil 1750« i Historisk Tidsskrift. Ud fra grundige arkivundersøgelser kunne han her bl. a. gøre rede for de første forsøg på at grundlægge en dansk glasproduktion i 1570-erne og 1580-erne: Lundegård ved Helsingør, Herrisvad i Skåne, samt i Jylland Visborggård og det kongelige glasværk ved Rye. Om dette sidste og vigtigste værks virksomhed gennem en snes år kunne han især give god besked, og hans afhandling har til vor tid været hovedgrundlaget for vor viden om den ældste danske glasfremstilling i den periode, da glas først ret var blevet en nødvendighedsartikel i Nordeuropa. Med henblik på Pontoppidans citerede bemærkning sluttede han med at sige, at den næppe kunne være rigtig uden for Rye-værkets vedkommende, og at der efter dets ophør i begyndelsen af det 17. århundrede ikke var noget glasværk i Danmark.

Nu foreligger der, efter at der atter er gået næsten hundrede år, en bog med en ny omfattende behandling af emnet, en stor og smuk bog med et prægtigt fotografisk billedmateriale og med en fortrinlig tekst, der med al respekt for Nyrops skelsættende afhandling i al fald kan siges at være et grundigt dementi af hans nævnte slut-tese.

Allerede 15 år efter fremkomsten af Nyrops afhandling var dog det første skridt til en revision gjort, da Vendsyssel Museums grundlægger Lønborg Friis på

Hjørring-Sæby-egnen udgravede tre tomter af ellers ukendte glashytter, som han daterede til tiden omkring 1600. Han sendte en forbilledlig indberetning til Nationalmuseet og skrev senere derom i Vendsyssel Tidende. Sagen forblev dog ret upåagtet uden for Hjørring – arkæologi af denne art var endnu ikke god latin i Frederiksholms Kanal så lidt som i øvrigt andetsteds i verden; først langt senere kom tilsvarende undersøgelser i gang i de større glasproducerende lande. Allerede Lønborg Friis gjorde opmærksom på en række jyske stednavne, der kunne indicere eksistensen af forsvundne glashytter, men kun i Rye-området vedblev man på lokalt plan at interessere sig for spørgsmålet. Lokalhistorikere som lærer S. Petersen i Gjessø og overretssagfører Chr. Holtet skrev derom og supplerede Nyrops arkivstudier (henholdsvis i »Silkeborg Avis« 4. april 1931 og Holtets Skanderborg-Historie 1933), og Holtet forsøgte sig med en udgravning. Selv om man lige så lidt som Nyrop kendte det også i udlandet gængse mønster, hvorefter en glashytte flyttedes til et nyt sted, når et område af skoven så at sige var udbrændt (og Pontoppidan har lige så vel som Christian IV og mange med ham rigtig opfattet, hvor voldsomt og i længden ødelæggende vedforbruget ved en glashytte var) – så var man dog på egnen ganske klar over, at der i skovene mellem Rye og Virklund fandtes ikke een, men adskillige tomter af glashytter. Ved en enkelt dags rekognoscering i 1954 kunne jeg således med vejledning bl. a. af lærer Harald Nielsen i Gl. Rye, der også får en tak i den foreliggende bog, lokalisere i al fald fem tomter. I et foredrag ved Dansk kulturhistorisk Museumsforenings årsmøde 1954 gjorde jeg bl. a. rede herfor og slog til lyd for, at Nationalmuseet skulle foranstalte en virkelig udgravning, bedst måske til en begyndelse ved Stenhule og (af praktiske grunde) ved den dengang endnu ikke helt ødelagte tomt ved Svejbæklund. Gentagne drøftelser herom løb dog ud i sandet – og lykkeligvis tog så Peter Riismøller helt uafhængigt af disse tilløb samme tanke op først i 60-erne.

Gennem sine grundlæggende undersøgelser over det 19. århundredes nordjyske glasværker (Arv og Eje 1956 og 1957) var han kommet ind på det studium af nyere dansk glasfremstilling, der 1963 kronedes med udgivelsen af den store bog om »Dansk Glas 1825–1925«. Medarbejdere ved denne bog var tillige historikeren Alfred Larsen og glasteknikeren Mogens Schlüter. Det var det samme makkerskab, der samme år besluttede også at skrive den nu foreliggende bog om »Dansk Glas i Renæssancetid«. Da Alfred Larsen døde 1964 midt i arbejdet med sin part af værket, overtoges det af hans hustru arkivar Thelma Jexlev.

Bogen fremtræder som et fællesarbejde af arkæologen, historikeren og teknikeren. Det er indlysende, at der måtte arbejdes på grundlag af både udgravningsresultater og skriftlige kilder, og ikke mindst for forståelsen af de første har det været en væsentlig vinding, at den tekniske sagkundskab så interesseret, ja jeg mener at ane: så inspirerende, gik med ind i arbejdet. Det er da også blevet en betydelig bog, som man i fremtiden aldrig vil kunne komme udenom, selv om den selvfølgelig vil kunne suppleres og dens synspunkter og detailler vil kunne diskuteres. Det lægger forfatterne heller ikke skjul på. De har delt bogens enkelte afsnit mellem sig og fastslår allerede inden Riismøllers forord (hvori han bl. a. nævner og takker en række gode medarbejdere), at de hver især har det fulde

ansvar for deres afsnit og kun for dem. Det viser sig da også ved gennemlæsningen, at de ikke overalt ved deres indbyrdes diskussioner har kunnet nå til samme tolkninger – det siges rent ud s. 163. At deres arbejdsmåde har været forskellig, fremgår også af de indledende bemærkninger til kildefortegnelse og bibliografi. Dispositionen medfører en del gentagelser, og mangelen af et register gør det bl. a. vanskeligere at slå tilbage og sammenligne nuancerne i disse. Når dette er sagt, må man dog slå fast, at hele bogen er spændende læsning, at man får sin videbegærlighed tilfredsstillet så langt, som det vist for tiden har været menneskeligt muligt, og at man med glæde lader sig drage ind i forfatternes diskussioner.

Riismøller indleder bogen med et afsnit med titlen Glasset og Skoven. Det er et yderst veloplagt rids især af den menneskeskabte ændring af Jyllands natur ved den velkendte opbrænding af skovene især til jernudvinding, kalkbrænding og saltsydning – en proces, hvori glasproduktionen altså kom til at spille sin særlige rolle. Det er nu helt klart, at der ikke, som Nyrop troede, kun var tale om ét jysk glasværk, men i løbet af et lille århundrede en hel række i skovegnene i Vendsyssel, ved Mariager Fjord, på Djursland og egnen om Rye. Riismøller påviser her den omtalte gentagne flytning af glashytten med ovne etc. Hytten har altid skullet placeres under bestemte naturforhold, bl. a. nær ved vand. Hvor skoven ikke er helt forsvundet, ligger tomterne nu i lysninger i skoven – men hytterne er ikke lagt i lysningerne, de har skabt dem ved fældning af alle træer i en bestemt omkreds og har således været med til at forme den nu eksisterende natur. Han omtaler de indkaldte glasmageres bosættelse (stednavnet Glarbo = glasboder) og kan her drage paralleller fra sit kendskab til forholdene omkring det 19. århundredes himmerlandske glashytter.

Thelma Jexlevs omfattende afsnit om de skriftlige kilders vidnesbyrd giver (sammenholdt med hendes afsluttende bemærkninger i bogens allersidste afsnit) indtryk af det kolossale kildemateriale, Alfred Larsen og hun selv har gennemarbejdet. En foreløbig redegørelse for resultaterne gav hun i øvrigt allerede i »Arkiv« 1969. Stednavne (især Hytten og sammensætninger med glar og hytte) har været vejledende m. h. t. hvilke lokale arkivgrupper (f. eks. lensregnskaber), der især burde studeres. Næsten alle steder med sådanne navne kan i skriftlige kilder påvises at stå i forbindelse med glasproduktion. Kapiteloverskrifter som Kongen bygger, Kongelige fester, Adelige borge giver et indtryk af, hvem der var interesseret i anlæg af glashytter og hvorfor – det gjaldt især rudeglas til tidens store byggeri, samt drikkeglas, hvoraf der som følge af tidens drikkeskikke medgik utrolige mængder. Et kapitel giver en fortrinlig oversigt over de i kilderne anvendte priser, mål, vægt og glasbetegnelser (at den hyppigst forekommende betegnelse bennikeglas eller »bendicken« forklares af latinsk benedictus er overraskende for mig – mere rimeligt forekommer det med Sven T. Kjellberg og nogle tyske forskere at aflede ordet af tysk Bänder = spiralsnoede tråde om glasset).

De første kongelige forsøg på glasfremstilling kan arkivalsk knyttes til Lundegård ved Helsingør 1572 (som allerede oplyst af Nyrop) og til Djursland 1574 (måske identisk med en af Riismøller udgravet tomt på Hyttebakken ved Kol-

strup). Først med anlægget af glasværket ved Rye efter 1580 lykkedes det dog virkelig at få en betydelig produktion i gang, der med afbrydelser fortsattes til 1608. Det er lykkedes at fremdrage så meget nyt stof til supplering af Nyrops behandling af Rye-glasværket, at de arkivalske oplysninger sammenholdt med de nu foretagne udgravninger gør det muligt at forstå og følge glasværkets udvikling gennem den lille menneskealder, det eksisterede.

De adelige glasværker blev oprettet af Enevold Seefeld ved Visborggård o. 1550 og af Steen Bille ved Herrisvad i 1570-erne, medens hytterne i Vendsyssel med sandsynlighed sættes i forbindelse med Ingeborg Skeel på Voergård og Peder Munk på Sæbygård og snarest hører til i 1590-erne. Medens der ved Herrisvad og ved den kongelige hytte ved Lundegård (om den nogen sinde er kommet i drift) arbejdede venetianere, er der ved de øvrige værker tale om indkaldte tyske, især hessiske glasmagere. En hovedperson er her Liborius Trebing, der kom til Danmark fra Kassel og fra 1585 ledede værket ved Rye. Om hans skæbne efter 1608 vides intet, men Thelma Jexlev sandsynliggør ud fra lensregnskaber og jordebøger, at hans efterslægt blev på egnen som gårdmænd og husmænd – ligesom det andetsteds har været tilfældet med de tyske glasmagere.

Endnu en adelig hytte fra disse år har Thelma Jexlev fundet i arkivalierne. I et brev til kongen fra 1619 omtaler Falk Lykke en glasbrænder, der tidligere har tjent kongen i Silkeborg len, og som der har været tale om at beskæftige i Blekinge. Han har i mellemtiden haft arbejde for Holger Rosenkrantz, fra hvem han har taget afsked. Der kunne her være tale om Holger Rosenkrantz »den rige«, der på den tid sad som lensmand på Halmstad slot, eller »den lærde« Holger på Rosenholm. Da brevet blev skrevet, var glasbrænderen på sin »farende rejse« kommet til Falk Lykke på Skovgård i Nørager sogn, ca. 20 km fra Rosenholm. »Med skelen til« de enestående fund af kasserede og ituslåede glas, der i 1960-erne er gjort i Rosenholms voldgrav, finder forfatteren det derfor rimeligst at antage, at den ukendte glasmager fra Rye-værket har haft en glashytte under Rosenholm. I et følgende kapitel fastslår Riismøller i omtalen af Rosenholm-fundene: »Det er arkivalsk påvist, at Holger Rosenkrantz i nogle år havde sin egen glashytte, drevet af fagfolk fra Glarbo« Det er måske en lidt dristig videreførelse af historikerens i og for sig sandsynlige hypotese. Der kan i al fald fremdrages et hidtil upåagtet kildested, der peger i anden retning. Af Halmstads toldregnskab fremgår det, at »Liborius glassbrennder i Aarhold schouff« i april 1611 betalte afgift af 5 skok glas, han havde hidført. Er det mon selve den fra Rye-egnen o. 1608 forsvundne Liborius Trebing, der har slået sig ned i et af Midthallands store skovområder op mod den svenske grænse ved det nuværende Århult (antagelig Å. i Kogsered sogn i Halmstad len, ganske nær ved den gamle hovedvej til Sverige gennem Ätrandalen – et andet Århult ligger kun 12 km længere mod nordvest i Ullared sogn i Varberg len)? Hvis denne glasbrænder eller nogen af hans folk er vedblevet at lave glas i Halland til 1619, kan der meget vel have været tale om en tilknytning til Holger Rosenkrantz den rige, der 1617 blev lensmand på Halmstad slot.

Historikeren slutter med at påvise et sidste fremstød i jysk glasproduktion, i Fjellerup på Djursland i 1640-erne og derefter 1650–51 i nabosognet Glæsborg.

Den sidstnævnte glashytte blev oprettet efter en kongelig bevilling (med toldbeskyttelse) til en hamborgsk købmand Heinrich Liphart, der som glasbrænder ansatte sin fætter Jürgen Kunckel »bei der Glashütte zu Deppenauer«, en lokalitet, der foreslås identificeret med Diepenau nordvest for Minden. Nu har købmændene i Hamborg næppe haft synderlig direkte forbindelse med Hessen, der hørte til Bremens bagland – i hvert fald må baggrunden for den sidste jyske glashytte nok søges ad anden vej.

I 1965 udgav Ernst Schlee som katalog for udstillingen »Gottorfer Kultur im Jahrhundert der Universitätsgründung« et skrift med samme titel, der indeholder et rigt kulturhistorisk stof af interesse også for Danmark (for øvrigt med bidrag også af et par danske museumsmænd). Heri har Karl Hucke skrevet om »Glasmacherei«. Han er leder af museet i Plön og har gennem mange år på grundlag af arkivstudier og stednavne kunnet lokalisere efter sigende o. 75 tomter af glashytter i Holsten og også udgravet en del af dem. Desværre har han herom endnu kun publiceret den omtalte artikel. Den holstenske glasindustri ville nok ellers være værd at drage ind til sammenligning med den danske. Den tog sin begyndelse 1575, da hertug Adolf indkaldte en hessisk glasmager Franz Kunckel, men den florerede helt til midten af det 18. århundrede. Glasmagerne kom fra Hessen, bl. a. flere af navnet Gundelach som i Danmark, men hovedpersonerne er i flere generationer medlemmer af den hessiske slægt Kunckel. Den nævnte Franz Kunckels sønnesøn Jürgen drev fra 1620-erne to forskellige glashytter, inden han 1642 overtog en hytte i Depenau(!) ved Plön. Det er måske ikke alt for dristigt at gætte på, at det netop er ham, der 8 år senere dukker op i Glæsborg. Han havde på det tidspunkt en søn Johan på en halv snes år – det er en ganske fascinerende tanke, at han, hvis navn skulle blive et af de berømteste inden for hele verdens glaskunst, som dreng kan have hjulpet sin fader med at lave glas i Djurslands skove, ja, måske her første gang har været med til selv fra grunden at bygge en glasovn, inden han få år efter for en årrække forlod det praktiske håndværk og blev apotekerlærling og naturvidenskabsmand. Det åbner også perspektiver for bedømmelsen af tegningerne af glasovne i hans berømte bog fra 1679, der spiller en væsentlig rolle i det senere tekniske afsnit i det her foreliggende danske værk.

Efter historikerens arkivstudier følger arkæologens beretning om studierne i marken, med gengivelse af Lønborg Friis' forannævte artikel om hans undersøgelser i Vendsyssel i 1890-erne, inden Riismøller selv fortæller om sine udgravninger. Fire tomter har han og hans medhjælpere udgravet, de to i Visborg og Glæsborg sogne og to af de lokaliserede tomter i Rye-området (Hyttekær og Stenhule), og han fortæller klart og omhyggeligt om resultaterne – med mange skarpsindige iagttagelser. Man får rede på materialer og grundplaner af ovne og de mere eller mindre primitive bygninger, hvor der kun i undtagelsestilfælde har været knyttet beboelse til hytten, og man kommer helt ind på livet af de gamle glasmageres arbejde, når Riismøller præcis kan sige, hvor mesteren har siddet og færdiggjort og sorteret produktionen, og hvordan man i Stenhule-hytten har arbejdet med åben dør, så man kunne få svalende træk derfra i det hede rum –

eller når vi får udpeget de forskellige medarbejderes plads og bevægelsesradier med den malende tilføjelse: Hele arbejdsgangen indøvet som en ballet.

På grundlag af udgravningsresultaterne har glasteknikeren søgt at rekonstruere de fundne ovne. I arbejdet hermed er inddraget beskrivelser og tegninger, der findes i samtidig litteratur, og de offentliggjorte resultater af nyere udgravninger i Westphalen, England, U.S.A., Sverige og Estland. Men det er kendbart, at Mogens Schlüter lever med i arbejdsgangen så at sige indefra – derfor er dette afsnit med påvisning af typeforskelle og -udvikling blevet så instruktivt. Det gælder også et lille afsnit om det fundne værktøj, om potter og ovndele – og med værdifulde analyser af en del glasskår fra udgravningerne.

Bogens formål har jo ikke alene været at gøre rede for glasproduktionens historie og måden, hvorpå glasmagerne indrettede sig og arbejdede. En hovedhensigt med udgravningerne har også været gennem fund af skår at påvise, hvad glasmagerne lavede, og ved sammenligning sandsynliggøre, hvad der af det i øvrigt bevarede materiale fra tiden kan være af dansk oprindelse. Herfor gør Riismøller rede i to afsnit om Stof og form og om Vinduesglas midt i bogen. Der er faktisk i nogle af tomterne fundet et ikke ringe skårmateriale, og Riismøller har et skarpt blik for ligheder i former og farve (de fleste glas fra den tid er grøntfarvede, men der er i tomterne også fundet røde og blå skår). Især medinddrager han i sin sammenlignende fremstilling de førnævnte rige fund fra Rosenholms voldgrav, hvori man fra det 16. århundrede til vore dage har deponeret en veritabel skat af kasseret husgeråd, deriblandt glas fra renæssancetid, både vinduer, drikkeglas og destillerapparatur (dette har mange steder også i udenlandsk glasproduktion spillet en næsten utrolig rolle – jfr. i øvrigt Knud Holms storartede artikel »Alkymisten på Rosenholm« i Nationalmuseets Arbejdsmark 1970). Det er Riismøllers opfattelse, at medens der fra tiden 1580–1640 i Danmark er gjort glasfund af en vis talmæssig betydning, er fundene sjældne fra resten af det 17. århundrede, og »at kun en indenlandsk glasindustri efterlader sig mange fund, fordi dens varer spredes over mange forbrugere, mens importerede glas måtte være forbeholdt det fåtal, som kunne betale prisen.« For simple brugsglas måtte transporten være forholdsmæssig for dyr. Derfor henføres størstedelen af de i Danmark fundne glas fra den nævnte periode til de danske værker.

Selv om Riismøller har en usædvanlig omfattende viden om det i danske samlinger bevarede fundmateriale, er jeg lidt skeptisk over for muligheden af eksakt at fastslå denne tidsgrænse for fundene ved 1640. For nogle af de i bogen omhandlede glastyper gælder, at de vides vedblivende at have været i anvendelse også langt senere – de populære pasglas nævnes således i store tal i kræmmerinventarier lige til århundredets slutning, ja lå endnu 1760 i hundredvis hos købmænd på Fyn. Rømerglas, der ikke kendes fra de jyske glasværker, indgår til gengæld i ikke ringe tal i al fald i fund fra København (jfr. også et nyligt fund i Odense) – vistnok jævnt fordelt over århundredet. Bl. a. i Holsten vedblev man at lave grønligt såkaldt waldglas til efter 1700, og man må erindre, at typeforrådet var fælles for et stort nordeuropæisk område – hvor vanskeligt det er at skelne danske glas fra de tilsvarende tyske, fremgår da også af Riismøllers omtale s. 110

af et glasfund fra Lübeck: »Hele serien kunne være lavet i Glarbo ..... Det var fra de samme steder, Lübeck fik sine glas og Danmark sine glasmagere, derfor ligheden«. Derfor kan man også kun med betænkelighed acceptere henførelsen af så stor en del af Rosenholm-fundene til danske værker. Det måtte strengt taget forudsætte, at man på gården – bortset fra nogle kostbarere glas af specielle typer, der også indgår i fundene – i det væsentlige har kunnet klare sig med de før 1619 (seneste dato for den oven i købet tvivlsomme Rosenholm-hytte) anskaffede glas og glasruder (eventuelt suppleret fra de djurslandske hytter o. 1647–51). Og dog ved vi fra Sophie Brahes regnskabsbog, at der i det korte åremål 1629–1640 i al fald enkelte gange er købt både flasker og glas til Rosenholm og i 1638 ikke mindre end 14 skov vinduesglas.

Transporten fra Lübeck, Stettin og Danzig i al fald til de danske øer har næppe heller været væsentlig dyrere end fra de jyske glasværker. Eksempelvis nævnes det også (s. 64), at der 1650 blev købt lybsk rudeglas til Kalø slot til samme pris, som der året før var betalt for glas fra hytten i det nærliggende Fjellerup – og det er anført, at Glæsborg-hytten måtte have toldbeskyttelse. De fremmede glas har altså kunnet konkurrere, og formentlig må man regne med en større import århundredet igennem end antaget, delvis af glas, der er vanskelige at skille ud fra de danske.

Bogen hedder »Dansk Glas«. Den behandler jysk glas og jyske glasværker på forbilledlig måde, og det anføres, at der ikke har eksisteret glasværker på øerne før det 19. århundrede – her var ingen store skove. Men hvad med den trediedel af riget, der lå øst for sundet? Her var der store skovområder – og transporten til f. eks. København var ikke vanskeligere end fra Silkeborgegnen. Sten Billes glasværk ved Herrisvad medinddrages i fremstillingen et par steder, men dermed er også alt sagt. Det er sandsynligt, at et arbejde, svarende til det, der i denne bog er ydet for Jyllands vedkommende, ville bringe resultater. Jørgen Schou-Christensen har for nylig i en anmeldelse af bogen i Kristeligt Dagblad omtalt tomter af glashytter i skovene nord for Kristianstad, og ovenfor har jeg antydet den sandsynlige eksistens af en glasproduktion i Halland. Her ligger i al fald for vore kolleger østensunds en opgave, hvis løsning ville afrunde og måske supplere den viden om renæssancetidens danske glas, vi nu har fået, takket være de tre forfattere til dette grundlæggende værk. *Gudmund Boesen*

Byggeteknik og arkitektur

ODD BROCHMANN: HUSE. *1969. 331 s. Talrige tegninger af forfatteren. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, København og J. W. Cappelens Forlag, Oslo. Indb. 99,80 kr.*

Arkitekten Odd Brochmann har til rækken af sine tidligere udsendte bøger om arkitektur og husbygning føjet et nyt værk, som han slet og ret kalder for

»Huse«. Den knappe hovedtitel, der jo kan dække over allehånde, præciseres i undertitlen: »En bok om mål og midler, stort og smått i byggekunsten med eksempler fra europeisk nutid og fortid«. Læseren kan således forvente at blive ført vidt omkring såvel i tid og rum som i den tankeverden, der ligger bag skabelsen af både de mest subtile bygningsværker og af de mere beskedne, traditionsbestemte våninger. Skildringen omfatter da også eksempler spændende fra Ægyptens pyramider til le Corbusiers kubistisk prægede bygningsværker, fra yngre stenalders tømmerbygninger til vor tids sovebyer, fra Sofiakirken i Kiev til Escorial, en vandring ad lange veje gennem årtusinder.

I et kort indledningskapitel fastslår forfatteren, at arkitekturen er sammensat af tre komponenter: teknik, funktion og form. Han har derfor inddelt sin bog i tre hovedkapitler, hvori disse emner belyses efter hinanden. Husets primære opgave er at beskytte mod omgivelserne, men det opfylder også andre mere subtile behov, og det er især disse, han vil beskæftige sig med i bogen. Efter en hurtig oversigt over fremtrædende arkitektpersonligheder, Imhotep, Vitrovius og Alberti, slutter indledningen med en definition af en arkitekt: han skal have kendskab til den menneskelige natur, til de sociale situationer og til metoderne for den praktiske anvendelse af de tekniske ressourcer.

Det første af de tre hovedkapitler behandler husbygningens tekniske side. Der er korte afsnit om materialerne og deres brug, f. eks. vægge af ler, træ og sten. I afsnit, hver på 4–5 sider, gives korte, gode indføringer i hovedelementerne i arkitekturen som f. eks. søjlen, buen, hvælvet og kuplen. Forfatteren henter sine eksempler fra vidt forskellige steder og perioder og bringer dem sammen anskueligt og instruktivt. Ved ikke at lade sig binde af kronologien har han opnået, at rense problemerne for uvedkommende og tilslørende udenværker, så de belyses på en overraskende og slående måde. Afsnittet om kuplen er forbilledligt. Ved hjælp af knap to siders tekst og otte tegninger får man et rids af problemerne ved bygning af en kuppel og tre eksempler på, hvordan disse problemer er løst: Pantheon, Sofiakirken og domkirken i Firenze. Man får lyst til at vide mere om kuppelbyggeri, og min eneste anke er, at man i alle afsnittene kun får en mundsmag.

Efter denne gennemgang af de traditionelle bygningsdele slutter kapitlet med en oversigt over den tekniske revolutions betydning for byggeriet og de nye materialers indtrængen på områder, hvor sten og træ tidligere herskede suverænt. Der er afsnit om stål, jernbeton og glas samt om de tekniske installationers betydning for omformningen af huset.

Man mærker, at forfatteren har et indgående kendskab ikke blot til byggeriets æstetiske side, men også i høj grad til den tekniske, og at han forstår at trække hovedproblemerne frem. Bogen er på mere end 300 sider, og det er jo allerede meget, men alligevel virker mange af kapitlerne for korte. Temaerne bliver kun lige slået an, før klangen er tonet ud. Mange af emnerne svæver i luften, fordi man ikke får en nærmere forklaring om deres natur. Der tales om stavværk og bindingsværk, om laftehuse og panelhuse, om tegl og terracotta, uden at der er tid til at præcisere forskelle og ligheder.

Et særdeles sammensat problemkompleks berøres i dette kapitel: opfindelser og deres anvendelighed i praksis. I omtalen af højhusets fremkomst i 1880-erne nævnes, at forudsætningen for at højhuset kunne vinde frem var elevatoren. »Men oppfinnelser av sådan art vil som regel foreligge, i det øyeblikk de blir aktuelle«, hedder det, men er det nu også rigtigt? Det er klart, at en mængde opfindelser fremkommer som kædereaktioner eller i »klaser«, den ene gruppe opfindelser afføder og betinger den anden. Der er imidlertid mange eksempler på, at opfindelser kommer for tidligt, og så at sige venter på at blive »opdaget«, og på den anden side har man eksempler på, at opfindelser kommer for sent. Det afgørende er, om den praktiske anvendelse af de forskellige opfindelser bliver koordineret med den forhåndenværende viden, så de går op i en højere enhed og frembringer noget nyt, bliver kvalitative. Opfindelserne foregår ikke synkront, og mange kan ikke bruges, fordi der mangler nogle vigtige forudsætninger for at få dem til at virke på en hensigtsmæssig måde. I tilfældet med højhuset, er det karakteristisk, at det første højhus bliver bygget i en storby, hvor grundpriserne tvinger bebyggelsen i vejret, men husene ville ikke være blevet højere, hvis elevatoren, som man havde kendt længe, ikke var blevet udformet, så den lod sig anvende som hovedkommunikationsmiddel i bygningen. Forbedringen af elevatoren har sikkert bidraget til at grundpriserne steg yderligere, så man måtte bygge endnu højere, så man måtte forbedre elevatoren o. s. v., en acceleration, som økonomiske og tekniske naturlove i sidste instans sætter grænser for. Hele dette problemkompleks er betydelig mere sammensat, end det fremstilles i bogen – og her.

Bogen går på visse punkter helt op til 1960-erne, f. eks. i omtalen af jernbetonkonstruktioner – man savner Utzons operahus – men for de tekniske installationers vedkommende standser beskrivelsen i 1930-erne. Herved går man glip af de senere års revolutionerende udvikling. Klimaanlæg, ventilation og el's stigende udbredelse er ikke behandlet.

I andet kapitel »Hus og nytte« gives på ca. 90 sider i korte afsnit oversigter over boliger og byer gennem tiden fra oldtiden til vore dage med hastige glimt af oldtidshuse, middelalderborge, renæssance-idealbyer, landsbyformer, adelens og borgernes husbyggeri, fabriksbyggeri og havebyer til vor tids bilbefængte byer.

Det anonyme, folkelige byggeri, som man tidligere udelod, når man talte om arkitektur, tages her med ind i beskrivelsen. Efter forfatterens mening er al tvivl om dette byggeris plads i arkitekturen nu fjernet. De erfaringer, der ligger bag de gamle byggeskikke både af æstetisk og teknisk art, har man i dag fået øjnene op for. Selv om forfatteren bestræber sig på at give denne side af arkitekturen, hvad der tilkommer den, kan det ikke undgås, at monumenterne og de store, fremtrædende bygningsværker dominerer i bogen.

I omtalen af et sumerisk hus fra ca. 2000 f. Kr. vender forfatteren tilbage til sin grundtanke, som allerede er blevet fremført i indledningen, at mennesket er uforanderligt. Han mener, at det sumeriske hus har gjort samme indtryk på menneskene for 4000 år siden, som et tilsvarende hus ville gøre i dag. Da fortidens bygningsværker udtrykker den pågældende tidsalders idealer, yder de bi-

drag til forståelse af mennesket i dag. De gotiske katedraler og de barokke palæer står som manifestationer af følelser og tanker, som nutidsmennesket også tumler med, men som i disse bygningsværker allerede er kommet til udtryk, og forfatteren mener, at »dagens arkitektur-situasjon hadde vært en annen, hvis ikke visse sider av vår natur på denne måten allerede hadde fått sin fortolkning«. Hertil må bemærkes, at det vel ikke blot er visse sider af vor natur, der er blevet fortolket. Hvis mennesket er uforanderligt, vil det også i dag have behov for at udtrykke det, der bevægede det i gotikken, barokken eller klassicismen. Det er det samme menneske, de samme sider af menneskets natur, der fortolkes, men fortolkningen er forskellig i de forskellige epoker. At arkitekturen antager andre former end i de tidligere perioder, må skyldes, at mennesket artikulerer sine idealer på en anden måde, i en anden stil end tidligere.

Forfatteren understreger, at det er sjældent, at et bygningsværk fremstår af én persons skaberkraft. Strengt taget kan man sige, at dette aldrig finder sted. Bygningen fremkommer som resultat af en proces, hvori mange faktorer indgår: de tekniske muligheder, det pågældende miljøs og tidens forestillinger, viden og behov, de økonomiske muligheder, hele tidsalderens struktur, altsammen påvirket af den vekslen, der hele tiden foregår mellem tradition og nyskabelse. Af de ting, mennesket skaber, hører huset til de mest bestandige. Det skabes ud fra et kulturelt mønster, men da det i tid rækker over flere, måske mange menneskeliv, virker det tilbage på kulturmønstret, og da dette rimeligvis i mellemtiden er ændret, står huset som en bevarende eller forhalende faktor i kulturudviklingen. Det står som en sten i strømmen. Når det en gang er bygget, tvinger det strømmen udenom, men strømmen gnaver ind på stenen og kan med tiden ændre dens form.

I omtalen af oldtidens byer og bygrundlægning understreges klimaets og de geografiske forholds betydning, mens økonomiske forhold og samfundsstrukturen ikke nævnes. Selv om man ikke er i tvivl om, at forfatteren også tillægger disse faktorer betydning, burde de nok have været betonet noget mere. Som årsag til sammenklumpningen i middelalderens byer angives ofte hensynet til forsvaret af byen. Den var som regel omgivet af volde eller bymure, men da bebyggelsen selv i byer, der aldrig har haft forsvarsværker af denne art, også ligger tæt sammen, må der være andre årsager. Forfatteren mener, at man klumper sig sammen »frivilligt«, hvilket må betyde af sociale grunde, og det er vel en del af forklaringen. Men årsagen kan f. eks. i de åbne byer også være hensyn til de omliggende dyrkede arealer, som hindrede spredning af bebyggelsen og ofte krævede arbejdsfællesskab. Om de sanitære forhold i middelalderens byer siges, at de var lidet påagtede. Det er utvivlsomt rigtigt, men middelalderbyerne adskiller sig ikke på dette punkt hverken fra oldtidens eller vor nærmeste fortids byer.

At give en nogenlunde dækkende beskrivelse af middelalderhuset på nogle få linier, lader sig ikke gøre. Forfatteren generaliserer da også for meget i sin opstilling af to hovedhustyper, en kvadratisk og en L-formet, og de lange, dybe grunde f. eks. på Bryggen i Bergen er ikke et udslag af, som det anføres, at man ønskede så kort en facade som muligt, men snarere at alle ønskede at have fa-

cade mod Bryggen. I sin kortfattethed giver forfatteren ofte forklaringer, som lige så godt kunne vendes om. I omtalen af verandahuset påpeger han den vigtige vekselvirkning, der finder sted mellem menneske og bolig: det, der i første omgang er en nærliggende, praktisk måde at indrette sig på, kan senere komme til at præge selve livsformen. Verandahuset karakteriseres som udadvendt og socialt, og disse egenskaber virker tilbage på mennesket. Men hvad kommer først, det udadvendte hus, eller det udadvendte, sociale menneske? I al almindelighed ligger der da også i forklaringerne en vis tiltalende forbeholdenhed, selv om visse eksempler behandles med for stor sikkerhed.

Fabriksbyggeri, der oprindeligt ikke regnedes for arkitektur, omtales i et udmærket dramatisk afsnit på et par sider. Det er ingeniørerne, der fører det store ord, og de vældige, til dels unødvendige, jernbanehallers fremkomst forklares som udslag af en stærk trang til at forherlige det nye vidunder, jernbanen. I de følgende afsnit omtales den stigende differentiering i byggeriet, skoler, sygehuse, fabrikker, og i byformerne, havebyer, byggeforeningshuse, karrébyggeri. Derefter følger funktionalismens gennembrud, der medførte en udluftning og oprydning uden sidestykke: »Aldri før i historien er slike mengder av gammelt bohave blitt kastet på dungen«. Sluttelig omtales bilens betydning for byformen og de tekniske installationers omkalfatring af by og bolig.

Tredie og sidste kapitel »Hus og holdning« er det største, ca. 150 sider. Det er opdelt i afsnit, der bl. a. omhandler »De dyrkende«, »De handlende«, »Verdensherskerne«, »De kristne« og »De intellektuelle«, afsnit, hvori de forskellige tidsperioders kulturer behandles. Man får beskrivelser af bygningskunsten i Mesopotamien og Ægypten, hos grækere og romere, hurtige rids af søjleordenerne, akantusplantens betydning for senere perioders ornamentik og kristendommens indflydelse på arkitekturen. Derpå følger afsnit om gotikken og om »de intellektuelle«, Brunelleschi, Alberti og Bramante, alle med en karakteristik af det særpræg, som dominerer de enkelte perioder og personer. På grund af den ringe plads, der er til rådighed, er karakteristikken dog ofte for unuanceret og må derfor tages med en vis reservation. Det er næsten uundgåeligt, når man i kort begreb skal beskrive det karakteristiske ved en periode, at komme til at tegne billedet for skarpt. De glidende overgange, som næsten altid er fremherskende, udviskes til fordel for en kort, fyndig formulering. Man kan også forledes til at postulere visse kendetegn for en periode eller retning og derefter udvælge eksempler, der netop passer til postulaterne. I afsnittet »De dannede« vises en række eksempler på de af romantikken inspirerede landsteder: Haga ved Stockholm og Gunnebo ved Göteborg – man kunne også have nævnt Liselund – som en understregning af påstanden om at tiden er antimonumental. Det er uden tvivl rigtigt at understrege sværmeriet for landlivet som en vigtig side af det 18. århundredes slutning, men, som forfatteren bemærker, bygges der også i den store målestok. Da der ikke gives eksempler herpå, får de landlige villaer en overvægt i forhold til andet byggeri i denne periode.

I afsnittet »Dobbeltkulturen« vises, hvordan industrialiseringen skaber en kløft mellem det funktionelle og det smukke. Det, der skal tilfredsstille æsteti-

ske behov, må nu fremstilles af specialister, mens byggeriet tidligere udgjorde en helhed. Sidste halvdel af det 19. århundrede beherskes af en søgen efter tidens væsen og en filosoferen over, hvordan man skal give det udtryk. Da l'art nouveau fremkom, troede man, at man var nået frem til en stil, man kunne bygge videre på, men allerede efter 10–15 års forløb var den brugt op. Hermed føres vi over i funktionalismen, der efter forfatterens mening trods sin endevenden af alle hidtidige begreber, ikke giver en løsning på problemerne, men derimod bidrager til en klarlæggelse af problemstillingen: at det ikke kan nytte at lede efter noget, som man ikke har dannet sig klare begreber om. I stedet for at søge at bygge de æstetiske vurderinger op på et filosofisk grundlag, anerkender man sine omgivelser, maskiner, kraner, tidens tekniske apparatur, og lægger hovedvægten på det brugsmæssige. I sin epilog peger forfatteren på faren ved altid at henvise til det funktionelle, idet en sådan henvisning let kan blive et forsvar for det dårligt formede og uartikulerede.

Bogen er som nævnt ikke bygget op kronologisk. Ved at opdele stoffet, som antydet ovenfor, har Odd Brochmann opnået at sætte de enkelte afsnits emner ind i en ny sammenhæng. Læseren rives ved denne fremgangsmåde ud af den tilvante læsemåde, hvor fænomenerne dukker op i rad og række i en lang udviklingskæde. Man stilles overfor eksempler, der er sammenbragt på en frapperende måde, og som derfor belyses skarpt fra uvante synsvinkler. I sin knappe form giver Brochmann ofte slagordsagtige formuleringer, og man er ofte uenig med ham, men bagved den flotte facade ligger en stor viden om og indgående overvejelser over arkitekturens mål og midler. Det er en bog, som provokerer til selv at overveje. Forfatteren har illustreret bogen med et overdådigt antal tegninger, omkring 500, der på udmærket måde supplerer og præciserer det skrevne, et letlæseligt norsk. Bogen slutter med et stikordsregister.

Poul Strømstad

Danske bondegårde

BJARNE STOKLUND: BONDEGÅRD OG BYGGESKIK FØR 1850. *D.H.F.s håndbøger. København 1969, 94 s. Indb., særpris 26,50 kr.*

Den yderst nyttige serie af små, overskuelige håndbøger, der udgives af Dansk historisk Fællesforening, vokser jævnt og stadig til gavn og glæde for alle, der rundt i landet beskæftiger sig med historie. Senest har museumsinspektør ved Frilandsmuseet Bjarne Stoklund, der siden er udnævnt til professor i nordisk og europæisk etnologi, som nr. 12 i serien udsendt en lille, koncentreret oversigt over danske bondegårde før 1850.

Den smukt illustrerede og veloplagte bog er inddelt i fem afsnit, hvoraf de to første optager 48 sider mod de tre sidste afsnits 32 sider. Hertil kommer så litteraturliste og register. Det første, store kapitel indeholder en overordentlig nyttig

og spændende gennemgang af bondegårdsforskningen fra Troels-Lund til det moderne team-work, der udførtes 1944–60 ved Nationalmuseets bondegårdsundersøgelser. Også udenlandske forskeres påvirkning omtales, og der gøres rede for den voldsomme diskussion med R. Mejborg og P. Lauridsen og dens afklarende betydning for opfattelsen i århundredets begyndelse. Chr. Axel Jensens, J. Olriks, Axel Steenbergs og især H. Zangenbergs indsats bliver gennemgået, mens udforskningen af de ældste gårdtyper fra før vikingetid kun lige strejfes og heller ikke berøres i litteraturlisten. Efter en gennemgang af Svend Jespersens dybtborende arbejde slutter dette kapitel med en bedrøvelig konstatering af, at det uhyre omfattende materiale, der indsamledes af Nationalmuseets bondegårdsundersøgelser, aldrig er blevet tilfredsstillende publiceret. Selv nok så nødvendige materiale-publikationer har åbenbart meget svært ved at komme ud.

I næste kapitel gennemgår Stoklund grundigt og levende konstruktionsformerne. Der er her tale om både en teknisk oversigt, hvor de mange fagudtryk bliver behandlet i tekst og instruktive tegninger og om en redegørelse for de enkelte egnes særpræg. Da egnspræget også omtales i de to følgende kapitler om gårdtyper og om stuehuse, havde det måske været mere overskueligt for bogens benyttere, om behandlingen af de enkelte landsdeles byggeskik var blevet udskilt fra de tre kapitler og samlet i et særligt afsnit. Imidlertid er alle tre kapitler let læste og overskuelige og fremstillingen dækker pænt de fleste af landets egne. Det er dog tydeligt, at forskningen især har interesseret sig for bindingsværk og andre trækonstruktioner og mindre for de grundmurede huse.

Når det s. 35 nævnes, at østslesvigske gårde ofte har mønstermurede bindingsværkstavl, kunne det måske være tilføjet, at det nok skyldes købstadspåvirkning og til de s. 59 omtalte fritliggende bagehuse på Als og i Angel bør nok siges, at mange af dem skyldes den preussiske brandlovgivning efter 1864. I øvrigt bør fremhæves, at der s. 59–62 gives en meget kort, klar og fortrinlig oversigt over det indviklede sammenstød mellem danske gårdtyper, »saksergårde«, frisiske gårde og haubarge i de sønderjyske områder. I det hele taget giver det korte kapitel 3 en fortrinlig oversigt over den viden, man i dag har om gårdtypernes karakter og fordeling.

Det sidste kapitel »Bondebygninger og etnologi« er måske det mest spændende. Her søger Stoklund at sætte bondegårdsundersøgelserne ind i en forskningssammenhæng og peger herigennem på en række problemer, som det også lokalt lønner sig at arbejde med. Stoklund efterlyser ligefrem s. 85 en udvidelse af lokalhistorikerens arbejdsfelt, og det var ønskeligt, om denne opfordring blev taget op rundt om i landet.

Bogen slutter med en litteraturliste og et register. Det sidste er en kombination af sag-, sted- og personregister, men mangler af navne bl. a. Chr. Axel Jensen og Jørgen Olrik og af stednavne er illustrationerne pudsigt nok kun taget med, hvis det drejer sig om gårde på Frilandsmuseet, ellers ikke. Netop af hensyn til håndbogskarakteren havde det nok været af værdi at gøre mere ud af stedregistret. Det samme gælder også litteraturlisten, hvor der foruden en fyldig liste bringes en generel henvisning til mere egnsbestemt litteratur i Stoklunds artikel »Bondehuse«

i Budstikken 1964. Selv om det havde fyldt et par sider mere, burde også denne liste have været med her. Endvidere havde det måske, selv om det falder uden for bogens hovedemne, men med henvisning til bogens sidste kapitel, været rimeligt at medtage værker af f. eks. Ole Højrup, Holger Rasmussen og Axel Steensberg, hvor både etnologisk materiale og bondegårdsundersøgelser er benyttet.

DHF har grund til at være tilfreds med den stadige udbygning af håndbogsserien, og det her omtalte bind vil sikkert blive et af rækkens mest benyttede og efterspurgte. *Jørgen Slettebo*

Sild, gråfisk, ål og mennesker

HOLGER RASMUSSEN: LIMFJORDSFISKERIET FØR 1825. SÆDVANE OG CENTRALDIRIGERING. *Folkelivsstudier 2, Nationalmuseet, Kbh. 1968. 517 s., ill., 112,50 kr.*

I december 1968 kunne overinspektør Holger Rasmussen på Københavns universitet forsvare sin omfangsrige disputats om Limfjordsfiskeriet, som har været længe undervejs. De første undersøgelser og studier blev foretaget i Rasmussens tidligste år på Dansk Folkemuseum for ca. 25 år siden, men mulighederne for at afslutte større videnskabelige arbejder var ikke gode for hans generation af aktive museumsfolk. På dette punkt har forholdene i de seneste år heldigvis ændret sig til det bedre takket være mulighederne for at søge orlov med kandidatstipendium eller universitetsadjunktur. Disse forhold har dog ikke hele skylden for forsinkelsen; de må dele ansvaret med forfatterens ubændige nysgerrighed. Han har ikke fulgt den nærmeste vej til afslutning af dette arbejde, men har undervejs givet sig stunder til at sysle med en mangfoldighed af andre emner og foretage etnologiske undersøgelsesrejser i mange egne fra Færøerne i nord til Calabrien i syd.

Limfjorden er vort mærkeligste farvand, som unægtelig må friste til etnologisk behandling. Fjorden har haft afgørende betydning for de mennesker, som bor rundt om den, på mange måder, men først og fremmest derved, at den var umådelig rig på fisk. Saxo fortæller, at den »er så rig på fisk, at den sikkert yder indbyggerne lige så megen føde som hele agerlandet tilsammen«, og endnu i 1816 kan den karakteriseres som »Jyllands herligste klenodie«. Herligheden fik dog en brat ende en halv snes år senere, da Vesterhavet i 1825 gennembrød den smalle tange ved Agger, forvandlede fjorden til et sund og satte punktum for en tusindårig epoke. Det er denne epokes sidste og bedst belyste århundrede, som er hovedemnet for Holger Rasmussens disputats. Dengang var fjorden af store sandbanker ved Løgstør delt i to halvdele, som var vidt forskellige. Vigtigst var den smalle østlige del af fjorden, hvor vandet var salt, og hvor vældige sildestimer søgte ind. I den vidtforgrenede Vestlimfjord med de mange bugter og bredninger var der derimod brakvand, og her myldrede det med ål og »gråfisk«, d.v.s. aborrer, gedder og ikke mindst den eftertragtede helt.

Limfjorden spiller en stor rolle den dag i dag, og dens beboere har stadig meget at fortælle om dens endnu større betydning for en menneskealder siden. Meget af dette har Holger Rasmussen registreret og optegnet under berejsning af den lange fjord, men det hører vi kun undtagelsesvis om i denne bog, som i alt væsentligt bygger på det overordentlig rige ældre kildemateriale, som navnlig findes i Rigsarkivet. Så langt det vigtigste materiale er det, der er samlet af fire kommissioner, som i tidsrummet 1695 til 1750 kulegravede problemerne i Limfjorden med det formål at tilvejebringe et materiale, der kunne danne basis for en regulering af fiskeriet. Kommissionerne gik så grundigt til værks, at Holger Rasmussen med udgangspunkt i deres materiale, men suppleret med oplysninger hentet i tingbøger og andre kilder, kan tegne et meget detailleret billede af Limfjordsfiskeriet i dette tidsrum.

I den brogede mangfoldighed, som billedet af Limfjordsfiskeriet frembyder, vil man nu, da der er tale om en disputats, vente at finde bestemte linjer trukket op eller visse hovedspørgsmål stillet og besvaret. Herom siger indledningen, at der under arbejdet med materialet har vist sig »så mange problemer, hvis behandling var af vigtighed«, at en begrænsning i problemstillingen var nødvendig. Dernæst peges på det faktum, at Limfjorden i 1750, d.v.s. ca. 100 år før resten af riget, fik en egentlig fiskerilov. Initiativet hertil blev taget ikke blot af fiskale hensyn, men også fordi de mange befolkningsinteresser, som tørnede sammen her, og de mange tekniske indretninger, som blev taget i anvendelse, krævede en regulering udefra. »At finde frem til harmonisering af fiskeinteresserne og de udtryk, de giver sig i fiskeriformerne, var problemet for Limfjordens befolkning og for centralmagten, når den blev involveret heri.« – »Jeg har set dette som et vigtigt problem for forståelsen af Limfjordens fiskeri«, siger Rasmussen, og han har derfor i værkets to hovedafsnit givet en beskrivelse og analyse af fiskeriets teknik og af de grupper, som direkte eller indirekte er involveret i det. Disse afsnit, som »fremstiller forholdene, som de udviklede sig ved fjorden i interessegruppernes samspil«, bliver udtryk for »sædvanen i fiskeriet, begrænset og reguleret i større eller mindre grad af de forordninger, som centralmagten følte sig foranlediget til at udstede.« Sædvanen var ikke nok som regulator, derfor nedsattes kommissionerne. »Afhandlingens afslutning udgøres af en vurdering af dette centraldirigerede arbejde og en analyse af, i hvor vid udstrækning der ved den forordning, som bliver kommissionsarbejdets hovedresultat, tages hensyn til de traditionelle forhold ved fjordens fiskeri.« Rasmussen henviser i den forbindelse til Sigurd Erixon, som har peget på det vigtige etnologiske studieområde, som ligger i »kulturlivets beroende av statsdirektiv«, og han udtrykker håb om, at afhandlingen må have ydet »et bidrag til forståelsen af centraldirigeringens rolle i udformningen af folkekulturen«. Her er altså formuleret en klar problemstilling, den samme som er udtrykt i afhandlingens undertitel »Sædvane og centraldirigering«.

Afsnittet om »centraldirigeringen af fiskeriet« skulle altså indeholde resultatet af undersøgelserne omkring dette afhandlingens hovedtema. Læser man afsnittet med dette for øje, kan man ikke undgå at blive skuffet, for den problemstilling, man møder her, virker mere administrationshistorisk end etnologisk. Om virknin-

gerne på områdets kultur af indgreb udefra får man meget lidt at vide i afsnittet. Derimod konkluderes det, at forordningen af 1750 er et udmærket stykke lovgivningsarbejde, at kommissionen har fungeret eksemplarisk, og at den takket være lokal ekspertise i vid udstrækning har taget hensyn til sædvaneretten. Men dette føles ikke som en konklusion, der står i noget rimeligt forhold til de foregående siders detaillerede gennemgang af fiskeriet, som det faktisk formede sig. Det kan næppe være en naturlig opgave for en etnolog at analysere en enevælde-kommission og vurdere dens resultater, og dette afsnit virker da også, som om det er hæftet på noget, som det ikke hænger organisk sammen med. I den øvrige del af bogen er kommissionerne nemlig ikke objekt, men medium. De har overleveret etnologen et materiale, som han har kunnet anvende på en helt anden måde, end kommissionsmedlemmerne havde tænkt sig.

Afhandlingens virkelige hovedtema er langt bredere. Det drejer sig om fiskerigdommen og dens virkninger på områdets materielle kultur og sociale struktur. Det er en bog om en naturrigdom og dens udnyttelse, om de raffinerede og komplicerede redskabsformer, som er taget i anvendelse for at fange silden og de øvrige fiskearter, om de arbejdslav, som er etableret for at gennemføre fangsten, om de adfærdsnormer og begrænsninger, som har reguleret fiskeriet, og om de forsøg, der gøres på at sikre rigdomskilden for enkelte grupper og udelukke andre. På grund af de snævre tidsmæssige grænser, der er sat for emnets behandling, bliver det billede, der tegnes, stort set statisk. Grænserne er sat på grund af den overvældende mængde materiale, men de svækker afhandlingen i analytisk henseende. Kulturvariationerne begribes nu engang bedst, når man undersøger de processer, der skaber dem. Det er da også symptomatisk, at et af de mest fascinerende afsnit er det, hvor tidsperspektivet er længst, nemlig i redegørelsen for tilkomsten af og kampen om stadepladserne ved Nibe. Her fornemmer man for alvor de stærke økonomiske kræfter, som tørnede sammen ved Limfjorden, og gjorde dens fiskeri til noget helt specielt.

Limfjordens store betydning som fiskevand kan direkte aflæses af det væld af redskaber og fangstmetoder, som området kan fremvise. Ca. halvdelen af bogen er helliget detaillerede beskrivelser af de forskellige fiskemetoder, ordnet efter fangstobjektet med silden som den første og vigtigste fiskeart. Mange af de redskaber, der bruges i Limfjorden, er også kendt uden for dette område, mens andre synes at være specialiteter. Desværre får man ikke ret meget at vide herom, og det er beklageligt, fordi det ville kunne belyse spørgsmålet om kulturelementers opkomst og udvikling. Man ville på forhånd tro, at de særlige forhold her, hvor store kapitalinteresser blev koncentreret, kunne fremme udviklingen af tekniske nyheder. Der blev navnlig investeret i sildebundgarn, og meget tyder på, at dette vigtige redskab er opfundet og udviklet i Limfjorden (jfr. Kulturhist. Leks. XV, art. sildefiskeri). På dette som på flere andre punkter afholder forfatteren sig forsigtigt fra at fremsætte hypoteser eller drage konklusioner. Om de forskellige lysterformer får man noget bedre besked. De mange varianter synes delvis tilpasset lokale bundforhold. Omkring 1800 vinder en ny type, savlysteren, frem i området på bekostning af piglysteren.

Var redskabsbestanden broget i Limfjorden, så gælder dette ikke mindre om fiskeriets sociale struktur, som behandles udførligt i afhandlingens andet hovedafsnit. Indledningsvis knyttes her tråden tilbage til Johannes Steenstrup, som var den første, der tog problemer af den art op til diskussion, i en lille afhandling med titlen »Nogle Træk af Fiskerbefolkningens Historie« i Historisk Tidsskrift 1905. Mod brugen af denne 60 år gamle afhandling har Olof Hasslöf vendt sig kraftigt i sin opposition (trykt i Nord-Nytt 1969 nr. 1), og da nærværende anmelder må påtage sig en del af skylden for, at der er blevet pustet nyt liv i Steenstrups synspunkter (Handels- og Søfartsmuseets årbog 1950, s. 101 ff.), kan der være grund til at dvæle et øjeblik ved dem. Steenstrups teser og ikke mindst hans skelnen mellem *fiskelejer* (temporært beboet) og *fiskerlejer* (permanent beboet) – har vist sig at være en brugbar model, når det gælder at beskrive visse grove hovedlinjer i det danske fiskeris historie. Fiskelejerne florerer, så længe fiskeriet endnu overalt i kystegnene indgår som et led i bondens sammensatte erhvervsstruktur. De permanente fiskerlejer derimod er symptomer på en arbejdsdeling mellem bønder, som nu i højere grad er rene agerdyrkere, og en gruppe erhvervsfiskere, som har bosat sig på selve kysten. Dette sker tydeligst og tidligst på Nordsjællands kyst, mens man på den jyske vestkyst længe bibeholder det gamle system med bondefiskeri fra temporære lejer. De fleste af vore egentlige fiskelejer er vokset op efter ca. 1750, bl. a. som et resultat af den kraftige vækst i husmandsbefolkningen.

Skønt Steenstrups teser således stadig synes brugbare, så har Hasslöf dog alligevel ret i sin kritik, for netop i den sammenhæng, som vi her har at gøre med, synes de mindre velegnede. Forholdene i Limfjorden er i det behandlede tidsrum såre komplekse og lader sig næppe forenkle så groft.

De brogede erhvervsforhold langs Limfjordens kyster lader sig bedst analysere ud fra et økologisk synspunkt. Så godt som alle bønder ved Limfjorden har fiskeri som et større eller mindre indslag i deres årscyklus, hvor det er afpasset efter de øvrige aktiviteter, som de har at varetage. Et konkret eksempel på en sådan årscyklus giver en Thy-bondes dagbog fra begyndelsen af 1800-årene, og den detaillerede gennemgang af forholdene kysten rundt yder i rigt mål dokumentation for sådanne forhold. De fiskende bønder kalder Holger Rasmussen for »fiskerbønder«, »for hvem landbrug og fiskeri måtte regnes for jævnbyrdige i interesse.« Materialet viser dog, at forholdene måske bedst beskrives som et spektrum, hvor man på den ene fløj har landbrugere, der fisker i ny og næ, og på den anden de bønder, hvis hovedinteresser ligger på søen. Holger Rasmussen udtrykker det selv på denne måde: »I årets gang indpassedes arbejdet på landet og på vandet i en fast rytme, men det forhindrer ikke, at der var store svingninger i den interesse, man tilmålte fiskeriet, og store variationer i de årsager, der lå bag interessen.«

På den yderste fløj af dette spektrum står nogle grupper, som Rasmussen har kaldt »erhvervsfiskere«. Til denne gruppe hører først og fremmest borgerne i Nibe, hvis økonomiske og sociale struktur behandles indgående ud fra skattemandtaller, folketællinger m. v., så vidt dette materiale er bæredygtigt. Det er det kun til en vis grænse, men det viser dog klart et samfund, som er helt afhængigt af de store

sildefiskerier i Nørlå. Svigter fiskeriet, er Nibe-borgernes eksistens truet, hvad talrige klager bærer vidne om. Kærnen i Nibe er en lille bondeby, hvis beboere endnu erkendes tydeligt i arkivmaterialet fra 1700-årene. I tilslutning til den fremvokser et sæsonfiskeleje, som igen danner basis for en vis permanent, ikke-agrar bosættelse. Vi kender lignende udviklinger andre steder fra, f. eks. Dragør og Falsterbo. Brøndehøje på Møn og Sønderside på den jyske vestkyst viser ansatser til det samme omkring 1600, men de forsvinder sidenhen helt ud af sagaen.

I Nibe kan man tale om en decideret erhvervsfiskerbefolkning, baseret på Nørlås rige fiskeri. De andre, som henføres til denne gruppe, er folk af en helt anden slags, nemlig de fattige fiskere i Harboør og Agger. Det er folk med en oprindelig kompleks erhvervskultur, som ved havets og sandflugtens ødelæggelser er blevet tvunget til at basere deres tilværelse næsten udelukkende på fiskeriet, som foregik både i havet og i fjorden. De viser typiske erhvervsfiskertræk derved, at der i deres årscyklus indgår et varieret helårsfiskeri, og ved den økonomiske symbiose med fjordens bønder, et spændende kapitel, som vi desværre får alt for lidt at vide om, vel fordi de fleste oplysninger herom er fra et senere tidspunkt.

Værket er skrevet på dansk, men det er forsynet med et 15 sider langt resumé på engelsk. Normalt ville danske læsere vel ikke interessere sig herfor – med mindre det drejer sig om den kategori af læsere (og anmeldere!), som nøjes med resumeet. Her kan der imidlertid være grund til at henvise specielt til dette, fordi dets to sidste sider indeholder overvejelser, som intetsteds findes i den danske tekst. Det drejer sig i hovedsagen om påvisning af sider af emnet, som af forskellige grunde ikke er taget op til behandling, og forskellige metodiske indfaldsvinkler, som kunne have været anvendt, men ikke er blevet det.

Men også på anden måde går resumeet ud over den danske tekst, nemlig derved at det sammenfatter nogle af hovedlinjerne i det meget store, og til tider lidt uoverskuelige materiale, som er fremlagt i bogen. Side 448–49 finder man således en samlet karakteristik af redskabskulturen, som bl. a. fremhæver så væsentlige ting som den rolle striden mellem »stående« og »løbende« fiskeri har spillet, og peger på de forskellige faktorer, som har samvirket om at udforme redskabsvarianterne i den vidtstrakte fjord. Her får vi også særdeles interessante eksempler på, at forbud kan udløse innovationer, idet man f. eks. omgår bestemmelser rettet mod de såkaldte pulsvåd ved at ændre redskaberne. Sådanne eksempler er mærkeligt nok ikke inddraget i diskussionen om sædvane og centraldirigering i afsnit IV. Også resumeet af det andet hovedafsnit om de sociale strukturer trækker linjerne tydeligere op; man får således præciseret den afgørende forskel i finansiering og organisation mellem fiskeriet med sildebundgarn og de øvrige fiskerier i fjorden.

Det engelske resumé kan således i nogen grad afhjælpe savnet af hovedlinjer og klare konklusioner og tjene som en nøgle til Holger Rasmussens store og væsentlige værk om Limfjordsfiskeriet.

Bjarne Stoklund

Fuglefangst

NILS STORÅ: MASSFÅNGST AV SJÖFÅGEL I NORDEURASIEN. EN ETNOLOGISK UNDERSÖKNING AV FÅNGSTMETODERNA. *(Acta Academiae Arboensis, ser. A. Humaniora, vol. 34 nr. 2, Åbo 1968) 333 s., ill.*

Fil. dr. Nils Storå (Kulturhistoriska Institutionen vid Åbo Akademi) har med sin disputats villet udfylde et hul i den nordiske jagtlitteratur, hvor fuglefangsten sammenlignet med jagten på større vildt har fået en stedmoderlig behandling. Tematisk er undersøgelsen afgrænset til massefangst af søfugle og geografisk til Nordeurasien. Tilsyneladende skulle der altså ikke være meget hjemligt stof at hente for en dansk læser, men noget er der dog alligevel, for i den komparative undersøgelse af fangstmetoderne er grænserne skudt ret langt ud. Behandlet er således de store svanejagter i Skåne og på Amager, hvor »Svanelejegården« længe lå som et minde om kongelige jagter på denne ædle fugl, der først og fremmest blev eftertragtet for fjerdragtens og dunenes skyld. Også fangst med luftnet af trækkende fugle i vadehavsområdet har fundet omtale.

Men bogens tyngdepunkt ligger meget naturligt i nordligere områder, navnlig blandt renjægere og rennomader, for hvem fuglefangsten har spillet en betydelig og hidtil noget undervurderet rolle. De store fangster fandt sted på en tid af året, da renen var mager og dens skind i dårlig stand, og fuglene gav fersk føde, var et vigtigt indslag i forrådshusholdningen og leverede handelsvarer i form af nedsaltede fugle samt fjer og dun. Værdien af den enkelte fugl var måske ikke synderlig stor, men til gengæld kunne udbyttet af en fangst ofte regnes i tusinder. I en nordsibirisk lokalitet dræbte 6 mand på 3 dage 26.000 rugende ænder i 1866, og tre år senere nåede 5 mand en rekord på 36.000 fugle! Længere vestpå spillede det en rolle for fuglenes stilling på markedet, at den katolske kirke accepterede dem som fastespise, thi dels var de jo vanddyr, dels blev de ofte som fiskene fanget med net.

De nævnte danske eksempler hører hjemme i hver sit af de to hovedområder, som massefangsten kan opdeles i: Fangst af trækkende fugle med luftnet af forskellig type og »søfuglefangst med enkle redskaber«, d.v.s. med kæppe, køller, stænger eller blot med de bare næver. I begge tilfælde er det afgørende for resultatet, at man forstår at vælge de rette omstændigheder til fangsten. Man udnytter træthed hos fuglene, ugunstige klimaforhold og ikke mindst den manglende flyvefærdighed i rugetiden, som forekommer hos visse arter. En enkelt af de fugle, som har været genstand for massefangst, kunne slet ikke flyve og var derfor et meget let bytte, når den opholdt sig på land for at ruge. Det er den store, mærkelige geirfugl, som får sit eget sørgelige kapitel i bogen. Den var engang udbredt i hele det nordatlantiske område, men blev for mere end 150 år siden totalt udryddet fra sit sidste tilholdssted på øerne ved New Foundlands kyst.

Om fangsten »med enkle redskaber« gælder det, at hvis man anlægger et snævert teknologisk synspunkt, må man karakterisere disse jagtformer som særdeles primitive. Men lægger man hovedvægten på det, som forfatteren kalder *fangst-*

situationen, som kan være enten naturlig eller arrangeret af jægerne, så forstår man, at det er jagt, som kræver en meget betydelig udrustning i form af viden og erfaring om fuglenes levevis og vaner. Den kræver én ting til, nemlig en gennemført organisation og et udviklet samarbejde. Det findes der mange eksempler på i teksten, men det er et aspekt, som mangler i forfatterens analyse af materialet.

På den baggrund kan det virke som udslag blot af etnologisk forskningstradition, når der i sammenfatningen gøres en del ud af at indordne disse helt simple brugsgenstande i en typologi samt diskutere deres udbredelse og indbyrdes forhold. Det gælder også om de folde af sten eller andet materiale, som flere steder blev anvendt ved fangst af gæs. Også her er der tale om helt enkle funktionsbestemte indretninger, som i nogen grad unddrager sig komparativ behandling. Det forekommer også ret uklart, hvad man kan slutte ved at sammenstille disse folde med vildrensfolde og islandske og færøske fårefolde. De sidste er i øvrigt stadig i brug, og det er derfor overraskende, at de udelukkende behandles på grundlag af Lucas Debes' 300 år gamle beskrivelse af sammendrivningen af fårene.

Man kan rejse det spørgsmål, om den anvendte »klassiske« etnologiske metode er den mest hensigtsmæssige til det valgte emne. Den simple tekniske udrustning gør det vanskeligt at påvise indflydelse fra et sted til et andet. De enkelte områders fangstmetoder synes da også mere bestemt af lokale faktorer end af kulturpåvirkning udefra. Hvert sted indgår de i et bestemt økonomisk system og en bestemt årscyklus, og det føles derfor som et savn, at fangstmetoderne i de fleste tilfælde beskrives, uden at man får noget at vide om denne sammenhæng.

Hertil vil forfatteren med rette kunne svare, at en sådan fremgangsmåde helt ville have sprængt rammerne for det foreliggende arbejde. Opgaven har været at undersøge fangstmetoderne i et meget stort område på tværs af etniske og kulturelle skel. Hertil har forfatteren samlet et stort, men selvfølgelig meget uensartet materiale, som takket være et veldefineret begrebsapparat er smeltet sammen til en mønstergyldig monografi. Den vil være af stor værdi også for forskere, som i fremtiden måtte ønske at tage emnet op til behandling under andre synsvinkler.

Bjarne Stoklund

Fra daguerreotypi til visitfoto

BJØRN OCHSNER: FOTOGRAFER I OG FRA DANMARK INDTIL ÅR 1900. REVIDERET OG FORØGET UDGAVE. *Udgivet af Landsudvalget for indsamling af gamle fotografier. Det kongelige Bibliotek, København 1969. 632 s., 2 bd., kr. 110.*

I 1956 udsendte lederen af Det kongelige Biblioteks billedsamling, Bjørn Ochsner, første udgave af dette værk i et stort og noget uhåndterligt bind, hvoraf kun titelbladet var trykt, resten duplikeret. Fremkomsten af denne første samlede oversigt

over »Fotografer i Danmark indtil år 1900«, som den oprindelige titel var, blev hilst med glæde, og der var hermed skabt det fornødne arbejdsgrundlag for yderligere indsamling og systematisering af oplysninger om fotografer i Danmark. Med udsendelsen af den nye udgave, i to praktiske bind, er dette arbejde bragt et væsentligt skridt videre frem, selv om det endnu ikke kan siges at være afsluttet.

Værket tilsigtede i første udgave at bringe en fortegnelse over samtlige erhvervsfotografer, fastboende eller omrejsende, der arbejdede selvstændigt i kongeriget Danmark og dets besiddelser senest år 1900, eller i Slesvig, Holsten eller Lauenborg senest 1864. Også danske fotografer, der arbejdede selvstændigt i udlandet, samt nogle få særlig fremragende danske amatører var taget med. Dette sigte er i det væsentlige opretholdt i den nye udgave, idet man dog har tilføjet, at omrejsende fotografer i Danmark medtages, hvad enten de er danske eller udenlandske, hvilket dog allerede i praksis var tilfældet i første udgave, samt at der er tilstræbt fuldkommenhed også hvad angår danske fotografer, der har arbejdet selvstændigt i udlandet. Den nye titel må derfor siges at være væsentligt bedre dækkende end den tidligere. Definitionen af, hvilke sønderjyske fotografer der er medtaget, er noget uklar, idet formuleringen synes at angive, at fotografer i Nordslesvig ikke medtages efter 1864, men det viser sig da heldigvis ved eftersyn i selve teksten, at de sønderjyske landsdele, der i 1920 genforenedes med Danmark (ovenfor omtalt som Nordslesvig), er behandlet på lige fod med det øvrige Danmark, hvilket absolut må siges at være den eneste rimelige løsning.

Fotograferne er opført alfabetisk med fulde navn, fødselsår og dødsår, samt dato og sted, uddannelse eller tidligere erhverv og fotografisk virksomhed med oplysning om etablering, flytninger, deltagelse i udstillinger etc. Endvidere gives oplysninger om eventuelle specialer og det, man kunne kalde »hovedværker«. I betragtning af mange fotografers ringe stedsbundethed må denne ordning siges at være den bedst mulige, og ved hjælp af et stedregister kan man hurtigt se, hvilke fotografer der er omtalt fra de forskellige byer. I dette register savner man dog aldersangivelse for de enkelte fotografer. Selv en blot summarisk angivelse af yderår kunne i mange tilfælde lette identificeringen, f. eks. i den situation, hvor man kun har atelierets navn, men ikke fotografens. Atelierernes navne er nemlig ikke medtaget i registret, og står man med et billede – måske fra 1880-erne – med angivelsen »Imperial, Rosengade 28, Aarhus«, ja, så må man gennem samtlige 91 Århus-fotografer for at konstatere, hvem indehaveren var, hvor man ved tidsangivelse måske kunne have klaret sig med halvdelen eller deromkring.

Den nye udgave betyder i forhold til den gamle en betydelig udvidelse, såvel i antal af personer som i det stof, der meddeles om de enkelte. Nogen generel optælling er ikke foretaget, men et par tilfældige stikprøver viser, hvor stor en udvidelse der er tale om: Åbenrå 9 nu 20, Randers 30 nu 69, Viborg 21 nu 22 og Slagelse 9 nu 28. Særlig iøjnefaldende er antallet af danske fotografer virksomme i udlandet, hvoraf der nu er registreret 126 mod 26 i første udgave. Hertil kommer en næsten lige så omfattende liste over danskere, om hvem man kun ved, at de ved deres udvandring fra landet angav, at de var fotografer, og som helt mang-

lede tidligere. Der er gjort et imponerende indsamlingsarbejde og skabt et hjælpemiddel, som er uvurderligt for alle, der arbejder med identificering af gamle billeder, hvilket som bekendt er centralt for såvel lokalhistorikere og museumsfolk som kulturhistorikere og personalhistorikere.

Et værk som dette vil dog altid kunne suppleres, og selv om aviserne er godt udnyttet, vil der her stadig være nyt at finde, især synes de sønderjyske aviser endnu at rumme uudnyttet stof. Et par eksempler: Freia 16. april 1851: Daguerreotypist H. Hess fra Flensborg opholder sig hos gæstgiver Krause i Åbenrå og tager enkelte og gruppebilleder i haven. Han er formentlig identisk med Heinr. Hess(?), som Ochsner kun kender fra Slesvig som etableret senest 1853. Apenrade Ugeblad 28. juli 1847: Christian Frederik Mathiasen, daguerreotypist, har i fem dage atelier i gæstgivergården Stadt Hamburg i Åbenrå. Evt. identisk med Ochners »Mathiesen, omrejsende, ophold i Fåborg 1859«? Også fra det øvrige land kan der dog stadig findes lidt. Fra Randers aviserne kan det således nævnes, at professor L. Sasse, som Ochsner har registreret 1843 i København og 1850 på besøg i Randers, 21. oktober 1845 melder sin ankomst til Randers og ved sin afrejse 27. december 1845 anbefaler sin søn! I sin anmeldelse af Ochsners værk i Personalhistorisk Tidsskrift (1970) har Sv. Houmøller henledt opmærksomheden på, at det rent biografiske materiale kan suppleres, og her skal kun gives én tilføjelse, nemlig at Wilhelm Hölbeling startede sin karriere i Randers som bestyrer af byens første bayerskølbryggeri, som ophørte i 1854.

Der er ikke i bogens forord gjort rede for trykteknikken, men teksten fremtræder klart og overskueligt, og der er formentlig tale om en slags fotografisk tryk af maskinskrevet manuskript, som virker overordentlig tiltalende. Desværre synes der i det mindste ét sted at være gået kludder i sorteringen af siderne, således at side 187 og 188 skal byttes om.

Efter disse bemærkninger, der alle går på mere eller mindre væsentlige detailler, vil det være rimeligt at overrække Bjørn Ochsner en stor buket evighedsblomster som tak og anerkendelse for hans banebrydende arbejde med de danske fotografer. Hans bog vil glide ind i rækken af uundværlige opslagsbøger, og når man i fremtiden taler om fotografer, vil det første spørgsmål altid blive »Hvad siger Ochsner?« Derfor evighedsblomster og ikke kun roser.

Til slut en lille opfordring. I 1967 arrangerede Fotografiska Museets Vänner en udstilling på Stockholms stadsmuseum om fotografiets historie i Sverige. I forbindelse med denne udgav Bo Lagercrantz i billigbogsformat og til billigbogspris et lille hæfte »Vi i bild – svenskarna och deras fotografer«, som på den mest charmerende og lettilgængelige måde giver et kort rids af fotografiets historie og illustrerer denne med godt 100 udvalgte billeder, spændende fra 1850-ernes »pornografi« til Gustav den VI Adolf med sixpence og dragspel. Lad os få en tilsvarende bog om danskerne og deres fotografer. Om nogen kan lave det, må det være Bjørn Ochsner.

Hans H. Worsøe

Adelsslægter og adelsgods

ERIK ULSIG: DANSKE ADELSGODSER I MIDDELALDEREN. *Skrifter udgivet af Det historiske Institut ved Københavns Universitet, bd. II. København 1968. 516 s. + 10 kort. Indb. 81 kr.*

Den danske højadels godshistorie fra 1100-tallet til 1513 er emnet for denne vægtige og tunge bog, der i sommeren 1970 fortjent gav sin forfatter doktorgraden ved Århus Universitet. Ulsigs udgangspunkt er, at jordbesiddelse var grundlaget for rigdom, magt og ære i dansk middelalder (her ses dog bort fra den betydning, embeder og kongekunst kunne have). Kildegrundlaget er først og fremmest jordebøger, skiftebreve, adkomstdokumenter m. m., som underkastes en minutiøs granskning. På grundlag heraf undersøges højadelens godsrigdom og selve godsstrukturen. Trods bogens titel lades lavadelen stort set ubehandlet. Som element i fremstillingen indgår beskrivelser af de enkelte godskomplekser; for tiden op til 1340 er alle kendte – og for den følgende periode et udvalg – undersøgt. Kort og tabeller med opregninger af fæstegods, målt i antal gårde, er grundlag for fremstillingen.

Bogens disposition og detailrigdom gør den ikke letlæselig, så det vil formentlig være rimeligt at give et referat af dens indhold. Fra Valdemarstiden kendes omfanget af et par sjællandske godskomplekser, hvis ejere var mindst lige så rige som den mest velhavende højadel i 1400-tallet. Fra Falster har man samtidig viden om herremandsstandens laveste lag, mens en eventuelt mellemliggende guppe mangler i kilderne. Ulsig mener derfor, at herremandsstanden bestod af et talsvagt høvdingearistokrati og af talrige storbønder. Først omkring 1300 skete en udjævning af dette økonomiske skel. Samtidig var der i perioden 1241–1340 en stærk vækst for storejendommen på bekostning af bondeselvejet. Efter 1340 ramtes adelen af krise, dels den efterhånden velbekendte europæiske agrarkrise, dels af den på ny fremvoksende kongemagt. Nye slægter kæmpede sig op, og højadelen decimeredes formentlig i antal. 1400-tallet betød en stabilisering, dog således at højadelen købte op af lavadelens gods, samtidig med at en del slægter gled ud af højadelen. Den resterende del af højadelen blev til gengæld såre velhavende.

Valdemarstidens godser bestod enten af 1–2 byer eller en storgård med 4–8 tilliggende byer; strøgods var uden særlig betydning. Der fandtes i højmiddelalderen 3 brugsformer: brydegårde, landbogårde og gårdsæder. I en landsby kunne brydegården med dens gårdsæder dyrke halvdelen af jorden, mens 6–16 landboer tog sig af den anden halvdel. Under agrarkrisen brød dette system sammen, gårde stod øde og brydegårdene manglede arbejdskraft. Resultatet blev, at landgilden sank, gårdene fik ensartet størrelse og gårdsædeklassen forsvandt. I stedet opstod det fra senere tid så velkendte fæstebrug. Samtidig ændredes godsstrukturen, således at én hovedgård havde en lang række tilknyttede fæstegårde, hovedsagelig strøgods. Godsejerens indtægter bestod herefter hovedsagelig af fæste-

afgifter. Kun på enkelte punkter fik godsejeren kompensation for den nævnte landgildenedgang, og for store dele af lavadelen var 1400-tallet katastrofalt. En udvidelse af hovedgårdene var endnu ikke begyndt, og hoveriet havde kun ringe betydning, men betingelserne var til stede for det system, der udviklede sig i 1600-tallet.

Som man vil se, er det store og væsentlige problemer, Ulsig tager op til drøftelse. Hist og her er problemerne måske for store set i forhold til det ret spinkle kildemateriale. I forordet udtrykkes der da også glæde over, at slægtshistorien har kunnet være en væsentlig hjælp via Adelsårbogens stamtavler »over så godt som alle middelalderlige adelsslægter, hvorom nogen viden haves«. Her må man dog understrege »så godt som«, bl. a. mangler stamtavler over Trugotsønnerne og Peder Bodilsens æt og en del af stamtavlerne er nu unægtelig forældede. Hvad der i øvrigt fremgår af de mange rettelser, Ulsigs tekst bringer. Anden supplerende viden kunne måske være hentet ved en nærmere betragtning af landets mange voldsteder, og undertiden kunne en heraldisk argumentation have været anvendt med held. Når det s. 75 hedder, at »en fætter var muligvis Ove Nielsen Hak«, er det næppe rigtigt; hans far førte i hvert fald et andet våben end den her nævnte slægt. Om denne var af »gammel og fornem« slægt kan også være tvivlsomt, Adelsårbogen kender i hvert fald ikke hans far, derimod mener den, at han var gift med en Putbus, så det er nok fra hende og ikke fra ukendte forfædre, at han havde sin jord på Rygen. Omvendt forholder det sig s. 63, hvor Herlug »måske« var broder til Oluf Ranesen – de førte nemlig det samme våben. Det ligner en tanke, men er forhåbentlig et tilfælde, at »Danske adelige sigiller fra det 15., 16. og 17. århundrede« mangler i kildelisten. Det forud-gående seglværk er i hvert fald med (omend i litteraturlisten). I øvrigt mangler også Dueholms Diplomatarium og et par værker af Aage Brask, som måske kunne have været af værdi for fremstillingen.

På enkelte punkter kunne man have ønsket, at forfatteren havde ført sin analyse videre, det gælder for eksempel s. 63–65, hvor Rane-slægten behandles. Der findes flere grene af slægten end dèr omtalt. Den jyske og fynske adel er i høj grad blevet stedbørn. Årsagen er først og fremmest, at det sjællandske kildemateriale er langt det bedste, men man får en fornemmelse af, at der kunne være skrevet lidt mere om forholdene i Jylland; jeg tænker bl. a. på Thy i 1300-tallet. Ligesom der leveres en katalog over den sjællandske adel på dronning Margrethes tid, kunne der måske være lavet en skitse af den jyske adel. Nogle af de relevante slægter (for eksempel Udsen og Brok) og deres gods dukker i hvert fald op andre steder i bogen.

Bortset fra sådanne enkelte punkter tror jeg ikke, forfatteren vil få bebrejdelser for at få for lidt ud af sine kilder. Diskussionen kommer snarere til at stå om, hvorvidt kilderne undertiden er presset for hårdt. Som eksempel kan man tage afsnittet om adelsgodsets omfang på Sjælland (side 53). Det hedder her, at herremændene *menes at have* ejet knap en tredjedel af Danmarks jord omkring 1536 (angivelserne svinger mellem 25 og 35 pct.), *dog sikkert* mindre på Sjælland. På Falster ejede herremændene ved 1231 20 pct. af jorden. Hvis man *regner med,* at

der ikke var færre herremænd på Sjælland (og her underforstås, at de heller ikke var fattigere end de falsterske) og dertil lægger de rige høvdingeslægter, som fandtes på Sjælland, men manglede på Falster, »vil det sige, at de sjællandske herremænd i det 13. århundrede har ejet *praktisk talt* en lige så stor del af Sjællands jord som adelen o. 1536.« Som det vil ses, er argumentationen bygget på så mange antagelser og formodninger, at det i betænkelig grad svækker konklusionen.

Det er i øvrigt et spørgsmål, om Ulsig ikke undervurderer de sjællandske høvdinges godsrigdom. Han citerer Poul Nørlunds spændende afhandling om Jorddrotter på Valdemarstiden, men tilføjer, at hvis den øvrige Hvide-slægt har været blot tilnærmelsesvis så godsrig som Sune Ebbesen, må slægten have ejet henimod halvdelen af Sjælland »hvilket må siges at have været usandsynligt« (s. 25). Hvorfor dette skulle være usandsynligt, argumenteres der ikke for. Men selv om slægten kun har ejet 40, 30 eller blot 20 pct. af Sjælland og man dertil lægger de ovennævnte 20 pct. herremandsgods, så bliver resultatet, at de sjællandske herremænd er gået betydeligt tilbage i godsbesiddelse mellem 1200-tallet og 1536. Mon ikke sagen er, at kilderne er for svage til at kunne bære en konklusion?

Dertil kommer, at behandlingen af de falsterske forhold ikke forekommer mig helt overbevisende. Ud fra Falsterlisten i Kong Valdemars Jordebog viser Ulsig, at øens 67 herremænd gennemgående kun havde små besiddelser på øen – størsteparten af dem sidestilles med landsbyvæbnerne. (S. 33 f.). Her ud fra sluttes, at på Valdemarstiden manglede vistnok det sociale lag, der svarede til senmiddelalderens højadel. For en enkelt sjællandsk lokalitets vedkommende ved man, at der var en tilsvarende »lavadelig« godsfordeling, men om en af de pågældende slægter anfører Ulsig, at den må have ejet ejendomme andetsteds. Men kunne det samme ikke også gælde for de »fattige« herremænd på Falster? Man ved i hvert fald, at i 1135 ejede stormanden Peder Bodilsen jord på Falster, så det er vel tænkeligt, at en del af øens 67 herremænd har været mere velhavende end Falsterlisten giver udtryk for. Og det svækker unægtelig værdien af konklusionen.

Et andet væsentligt problem er spørgsmålet, om der i løbet af 1400-tallet sker en koncentration af jordbesiddelsen på færre hænder. Ulsig mener, at materialet »er for lille til at tillade sikre positive slutninger« (s. 302), han besvarer dog »tøvende« spørgsmålet med et ja, men betoner, at der næppe var tale om afgørende ændringer (s. 326). Ulsig må imidlertid være ret sikker på, at det, han kalder teorien om godskoncentration, er rigtig, for han giver sig til at undersøge, hvem der kom til at bøde for den. Han citerer Erslevs formentlig rigtige opfattelse, at antallet af adelsslægter – og vel især lavadelsslægter – gik tilbage i 1400-årene, og han nævner, at Aksel E. Christensen i et foredrag har påvist, at på øerne samt i Århus og Vejle amter sank antallet af hovedgårde fra ca. 1000 i 1400-tallet til omkring 350 i 1688. Hvor stor tilbagegangen i denne del af landet var i selve 1400-årene, oplyses ikke. Slægtstal er ikke noget godt mål på adelens omfang, og hovedgårdstal er, som Ulsig selv fremhæver i anden sammenhæng, ikke helt tilfredsstillende til at belyse godsrigdom, så man kan tilslutte sig forfatterens bemærkning, at »betydningen af (højadelens) godskøb fra lavadelen varierede så stærkt for de forskellige højadelige godser, at det bliver meget vanskeligt at udtale

sig generelt« (s. 304). Et eksempel, hvor lavadel købes ud af sine gårde, karakteriseres som »et exceptionelt tilfælde«. På baggrund heraf virker den »forsigtige« konklusion, at 1400-årene »betød en *katastrofal* tilbagegang for adelens laveste lag; at dens gods i hovedsagen tilfaldt højadelen .....« bestemt ikke overbevisende. I øvrigt afhang lavadelens position i samfundet ikke blot af dens jordbesiddelser, men også af dens funktion som embedsstand. Endelig mener Ulsig, at der er sket en godskoncentration i forbindelse med en »decimering af højadelen« (s. 306). I 1412 var der på Sjælland 33 hovedgårde ejet af 28 højadelige, i slutningen af århundredet 31 ejet af 27 højadelige. Samtidig gled dog en del af gårdene ud af sjællændernes eje og blev overtaget af jyder og skåninger. Hermed er eventuelt kun påvist en »decimering« af den sjællandske højadel, mens tallene udmærket forliges med – og måske bedst forklares af – en fremgang for de øvrige landsdeles højadel. Men hvor bliver så den generelle decimering af?

Forskellige steder i afhandlingen inddeles adelen i diverse sociale eller økonomiske lag. Det havde været rart, om dette vigtige spørgsmål havde fået én samlet behandling, for da der desværre ikke findes noget sagregister, er det vanskeligt at få samling på de spredte vurderinger. Så meget mere som man får et noget diffust indtryk af de kriterier, der er lagt til grund. Et sted ejer landsbyvæbneren fra 10 bondegårde og nedad (s. 292), et andet sted er grænsen 8 gårde (s. 33 jvfr. s. 44), men s. 53 citeres uden reservation Arups omtale af landsbyvæbneren som den herremand, der oftest kun ejede én om vel også den bedste gård i landsbyen. Side 33 betegnes landsbyvæbnerne først som lavadelens laveste lag, men senere på siden stilles den i modsætning til lavadelens nedre del. Heller ikke for den modsatte gruppe, højadelen, tegner billedet sig stort klarere. Omkring 1390 er kilderne gode nok til, at der kan leveres en liste over hele den sjællandske højadel (s. 159). Et »meget vigtigt« kriterium er her riddertitlen, men det tilføjes, at det ikke kan nægtes, at grænsen mellem højadel og lavadel var noget flydende. Den følgende liste har da også adskillige eksempler på højadelige, der ikke var riddere, og riddere, der ikke var højadelige. Endnu senere nævnes endog en højadelig rigsråd, der aldrig blev ridder (s. 234). Det virker derfor overraskende, når det i slutningen af kapitlet hævdes, at der er fastholdt et »skarpt skel« mellem høj- og lavadel, og her er det afgørende kriterium omfanget af slægtens jordegods (s. 190). Det er umiddelbart svært at forstå, hvordan den flydende grænse og det skarpe skel forenes, men måske skyldes det, at kildematerialet trods alt ikke er særlig fyldigt – side 239 tales i hvert fald om et niveau, der hverken var høj- eller lavadeligt. Derfor virker det besynderligt, når man om den følgende periode får at vide, at det rigeligere kildemateriale medfører, »at billedet af, hvem der var af højadel, bliver flimrende, således at der ikke kan drages noget skarpt skel mellem høj- og lavadel«. (S. 251). Her er hovedkriteriet i øvrigt igen ridderværdigheden, og herom hedder det senere (s. 289), at ridderværdigheden i endnu højere grad end før kun tildeltes mænd af højadel »og skellet mellem højadel og lavadel uddybedes«. Det er unægtelig svært for læseren at danne sig et klart billede af forholdene på grundlag af sådanne bemærkninger.

Det havde været nyttigt med et indledende afsnit om disse problemer, og der

kunne forfatteren også have defineret eller diskuteret begreberne gårdsæde, landbosæde, bol o.s.v. Han skriver s. 150, at omkring 1400 var sprogbrugen imidlertid aldeles forvirret, og man må tilføje, at det har læseren været længe. I samme kapitel kunne have stået afsnittet om arveregler (s. 294) og den fortrinlige gennemgang af principperne for skifefordeling (s. 321–26) samt omregningerne korn-grot-sølv (s. 342). Som de nu er drysset rundt i bogen, skal man være heldig for at finde dem igen, når man senere får brug for dem.

Som det vil ses, tager hovedparten af mine bemærkninger sigte på de afsnit, der behandler adelens godsrigdomme, disse rigdommes omfang og fordeling på forskellige grupper i adelen. Det er også de punkter, hvor kildematerialet er svagest. Forfatteren er langt heldigere stillet, når han nærmer sig problemer som godsstruktur, arrondering og brugsforhold. De resultater, der er indvundet her, vil sikkert blive stående længst, men der er også nogle andre afsnit, jeg gerne vil fremhæve for det godes skyld. Det drejer sig om de mange indgående – og undertiden elegante beskrivelser og rekonstruktioner af godskomplekser; se for eksempel s. 191 f. om slægten Banner fra Vinstrup. Den metode, forfatteren benytter, kalder han rekonstruktionsmetoden. Udgangspunktet er antagelsen af, at der består en intim forbindelse mellem adelsslægtens og adelsjordens historie. »Således vil det forhold, at to herremænd ejer jord i samme by, altid åbne en mulighed for, at de kunne være beslægtede; ejer de begge jord i de samme to eller tre byer, stiger mistanken, i hvert fald hvis byerne ikke ligger lige ved siden af hinanden« (s. 55). Jeg har selv anvendt den samme metode for en enkelt lavadelsslægts vedkommende (Bol og By 5, s. 47–70, 1964) og føler mig overbevist om såvel metodens rigtighed som dens frugtbarhed. Det eksempel, forfatteren udførligt gennemgår side 54 ff. virker desværre ikke lige overbevisende i alle enkeltheder. Man har en fornemmelse af, at han har sprunget dele af sin argumentation over. Det vil i visse læseres øjne måske kaste et skær af utroværdighed over de mange øvrige rekonstruktioner, hvilket jeg tror er uberettiget. Jeg skriver tror, fordi forfatteren ikke gengiver sine ræsonnementer ved de andre rekonstruktioner. Dette skal ikke bebrejdes ham; metoden er omstændelig og rekonstruktionernes begrundelse i enkeltheder uhyre pladskrævende. Det ville derfor være ønskeligt – også af hensyn til kommende adelshistorisk forskning – om Ulsig ville publicere mere af sit materiale, som må være af et ganske betragteligt omfang.

Det er i det hele taget spørgsmålet, om ikke den adelshistoriske forskning kunne fornyes gennem et samarbejde mellem mange kræfter. De senere år har bragt flere interessante arbejder, for eksempel Ulsigs, Sv. Aa. Hansens og Troels Dahlerups. Her er leveret nye synspunkter, fremlagt meget stof og forsøgt synteser. Hvad synteserne angår, har man en fornemmelse af, at de i flere tilfælde mangler et grundlag af detailundersøgelser. Disse må i høj grad bestå af gods- og slægtshistoriske undersøgelser. Mange af Adelsårbogens vigtigste stamtavler er meget gamle og mere eller mindre forældede. Det ville være naturligt at supplere og revidere dem i lyset af de kildepublikationer og andet, som er udsendt i den eller de sidste generationer. For en gruppe af forskere ville det ikke være et uoverkommeligt arbejde. Her ville der også kunne fås god hjælp fra den lokalhistoriker,

der ofte sidder inde med et stort kendskab til sin egns og dens betydende slægters historie. Hver lille brik af viden ville kunne få betydning ved at blive sat ind i en større sammenhæng.

Blandt de spørgsmål, som en sådan gruppe kunne tage op, var også, om den adelige godsarrondering har en geografisk baggrund. Har den enkelte adelige søgt at samle sine fæstegårde omkring samfærdselslinjer, landeveje, sejlbare åer og søer, for derved at lette transporten af de naturalier, bonden ydede i afgift? Har han søgt at erhverve gårde, der lå ned til landingssteder, der kunne anvendes til ind- og udskibning af varer eller har han erhvervet gårde, hvis forskelligartede landgilder kunne supplere hinanden? Det sidste er Ulsig inde på s. 234, hvor man ser, at Mourits Nielsen Gyldenstjerne havde gårde, der ydede sild i afgift, og andre der betalte landgilden i salt. I den store sammenhæng er dette kun blevet til en antydning, og mere kan man ikke forlange, men her er så afgjort et område, hvor ikke mindst den lokalkendte forsker, der er villig til at foretage en detailanalyse, kan yde en nyttig indsats. *Knud Prange*

Huse og mennesker i det gamle København

GUSTAV LEHRMANN: INDEN FOR PORTENE. *127 s., 89 tegninger af Charlotte Clante. Wøldikes forlag 1970. Kr. 38,50, indb. 48,50.*

Gustav Lehrmann, hvis små essays om københavnske lokaliteter med ujævne mellemrum har været bragt i Information det sidste par år, har samlet et udvalg af sine artikler i en smuk, letlæst bog. Charlotte Clantes yndefulde tegninger supplerer på forbilledlig måde den elegante, men samtidig stofmættede tekst. Intet af afsnittene fylder mere end lidt over en side i tospaltet opsætning, men giver alligevel en mængde præcise oplysninger krydret med forfatterens betragtninger over husenes og deres beboeres skæbne.

Bogens titel er på sin vis vildledende. Uvilkårligt tror man, at der med portene menes byportene, men forfatteren forklarer i forordet, at der med portene hentydes til husenes porte. Forvekslingen spiller dog ingen større rolle, da man det meste af tiden bevæger sig inden for de gamle volde og byporte, men altså i særlig grad inde i dette områdes gårde.

For at give et indtryk af emnevalget kan nævnes titler som »Guldmager og grødslot« om guldmageren Borri og Rigensgades kaserne, »Skorper og strissere« om opfostringshuset, senere politistation nr. 1 i Store Kongensgade, »Atelieret i haven« om H. P. Priors opførelse af en atelierbygning til sønnen Lauritz Prior i Bredgade, eller »Hvor Carlsberg fødtes« om brygger J. C. Jacobsens ejendom i Brolæggerstræde 5. Indholdsfortegnelsen er indrettet, så man kan se, hvor de enkelte bygninger omtales, men man savner et register over de mange personer, der er nævnt.

Forfatterens teknik er præget af, at stoffet oprindelig har været beregnet til

offentliggørelse i en avis: en kort, fyndig overskrift efterfulgt af oplysninger om det pågældende hus og de personer, der har haft tilknytning dertil, og som afslutning en lun bemærkning, en udtalt bekymring for miljøets fremtid eller en perspektivrig betragtning over stedets omskiftelige historie. Under læsningen kan det ikke undgå at genere, at bogen er sammensat af enkeltstykker, som ikke er beregnet til at skulle læses samlet. Temaerne anslås og gennemspilles ganske vist, men det hele virker for kort og brudstykkeagtigt. Man når lige at komme i gang, før det er forbi. Forfatterens holdning er præget af interesse og omhu for det, han beskriver, han er en god iagttager med blik for såvel det særprægede, som det mere dagligdags, og i al korthed fremmaner de små stykker en egen stemning. Kun få steder roser eller polemiserer han. Københavns kommune dadles for dårlig vedligeholdelse af sine bygninger, det påtales, at »civile myndigheder« har sløset så længe med Marmorbroens restaurering, at der nu kun kan komme en pastiche ud af istandsættelsen, mens Forsvarets bygningstjeneste får ros for vedligeholdelsen af de bygninger, der er i dens varetægt.

Forfatteren røber kun få steder sine kilder, men der er ingen tvivl om, at han har brugt meget af den forhåndenværende litteratur og dertil har afsøgt arkiverne. At skrive om emner af denne art i kort form, kræver stor baggrundsviden. Denne viden behøver ikke at give sig direkte til kende, men mangler den, føles det straks. Gustav Lehrmann skriver ubesværet af sin store viden, som han ofte åbenbarer i tilsyneladende henkastede sætninger. Han er en samvittighedsfuld, præcis popularisator, og man må håbe, at han vil få lejlighed til at udnytte sin skriveevne og viden til uddybning af de temaer, som han her har anslået. *Poul Strømstad*

To etnologiske bestillingsarbejder

KRISTINA SÖDERPALM: VÄRPINGE BY, LUND. *En lokalhistorisk studie. Lund 1967, 142 s. + 57 bil., 15,00 sv.kr.* – SVEN B. EK: ÖSTRA TORN. *Etnologisk bystudie. Lund 1968. 121 s., 15 sv. kr. Stencilerede skrifter från Institutionen för folklivsforskning vid Lunds universitet (Folklivsarkivet) nr. 3 og 4.*

Det gælder for etnologien – som for flere andre discipliner – at dens udøvere i disse år mere end tidligere føler et behov for at gøre sig nyttige i samfundet på en anden og mere direkte måde end gennem forskning og formidling via museer, arkiver og biblioteker. De to uprætentiøse, duplikerede publikationer, som her kort skal omtales, er eksempler på, at noget sådant på den anden side Sundet har kunnet realiseres inden for det vigtige område, som hedder miljøbevaring og -planlægning. Begge undersøgelser er blevet til på bestilling af Lunds byggnadsnämd som en fortsættelse af et samarbejde mellem denne kommunale institution og Folklivsarkivet i Lund, der indledtes af den nuværende kulturintendent i Landskrona, fil. dr. Sven B. Ek, med en undersøgelse 1964 af kvarteret »Nöden« i Lund.

Begge bøger er monografiske behandlinger af landsbysamfund, som er på vej til at blive helt opslugt af den ekspanderende købstad, Lund. Värpinge, som er objekt for Kristina Söderpalms undersøgelse, består af et lille halvt hundrede huse, som næsten alle er bygget før århundredskiftet. Byggnadsnämndens ønske var at få fremlagt et materiale til belysning af denne bebyggelses historiske og kulturelle værdi som basis for en planlægning af områdets fremtidige udnyttelse. Undersøgelsens hovedtema er derfor den ældre bebyggelse og forudsætningerne for den. Til belysning heraf er fremlagt et særdeles omfattende dokumentationsmateriale, tilvejebragt ved såvel arkiv- som feltarbejde. Teksten ledsages af et væld af kort, opmålinger samt diagrammer til belysning af den sociale struktur på forskellige tidspunkter. Karakteristisk for den undersøgte by er, at den siden århundredskiftet har bestået så godt som udelukkende af huse; kun én gård var tilbage i byen, de øvrige var udflyttet. 200 år tidligere var billedet imidlertid et helt andet; da var der 11 gårde og ingen huse i byen. Afhandlingens hovedtema bliver derfor naturligt at analysere denne radikale ændring i bebyggelsen og dens to hovedårsager: fremvæksten af en talrig befolkning af »gadehusmænd» samt udskiftningen og den påfølgende udflytning af gårde fra landsbyen.

Sven B. Eks undersøgelse af Östra Torn er ligesom Värpinge-publikationen ledsaget af kort, opmålinger, diagrammer og dertil en række interiørfotos. I sit oplæg afviger den imidlertid meget fra den først omtalte. Kristina Söderpalm har kaldt sin bog »en lokalhistorisk studie« og har som nævnt koncentreret sig om at give baggrunden for den ældre bebyggelse. Sven Ek taler i stedet om »en etnologisk bystudie« og søger under et etnologisk helhedssynspunkt at samle alle de faktorer, som må tages i betragtning, når der skal planlægges for et område, der som Östra Torn står over for en fuldstændig indlemmelse i en købstad. Det historiske perspektiv mangler ikke, og denne del af undersøgelsen viser bl. a., at landsbyfolkene i Östra Torn har haft et betydeligt socialt sammenhold, som kommer frem bl. a. i konflikter med deres herre, bispen i Lund. Den viser også, at byen kulturelt set var forbavsende uberørt af det nære naboskab til Lund.

Det økonomiske grundlag og livsstilen bevarer i nogen grad sin gamle karakter helt op til 2. verdenskrig, men så sætter radikale, økonomiske og sociale ændringer ind. Undersøgelsen er imidlertid ikke blot ført op til dagens situation, men peger også fremover, idet man har undersøgt Östra Torn-beboernes egne tanker og meninger om den forestående urbanisering. Ud fra hele det fremlagte materiale konkluderer Sven Ek, at tilflytningen af købstadsfolk i større tal vil betyde en alvorlig omvæltning for landsbyens beboere, men der er i virkeligheden kun tale om, at en urbaniseringsproces, som allerede er i gang, fremskyndes. Bygningerne er uden større antikvarisk værdi, men det samlede bebyggelsesbillede giver et meget fint indtryk af et ældre landsbysamfund. Til dette billede hører imidlertid en række udhuse, som vil miste deres naturlige funktion, hvis det ikke allerede er sket. Hvad skal man da tilråde i den konkrete sag? Med den fremlagte analyse er etnologens opgave slut, siger Sven Ek i god overensstemmelse med den normale forskerholdning; det er nu myndighedernes sag at veje argumenterne for og imod og træffe beslutning i sagen.

Bjarne Stoklund

Historiske noter

Historiske noter indeholder bidrag fra: arkivar, mag. art. Grethe Ilsøe (G. I.), bibliotekar, cand. mag. Harald Ilsøe (H. I.), museumsinspektør, cand. art. Jørgen Steen Jensen (J. S. J.), arkivar, cand. mag. Viggo Petersen (V. P.), forlagsredaktør, cand. phil. Kirsten Prange (Ki. P.), overinspektør, dr. phil. Holger Rasmussen (H. R.), professor Bjarne Stoklund (B. S.) og redaktøren (usigneret).

Det er 25 år siden, daværende landsarkivar Johan Hvidtfeldt blev redaktør af Fortid og Nutid. Efter 4 års forløb blev han formand for D. H. F., men fortsatte som medlem af redaktionsudvalget indtil nu, hvor han har ønsket at udtræde af hensyn til andre, store arbejdsopgaver. Fortid og Nutids læsere kan takke Johan Hvidtfeldt for mange vejledende og inspirerende artikler samt kyndige anmeldelser, og kollegerne i redaktionen vil gerne sige tak for et frugtbart og loyalt samarbejde.

Historisk prisopgave. Historisk Samfund for Sønderjylland har modtaget et beløb fra Ingrid-Fondet for Sønderjylland til løsning af en konkret forskningsopgave. Foreningen har herefter besluttet at udskrive en prisopgave om et emne med tilknytning til Gråsten. Som eksempler på egnede emner til besvarelsen kan nævnes: Gråstens ældste historie under slægten Ahlefeldt indtil 1725, forholdet mellem herskab og undersåtter efter 1725, godsdriften, håndværkets udvikling, slottets bygningshistorie, flækkens udvikling, nationale forhold før og efter 1920 og på tilsvarende vis kommunale forhold. Besvarelsen skal indsendes til Historisk Samfund for Sønderjylland uunderskrevet og anonymt med forfatterens navn og adresse vedlagt i lukket kuvert inden 1. september 1973. Besvarelsen skal være videnskabeligt dokumenteret, den må være skrevet på dansk i et let tilgængeligt sprog, og den må have et omfang på mindst 150 A-4 sider. Blandt de besvarelser, der opfylder de nødvendige kvalitetskrav, uddeles *hovedprisen på 15.000 kr.,* medens der for to andre besvarelser kan uddeles *mindre priser på hver 5.000 kr.* Historisk Samfund for Sønderjylland forbeholder sig retten til at trykke de præmierede besvarelser i deres helhed eller i uddrag.

Endnu en prisopgave. Komiteen til uddeling af Christian Paulsen-prisen har udskrevet følgende prisopgave: »Der ønskes en redegørelse for det tyske mindretals politik under besættelsen med særligt henblik på forholdet til de tyske myndigheder.« Besvarelser af opgaven sendes i to maskinskrevne eksemplarer inden 1. sept. 1972 til universi-

tetslektor Lorenz Rerup, Lundevej 16, 8300 Odder. Besvarelser indsendes under mærke eller motto, mens forfatterens navn og adresse anføres på en seddel i en vedlagt lukket konvolut, der er forsynet med samme mærke eller motto som besvarelsen. Adgangen til at besvare opgaven står åben for enhver. Den, hvem prisen tilkendes, får på Christian Paulsens fødselsdag, den 10. jan. 1973, overrakt *en sølvmedalje samt kr. 5.000.*

Hvem forsker hvad – Indsendte spørgsmål og oplysninger fra medlemmerne af Samfundet for dansk genealogi og personalhistorie – er kommet i en 1971-udgave, som fås for 5 kr. ved henvendelse til samfundets sekretær, Stenshøj 12, Bruunshåb, 8800 Viborg. *H. I.*

Danmarks Biblioteksskole har for sin skriftrække – Danmarks Biblioteksskoles skrifter – afstukket en rummelig linie, der ikke alene tager sigte på at opfylde et praktisk informationsbehov, men også tager hensyn til bog- og biblioteksvæsenets historiske aspekter. Begge hensyn tilgodeses i *Danske opslagsværker,* red. af Axel Andersen. Ideen hermed er at lade personer, som har deltaget i redaktionen af nogle af vore vigtigste opslagsværker – håndbøger, bibliografier og registre – redegøre for deres overvejelser og erfaringer, med andre ord give en førstehåndsintroduktion til de pågældende værker. I første hæfte fortæller Jørgen Bang livfuldt om Den store »gamle« Salmonsen og om den omfattende planlægning af det nye tilsvarende leksikon, hvis udgivelse nu desværre foreløbig synes opgivet. – Mogens Handest informerer om, hvordan Kraks Vejviser bliver til ved indsamling af oplysninger om ca. 65.000 udvalgte erhvervsvirksomheder. Ajourføringen foregår bl. a. ved samarbejde med telefonselskaberne; som kuriosum oplyses, at mens enker kan lade – og ofte lader – deres telefon blive stående i deres mands navn (i telefonbogen) berigtiges dette i Vejviseren ved kontrol fra dødsanmeldelser. – Tredie og foreløbig sidste bidrag er B. V. Elberlings om udviklingen af Avisårbogen, grundlagt 1924 af hans far Victor Elberling, og om de overvejelser, der ligger til grund for stoffets udvælgelse inden for forskellige nyhedstyper. Hæftet er det første af ca. 5 planlagte, som vil få fælles titelblad og register (D.B.s skrifter 4a–e).

Frederik Rostgaard og bøgerne, af Knud Larsen, repræsenterer den rent historiske linie (D.B.s skrifter 3). Bogen er en bearbejdelse af to tidligere artikler om Rostgaard. Med den store bogsamlers levned som ramme redegøres for hans indsamling og syn på katalogindretning og bibliotekssystematik. Der gives en interessant analyse af hans to bogsamlinger, henholdsvis fra før og efter auktionen 1726, af hvis fordeling på fag fremgår hans forkærlighed for historie. Der lægges ikke skjul på, at samlingerne har et noget vilkårligt præg, Rostgaard var her som i andre forhold væsentlig amatør. Ved sin bibliomani har han dog utvivlsomt på længere sigt medvirket til en berigelse af vore videnskabelige biblioteker.

Ligeledes historie er det klassiske arbejde Advis pour dresser une bibliothèque –

Vejledning i Biblioteksarbejde (1627) af Gabriel Naudé, oversat og annoteret af Robert L. Hansen (D.B.s skrifter 5). Her får man af en af det 17. århundre-

des fremstående biblioteksmænd – Richelieus, Mazarins og dronning Christinas bibliotekar – velbetænkte råd om, hvordan et universalbibliotek skal opbygges, gode og læseværdige bemærkninger om alsidighed i bog- og håndskriftvalg, der også bør omfatte kætterske forfattere, og om det betimelige i offentlig tilgængelighed og udlån. Det sidste dog med et vist forbehold: »de der har særlig stor betydning eller er belagt med forbud, sættes op på de øverste hylder uden nogen titel udenpå, så de er i god afstand fra hænder og øjne, og man således ikke kan kende dem eller få fat i dem uden tilladelse . . «! Ulasteligt oversat genkalder bogen meget af det 17. årh.s atmosfære og kan alene af den grund læses med fornøjelse.

De tre bøger, alle udgivet i 1970, er tilrettelagt af Erik Dal, førstnævnte nydeligt, de to sidstnævnte endog særdeles smukt. *H. I.*

Den iconographiske post var et duplikeret hæfte, der begyndte at udkomme i 1970. Nu er det et smukt og velillustreret blad, der udsendes af Kalkmaleriregistranten, Vodroffsvej 8, København V. Det indeholder artikler, rejsebreve, spørgsmål m. m. om billeder, dog først og fremmest om kalkmalerier. Af indholdet kan nævnes artikler om basuner og vægte, mysteriespillenes indflydelse på kirkekunsten og Skåne som ikonografisk foregangsland i middelalderen.

Etnologi – en kulturvidenskab. Hidtil har faget her i landet været kaldt materiel folkekultur, uden at det dog har medført, at man har følt sig bundet af denne snævrere formulering. I andre lande, f. eks. Tyskland og Sverige, er man i disse år stærkt optaget af at finde ud af, hvad faget egentlig står for. Yngre forskere søger delvis en nyorientering. Det er derfor interessant, at Åke Daun i Rig 53 (1970), 65–73 beskæftiger sig med problemet og når til en definition, der afgrænser faget over for samfundsvidenskaberne og understreger dets kulturhistoriske indhold. Faget har egentlig ingen selvstændig teori, siger han. Det henter sine analytiske begreber fra generaliserende videnskaber som sociologi, økonomi og psykologi, men det har til gengæld sine helt selvstændige metoder for at nå frem til sin hovedopgave: »at opdage Sverige (Danmark, Norge o.s.v.)« for at kunne give et helhedsbillede af landets kultur – eller dets mange kulturer, om man så vil. *H. R.*

Museumsfolk kan komme i tvivl, om det overhovedet tjener noget formål at fortsætte den ulige konkurrence med massemedierne, siger museumsinspektør Harald Andersen i Skalk, 1971 nr. 1. Museumsfolkene har aldrig været særlig optaget af udstillingsvirksomhed; museerne har i for høj grad haft karakter af raritetskabinetter, og det sprog, der tales gennem udstillingerne, forstår gæsterne ikke. Omstillingen til en ny tid er ikke lykkedes alt for godt. Harald Andersen foreslår, at de enkelte museer fremhæver deres lokalpræg. Udstillingerne skal koncentreres herom, og det kunne være forfriskende at se dem bygget op – ikke kronologisk, men efter emne: håndværk, handel, religion o.s.v. Den permanente udstilling kan erstattes med skiftende udstillinger, eller man kan flytte montrerne ud i byens venteværelser. Endelig bør der til

ethvert museum høre TV-skærme fordelt i rummene; herved kan man forklare alt det, der er så svært at vise med genstandene alene.

Den norske historiske forenings 100 års jubilæum januar 1970 blev bl. a. fejret med en elegant og åndrig festforelæsning af professor Edvard Bull om *den historiske videnskab ved indgangen til 1970-erne,* gengivet i Norsk historisk tidsskrift 1970, nr. 3. De potentielle historiske forskningsområder, hvor E. B. venter især vil ske nyt, er flg.: 1) den ikke-europæiske verden, 2) de små samfundsenheder (såvel konkrete klasseanalyser som fornyelse af den lokalhistoriske forskning i retning af socialhistoriske mikrostudier), 3) forholdet mellem aldersgrupperne (generationerne) og 4) mennesker uden magt (f. eks. fattigdomsforskning). E. B. slutter med nogle betragtninger over historien som anvendt videnskab. Til sidst karakteriserer han med et Brecht-citat historiens formål således: »Ich halte dafür, dass das einzige Ziel der Wissenschaft darin besteht, die Mühseligkeit der menschlichen Existenz zu erleichtern . . .«.

Med udgangspunkt i denne forelæsning har forskningsstipendiat Sivert Langholm indledt en debat på et seminar, arrangeret af Den norske historiske forening. Indlægget, der er kaldt *Periferi og centrum i historieforskningen,* er ligeledes trykt i Norsk historisk tidsskrift 1970, nr. 3. Titlen er inspireret af professor Birgitta Odéns afhandling »Clio mellan stolerna« (Svensk historisk tidskrift 1968), hvori hun hævder, at historikerne (rent faktisk) prioriterer deres forskningsemner ud fra en samfunds-funktionsskala, hvis yderpunkter markeres af henholdsvis perifer betydning og central betydning. Langholm påviser, at denne funktionsskala *ikke* dækker de Bull'ske prognoser, idet disse tværtimod kan karakteriseres som en identifikation med periferien (f. eks. mennesker uden magt). I stedet for Birgitta Odéns formel sætter Langholm *frugtbarhedskriteriet* dels som en ny stimulans for fremtidens historieforskning, dels som led i tilnærmelsen mellem samfundsfagene. *G. I.*

Som et á propos til de to trykte foredrag ved Den norske historiske forenings jubilæum bringer Norsk historisk tidsskrift 1970, nr. 3 tillige et foredrag af professor Jens Arup Seip fra 1967 med titlen *Historieforskningen i fremtiden.* Heri analyserer Seip historiens forhold til sociologien og behandler i dette aspekt de to emneområder, som han antager vil komme til fuld udvikling i fremtiden: en statistisk underbygget adfærdsforskning og studiet af politisk kontrol. *G. I.*

Tysklands mønter efter 1800. Hvis man vil orientere sig i det på grund af de mange store og små stater ofte indviklede emne, har man en god hjælp i Paul Arnold, Harald Küthmann og Dirk Steinhilbers Grosser Deutscher Münzkatalog von 1800 bis heute, Ernst Battenberg Verlag, München 1970, 415 sider, ill., 38 DM. Vi får her klar besked om udmøntninger i mere end 130 forskellige områder, lige fra Inn- und Knyphausen og til vore dages BRD og DDR, altid med illustrationer, gengivelse af indskrift, angivelse af metal samt undertiden kortfattede historiske oplysninger. Det er anmelderens erfaring, at tyske småstaters mønter fra

1800-tallet optræder hyppigt her i landet og ofte volder vanskeligheder, så man må håbe, bogen vil blive anskaffet af større biblioteker og museer. Den er skrevet af medarbejdere på møntsamlingerne i Dresden og München, og den faglige kvalitet er således den bedste. Blot mærkeligt, at Slesvig-Holsten er så stedmoderligt behandlet, kun mønter, der udelukkende er slået i Altona, er medtaget, medens man har set bort fra flertallet, der også blev præget i København. *J. S. J.*

Grønlandske pengesedler. Hvis man har villet vide noget om grønlandske pengesedler, har man hidtil været henvist til et par artikler af mønthandler Joh. Chr. Holm (bl. a. i Tidsskriftet Grønland, 1956). Der foreligger nu en omhyggelig udarbejdet publikation af ingeniør Peter Flensborg: Grønlandske Pengesedler 1803–1967, 1970, eget forlag, Høstvej 23, 2920 Charlottenlund, 68 s. (multigraferet), 37 kr. incl. porto. Bogen afbilder samtlige kendte officielle pengesedler (65 stk.) indtil inddragelsen 1967 og bringer en fortegnelse over diverse interims og nødsedler. Derimod omfatter den ikke mønter eller mønttegn, men er i øvrigt en nyttig oversigt. *J. S. J.*

Med falske nøgler låsede Niels Heidenreich sig natten til d. 5. maj 1802 gennem fem døre ind i Det kongelige Kunstkammer og bortførte sammen med nogle andre genstande af ædelt metal de to guldhorn. Samme dags eftermiddag begyndte forhøret på Politi-Kammeret på Charlottenborg, og indkaldt som vidne blev bl. a. stud. juris. E. C. Werlauff, der dengang – kun tyve år gammel – havde opsynet med læsesalen på Det kongelige Bibliotek, gennem hvilken tyven havde skaffet sig adgang til Antikvitetssalen. I 1858 var Werlauff – nu overbibliotekar på Det kongelige Bibliotek – den eneste endnu levende, som havde oplevet denne sørgelige begivenhed. Han fik da den tanke i en lille »Monographie« at fortælle om de omstændigheder, der foranledigede og ledsagede tabet. Den lille bog, der voksede herudaf, er nu blevet genudgivet af Wormianum i fotografisk optryk: »*Erindringer om Guldhornstyveriet*«, København 1858/Århus 1970. Omhyggeligt er der gjort rede for bygningens – det nuværende Rigsarkivs – indretning, spændende fortælles der om selve tyveriets omstændigheder, og med en helt moderne social forståelse beretter Werlauff om tyvens ulykkelige liv og levned, offer som han var for »opløste Familieforhold« og henvist til »tidlig Kamp for at erhverve Livets Fornødenheder«. Dog »savnede han, som det synes, heller ikke ganske moralske Anlæg af det bedre Slags«. Et år skulle der gå, før tyven blev pågrebet, men da var det – som alle ved – for sent. »Vore verdensberømte Oldtidslevninger« var smeltet om. *Ki. P.*

Middelalder. Fra Viborg Amt 1969 indeholder flere meget vægtige bidrag til belysning af middelalderens arkitektur- og kunsthistorie. Især må man nok fremhæve Tage E. Christiansens yderst lærerige gennemgang af røgelseskar fra Viborg-egnen og Peter Seebergs beretning om Viborg Stiftsmuseums udgravning af et murstenshus ved Asmild kloster. For folk med smag for geometriske rekonstruktioner findes der to artikler af Harald Ditzel, dels om Viumfonden, dels om forhold ved Viborg

domkirke. Domkirken er i øvrigt også behandlet i andre artikler i årbogen.

V. P.

»*Orla Lehmann skriver godt og gerne* ...« har D. G. Monrad træffende sagt om sin samtidige – »tillige dristigt«, kan man tilføje, når man har gjort sig bekendt med *Beretningen om den græske Thronfølgesag 1863*. Den er i 100-året for Lehmanns død (1870) udsendt i Vejle Amts Historiske Samfunds række af årbogsmonografier som nr. VII ved dr. phil. Johs. Lehmann. Beretningen blev ikke medtaget i de Efterladte Skrifter, der udsendtes 1872–74, udgiverne mente ikke, at den kunne meddeles. Den var alt for kritisk og nærgående i sin beskrivelse og vurdering af forhold og personer. Den foreliggende udgave er derfor et spændende tidsdokument for enhver, der beskæftiger sig med de tidlige 1860-eres politiske anskuelser i almindelighed og Orla Lehmanns i særdeleshed. Udgiveren meddeler i sin indledning, at der i Lehmanns arkiv findes 2 egenhændige manuskripter til Beretningen. Et, der indeholder mange rettelser, udstregninger og tilføjelser, og et, der er »mere afdæmpet i tonen« og med »kun ganske få ændringer«. Det er det sidstnævnte manuskript, der her er udgivet, desværre uden at man får en hel klar redegørelse for, hvorfor valget er faldet ud til fordel for dette »mere afdæmpede«. Det ville have været en forskningsmæssig gevinst, hvis man i udgivelsen havde konfronteret de 2 manuskripter.

G. I.

»*Fra utforskningen av Afrikas historie*« er en perspektivrig historiografisk artikel i Norsk historisk tidsskrift 1970, nr. 3, skrevet af forskningsstipendiat Jarle Simensen. Den giver på mindre end 50 sider dels en summarisk oversigt over kildematerialet til afrikansk historie, dels en genemgang af de vigtigste emner, der har optaget Afrikaforskningen. I sidstnævnte aspekt behandles desuden visse sammenhænge imellem ideologi og historieopfattelse. Og endelig gives en beskrivelse af det tværfaglige samarbejde om rekonstruktionen af afrikansk historie, og en række metodiske problemer behandles i denne sammenhæng. J. S. understreger stærkt den horisontudvidelse, som studiet af afrikansk historie indebærer med mulighed for ny indsigt i almene historiske processer: folkevandring, kulturspredning, langdistancehandel, statsdannelse, kolonisering, frigørelsesbevægelser, økonomisk udvikling, social differentiering, industrialisering, urbanisering, national integration etc., og mener, at denne horisontudvidelse må få stor betydning for udviklingen af historievidenskaben og den historiske fagtradition i retning af en nærmere kontakt med andre samfundsvidenskaber. Artiklen, der både er klart disponeret og velskrevet, er tillige mønstergyldig m. h. t. sit noteapparat, idet der heri i realiteten er indbygget en fyldig bibliografi over Afrika-forskningen.

Foruden den betydning, som artiklen allerede har fået ved at være på vej ind i pensumlisterne for de norske historiestuderende, har de ovennævnte betragtninger over den tværfaglige kontakt fremkaldt en historieteoretisk kommentar af forskningsstipendiat Sivert Langholm (Norsk historisk tidsskrift 1971, nr. 1). Under titlen *Funksjon og forandring i historien* diskuteres spørgsmålet om, hvorvidt historievidenskaben

(som af J. S. antaget) hovedsagelig er den givende i forholdet til de andre samfundsvidenskaber. Langholm påviser, at dette synspunkt beror på den kendsgerning, at historieforskningen hidtil først og fremmest har været optaget af forandringer (udvikling), mens sociologi, socialantropologi m. v. længe har koncentreret sig om systemer, strukturer og funktionalitet. Det er derfor efter hans opfattelse alt for kortsynet at fremstille historien som den givende i spørgsmålet om funktion contra forandring. I næste omgang kan historien selv blive modtager i en slags dialektisk gensidighed. *G. I.*

Skrifter fra Folklivsarkivet i Lund hedder en serie på foreløbig en halv snes numre, som består dels af etnologiske afhandlinger, dels af erindringer om svundne tiders folkeliv i Skåne. Af den sidste kategori er der i de senere år udsendt to, begge udgivet af professor Sigfrid Svensson og begge værd at stifte bekendtskab med. Den første (seriens nr. 8) er skrevet af den danskgifte Selma Frode Kristensen og bærer titlen »Vid brunnen« (Lund 1966, 127 s., sv. kr. 17,50). Det er en stærkt personlig skildring af forf.s opvækst i et fattigt husmandsmiljø i Sydøstskåne. Omtrent samme periode, tiden omkring århundredskiftet, behandles i Artur Larsson: »Hur annorlunda då. Minnen från ett samhälle på Söderslätt« (nr. 9, Lund 1967, sv. kr. 17,50). Den skildrer i en række små, meget levende kulturbilleder et sydvestskånsk samfunds udvikling fra landsby til stationsby.

B. S.

Mad og kulturhistorie. Interessen for den kulturhitorie, der ligger i madreternes sammensætning, servering, bordskik o.s.v. har været voksende i de senere år. Gastronomiske selskaber med egne årbøger eller kalendere, bliver til, store studier som Günter Wiegelmanns disputats »Alltags- und Festspeisen« (1967) eller pompøse billedværker som Hans Jürgen Hansens »Kunstgeschichte des Backwerks« (1968) udsendes. Disse interesser har ført til, at universitetet i Lund i august 1970 indbød til det første symposium over madforskning, hvor 40 forskere fra 17 lande (Europa og Amerika) mødte op for at drøfte opgaven. I Rig 53 (1970), 114–116 har initiativtageren professor Nils-Arvid Bringéus givet en oversigt over symposiet og har i samme årgang, 97–109, gjort rede for problemer og metoder i forbindelse med et sådant studium. Og med prisværdig fart har han samlet de foredrag og indlæg, der kom frem under symposiet, i den første årgang af det nye tidsskrift »Ethnologia Scandinavica« 1971 (der er afløseren af »Folk-Liv«. *H. R.*

Sardines à fromâges en Papillotes à la Else får man opskriften på i en fornøjelig publikation, som Nationalmuseets Oplysningsafdeling har udsendt som en hyldest til rigsantikvaren i anledning af hans 60 års fødselsdag: *Den gastronomiske arkæolog på udgravning* forfattet af »chef de cuisine« og museumsinspektør *Thorkild Ramskou.* Foruden til arkæologer med eller uden gasapparat henvender bogen sig til alle, der holder af at »digte« mad. Ramskou gør et citat af Aksel Sandemose til sit eget: »Jeg ringeagter folk, der ikke kan digte god mad, de er utvivlsomt upålidelige og afstumpede og dårlige karakterer helt igennem«. Ja, sandelig er det

en kunst at lave mad, og der kan hentes megen inspiration i den lille bog. Hører De f. eks. til »grillfolket« eller holder De af at stege hele pattegrise på spid over åben ild, får De mange gode tips serveret på sølvbakke – nej, vi må hellere blive i stilen og erstatte sølvbakken med den blankslidte graveskovl, som arkæologen gør det i nødstilfælde. Vidste De for resten, hvordan man lettest hakker løg? Skær dybe snit på kryds og tværs i det skrællede løg, skær det derefter i skiver, så kommer det finthakkede af sig selv. Nej, vel?

Ki. P.

Hygiejnens historie i Sverige behandles indgående i Fataburen 1970. Emnevalget skyldes den vågnende interesse for forureningen af naturen, der i 1970 fik Nordiska Museet i Stockholm, hvis årbog Fataburen jo er, til at arrangere udstillingen »Lort-Sverige?« Udstillingen er netop nu på vandring mellem de svenske provinsmuseer. *V. P.*

Pesttjørnen er en specielt dansk foreteelse – ukendt i vore nabolande og i det øvrige Europa. Morbus pestis har mange gange betydet katastrofe for Danmark; 1710–11 døde f. eks. hver tredje borger i København af den frygtede sygdom. Smittefaren var umådelig – også efter at de pestbefængte var begravede, idet lus fra især rotter overførtes til mennesker og bragte smitten videre. En lang række sagn fortæller, at der over gravene plantedes tjørn, hvis spidse torne skulle forhindre dyr og mennesker i at nærme sig stedet. Endnu i dag er det skik i Sydafrika, Paraguay, Indien og andre steder at omgive eller dække grave med tjørn som værn mod ådselædende rovdyr og dæmoner. Det ældste germanske navn til hvidtjørn er *haga,* beslægtet med nudansk *hæge om. Hagenhouc* er en gammel og udbredt betegnelse for en gravhøj beplantet med tjørn. Tjørnen skulle *værne* eller *hæge om* graven. Om alt dette fortæller V. J. Brøndegaard i *Danske Studier,* 1970. *Ki. P.*

Båreprøven. For mere end 70 år siden udsendte rådstuearkivar Chr. Villads Christensen en studie over en retspraksis, der desuden indgik som et væsentligt element i folkelige forestillinger, nemlig at morderen kunne afsløres ved, at den myrdede gav sig til at bløde, såfremt den skyldige lagde sin hånd på liget. Fænomenet kendes fra store dele af Europa, og i Sverige har det været behandlet gentagne gange, bl. a. af Gunnel Hedberg, der i Rig 54 (1971), 33–36 giver en oversigt over fænomenets forekomst og fremdrager nyt materiale. *H. R.*

Fiskarna vid Båtfjorden er en afhandling i Varberg Museums årbog 1969 af etnologen Orvar Löfgren. Den kan tjene som model for undersøgelser af mange danske fiskerlejer, hvor man har haft det samme forløb fra en fiskerbondetilværelse til en erhvervsudskillelse under indflydelse af forbedret teknik og større investering i produktionsmidlerne. *H. R.*

Natmandsfolk, tatere o. l. omstrejfende outsidere har fået fornyet interesse i de senere år. Efter at H. P. Hansen allerede i 1920-erne havde manet myten om deres eksotiske herkomst grundigt i jorden, har grunden været ryddet for et moderne studium af disse folk, opfattet som et produkt af det samfund,

som de stod udenfor. Meget af den ældre litteratur om dem fortæller i virkeligheden mere om bøndernes vurderinger og normer end om omstrejfernes levevis og skikke. Det er også på dette punkt, at Anton Gaardboes bog om »De sidste Natmandsfolk i Vendsyssel« fra 1900 har sin styrke, og man må hilse med tilfredshed, at denne klassiker nu er kommet i ny udgave med forord af vor bedste kender af nutidens »vandrefolk«, Anders Enevig (Forlaget Viking Books, Kbh. 1968). *B. S.*

Jætten Finn endnu en gang. Et af de hyppigst omtalte monumenter i nordisk kulturhistorie er de skulpturer, der findes i krypten under Lunds domkirke. Til den lange række af tolkningsforsøg, der er fremsat, slutter sig et nyt bidrag i Fornvännen 65 (1970), 210–226 af Frans Carlsson, der med inddragning af nyt materiale og nye synspunkter vil forklare dem som repræsenterende fortitudo-symboler. Fortitudo (styrken), en af de fire hoveddyder, forekommer meget velplaceret som støtte for kirkens krypt, men Carlsson gør opmærksom på, at også andre ting kan lægges ind i figurerne, uden at fortitudo-symbolet for så vidt går tabt. Utvivlsomt er det ikke sidste gang, vi hører om jætten Finn. *H. R.*

Åndeligt »Bisselæder« – udtrykket er Andersens eget – var tilknytningspunktet mellem den 28-årige journalist og oversætter Robert Watt og den 60-årige H. C. Andersen. Brevvekslingen mellem disse to kosmopolitter i årene 1865–1874 er netop publiceret af dr. Topsøe-Jensen i *Fund og Forskning* 1971. Det er ret så fornøjelig læsning. Andersen formelig sprudler af livsmod og rejselyst i disse år – kun enkelte steder »dugger en Veemod« op, men den hører – som Andersen selv siger det – »maaskee til min Poet-Natur«. Ind imellem brevudvekslingen mødtes de to i København og i Paris, hvor begge flittigt besøgte Verdensudstillingen i 1867. Festligt havde de det med hinanden. Kun i Paris synes der at have været en smule misstemning, idet Andersen ifølge dagbogen for 1.5.67 finder, at Watt i storstaden Paris »dykker lidt for ungdommeligt kjækt ned i Mosedyndet«! At de to dog bevarede et virkeligt venskab, er der imidlertid ingen tvivl om, og H. C. Andersen skriver da også varmt om den unge Watts åbne væsen og smukke dygtighed. *Ki. P.*

Institutionernes virksomhed 1969-70

Arkiver, biblioteker m. fl.

RIGSARKIVET

Afleveringer: Rigsarkivet har som hidtil modtaget løbende afleveringer fra centraladministrationens kontorer og gennem Udenrigsministeriet et antal konsulats- og gesandtskabsarkiver. Af andre afleveringer kan nævnes: Sekretariatet for Personregistrering under Indenrigsministeriet afleverede 6 kasser med kildeskatteudtræk pr. 15. juli 1969. Hermed modtog Rigsarkivet for første gang magnetbånd; der er siden modtaget yderligere materiale af denne art. Justitsministeriet har afleveret Retslægerådets arkiv 1934–44. Lenskontrollen (Justitsministeriet) har afleveret forskellige erektionspatenter fra årene 1743–1821. Rigspolitiets flygtningeadministration 1945–47. Søkortarkivet har afleveret et stort antal kort over grønlandske og danske farvande og Marineministeriets skibsjournaler 1951–69. Danmarks Statistik har afleveret materiale fra landbrugstællingen 1959 og fra tællingen industriel produktion 1960–62. Statens Ligningsdirektorat, materiale vedrørende 13. almindelige vurdering 1962–63 og for enkelte kommuners vedkommende vedrørende 14. almindelige vurdering. Frederiks Hospital og Fødselsstiftelsen. Skifteprotokol 1757–74 og almindeligt arkiv 1822–1910. Rigshospitalet 1910–31. Auditøren under Ministeriet for offentlige arbejder har afleveret forhørsprotokoller 1906–68. Arbejdsdirektoratet: Udvandringsprotokoller 1868–1935.

Privatarkiver: Rigsarkivet har modtaget en lang række privatarkiver, de fleste som gave fra private. Nævnes kan: Biskop John Ammundsen, 1877–1942. Overlæge, dr. med. Kirsten Auken. Nationalbankdirektør C. V. Bramsnæs, 1900–65. Statsminister Vilh. Buhl, 1910–52. Højesteretssagfører G. L. Christrup, 1946–69. Civilingeniør Ejnar P. Foss. Medicinaldirektør Johs. Frandsen, 1900–1968, indeholder materiale vedrørende blandt andet sundhedsmyndighedernes internationale samarbejde og partiet Venstre. Skovrider Chr. Funder, 1916–68, indeholder blandt andet materiale om hans arbejde i Rusland 1916–20. Landbrugsminister Ole Hansen 1885–1928. Højesteretssagfører Poul Hjermind. Statsråd C. A. Koefoed, 1888–1945, arkivet belyser Koefoeds arbejde i det russiske landbrugs tjeneste. Indenrigsminister Oluf Krag, tillæg 1890–1942. Politiinspektør Ejnar Mellerup. Biskop Christen Møller, 1845–1928. Sognepræst Paul Nedergaards materiale til »Dansk Præste- og Sognehistorie« samt dagbøger og udklipsbøger. Forsvarsminister Harald Petersen's materiale vedrørende forsvarsspørgsmål, Hypotekbanken og partiet Venstre. Biskop A. S. Poulsen, 1849–1961. Vicestadsbibliotekar, borgmester L.

Køpke Rimmer, 1880–1970, indeholder blandt andet samlinger om Herlevs historie. Biskop Axel Rosendahl, 1907–57.

Fra private institutioner, foreninger med videre har Rigsarkivet modtaget blandt andet følgende arkiver: Amtsrådsforeningen, 1913 – ca. 1960. Atomkampagnen. Frivilligt Drengeforbund (FDF), 1902–50. Studentersamfundet, 1941–68. Købstadforeningen, 1878–1920. Liberalt Centrum's arkiv 1965–68.

Publikationer: I *1969* udsendte Rigsarkivet »Asiatiske vestindiske og guineiske handelskompagnier« (Vejledende arkivregistraturer XIV) ved J. O. Bro-Jørgensen og Aa. Rasch. »München-Samlingen« (Vejledende arkivregistraturer XV) ved Emilie Andersen og »Politikeren A. F. Krieger« (Foreløbige arkivregistraturer, ny serie nr. 1). I *1970* udsendtes bind IX af »Statsrådets Forhandlinger«, »New Danish Archives« (de nye landsarkivbygninger i Viborg og Sjælland) og »Bibliografi over trykte arbejder af historikeren, professor, dr. phil. Aage Friis«. Af tidsskriftet »ARKIV« er udsendt 2 hæfter pr. år og af »Nordisk Arkivnyt« 4 hæfter pr. år.

Udstillinger: I *1969* blev der i Rigsarkivets foyer vist en udstilling om kongelige fester og i anledning af Dansk Samvirkes 50 års jubilæum en udstilling om danske i udlandet før 1850. I *1970* vistes udstillingen »Marinens kortsamling 1660'erne–1720'erne« og »Påskekrisen 1920« og den store, med trykt katalog og officiel åbning udstyrede, udstilling »Den tyske kapitulation 4. maj 1945«.

Danicafotografering: Rigsarkivar Hvidtfeldt og arkivar Sigurd Rambusch har ved ophold i Militärarchiv, Freiburg, afsluttet arbejdet i dette arkiv. Rigsarkivaren har foretaget studier i Landesarchiv Schleswig-Holstein, arkivarerne Knud Rasmussen og Rambusch har besøgt arkiver i Warszawa, Krakow, Szczecin og Gdansk og forhenværende overarkivar dr. E. Kroman arkiver i Strassbourg. De østtyske arkiver i Merseburg og Magdeburg har fortsat leveret en del danicafilms og National Archives i Washington har fortsat leveret films af de beslaglagte tyske arkiver. Der er fremstillet registraturer over films af modtagne prisesager i High Court of Admirality, London, ligesom der er modtaget films af Foreign Office's serie »Denmark« indtil 1863.

Sikkerhedsfotografering: I løbet af de to år er sikkerhedsfotograferingen af Tyske Kancellis udenrigske afdeling og Departementet for udenrigske anliggender blevet afsluttet, og en fotografering af akterne i Partikulærkammeret er påbegyndt.

LANDSARKIVET FOR SJÆLLAND

Læsesalen: 1969: 7.528 besøgende, 42.586 ekspeditioner, *1970:* 8.410 besøgende, 45.281 ekspeditioner.

Afleveringer 1969 og *1970:* Afleveringen af kirkebogsmaterialet i henhold til de nye bestemmelser er i det væsentlige afsluttet bortset fra et mindre antal afleveringssager fra københavnske sogne. Ligeledes kan afleveringerne fra de gamle retsbetjentembeder fra før 1919 stort set regnes for fuldendt. Landsarkivet har derfor kunnet påbegynde modtagelsen af arkivalier fra de nye dommer- og politimesterembeder. I denne forbindelse kan nævnes en omfattende aflevering af sager fra Københavns by-

rets kriminalafdeling 1919–39. Gennemførelsen af kommunalreformen pr. 1. april 1970 har medført, at landsarkivet har måttet modtage betydelige afleveringer fra de nedlagte amter og amtsråd. Indsamlingen af land- og bykommunale arkiver er fortsat. Der er desuden kommet større afleveringer fra følgende myndigheder og institutioner: Københavns stift og stiftsøvrighed, amts- hhv. kredslægerne i Holbæk, Frederikssund og Slagelse, diverse distriktstoldkamre, Alm. brandforsikring for landbygninger, Vestre Borgerdydskole, Roskilde katedralskole, skoleprotokoller fra forskellige private skoler (deponeret fra Statens pædagogiske studiesamling) samt fra diverse nedlagte sygekasser.

Tilvæksten i alt udgjorde i *1969* 502 hyldemeter, i *1970* 1.059 hyldemeter.

Ordnings- og registreringsarbejder 1969 og *1970:* Registreringen af retsbetjentarkiverne indtil 1919 er afsluttet for Præstø og Gl. Roskilde amters vedkommende og påbegyndt for Sorø amt. I samarbejde med Københavns stadsarkiv har man nyregistreret samtlige københavnske lavsarkivalier. Det meget omfattende Helsingør rådstuearkiv er færdigregistreret. Detailregistreringen af kirkebogssamlingen er fortsat, og samtlige sognekald i Lolland-Falster og Helsingør stifter er færdigbehandlet. Registreringen af landsarkivets samling af ældre kort og tegninger er fortsat.

Udarbejdelse af registre 1969 og *1970:* Der er udarbejdet registre til Københavns bytings obligationsprotokol med pant i fast ejendom 1721–28, og renskrivning er påbegyndt af register til Vor Frelsers sogns vielser 1813–91 og Hof- og Stadsrettens eksekutorboer 1885–1919. Endelig er der med henblik på mulig edb-bearbejdelse udarbejdet register til Sjællandfars landstings pantebøger 1632–69, 1684–99 og 1734–61 med angivelse af gods, belåningsbeløb, låntagers navn og långivers navn, bopæl og stilling.

Publikationer 1969 og *1970:* I serien »Foreløbige arkivregistraturer« er udsendt »Lolland-Falsterske kirkebøger« og »Sjællandske retsbetjentarkiver indtil 1919, Præstø amt«. Desuden er påbegyndt en ny serie under betegnelsen »Embedsetater«. Heri er udsendt 2 publikationer, nemlig »Stiftamtmænd og amtmænd på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm 1848–1970« og »Dommere og domstole på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm 1919–69«.

Udstillinger 1969 og *1970:* I forbindelse med den finske uge i Danmark havde Finlands riksarkiv tilrettelagt en udstilling: Danmark og Finland gennem 800 år i landsarkivets udstillingssal og med landsarkivet som arrangør. Med titlen »Under Vor Kgl. Hånd og Segl« har været arrangeret en udstilling af prøver på landsarkivets samling af ældre og nyere pergamentsbreve. I anledning af 50-året for Nordslesvigs genforening med Danmark var tilrettelagt en stor mindeudstilling, hvortil udstillingsmaterialet hovedsagelig var hentet fra rigsarkivet og landsarkivet i Åbenrå. Til alle tre udstillinger var udarbejdet katalog.

LANDSARKIVET FOR FYN

Benyttelse: 1969: 2505 besøgende, der på læsesalen har benyttet 13.433 bind og pakker. (1968: 2512 – 11.644). *1970:* 3141 besøgende, der på læsesalen har benyttet 17.692 bind og pakker.

Afleveringer: Af ordinære afleverin-

ger anføres for *1969* og *1970:* Middelfart dommer: Tyendeprotokoller 1867–1924. Lægdsruller 1869–1938: Odense købstads politimester, Rudkøbing politimester, 3. udskrivningskreds Svendborg. Svendborg amt: Provstesager 1827–1950 og amtsrådssager 1843–1945 m. m. Odense kommunes sociale forvaltning: Diverse protokoller vedr. social forvaltning 1859–1958. Samtlige fynske præsteembeder: Hovedministerialbøger indtil ca. 1868.

Gaver: Udskrift af Odense domprotokol 1910 samt 3 breve 1911. Arkivalier vedr. Odense Svendehjem 1883–1950. Afskedsbrev fra Carl Erlau til Adelgunde. Kartotek over fynske flygtningelejre og tyske præster 1945–48. Papirer vedr. besættelsestiden 1940–45. Taxationsforretning 1794–95 over Lunde sogn. Udskiftnings-Forretning i Lunde sogn 1795. Afskrift. Folketælling for Lunde sogn 1787. Afskrift. Forhandlingsprotokol for A/S Fyns Kaffesurrogat- og Cikoriefabrik 1911–22. Forhandlingsprotokol for Dyrkerforening til ovennævnte fabrik 1921–70. Arvefæsteskøde for Hans Sørensen m. fl. 1855–87. Ullerslev sogns jævnførelsesregister. Christen Kolds privatarkiv. Regnskaber m. v. vedr. Den kvindelige Præmie- og Understøttelsesforening i Odense, 1880–1968. Gårdejer Carl Marius Andersen, tidl. Hunderuplund, familiepapirer. Diverse sager vedr. Rørup, Orte, Skydebjerg m.fl. kirker 1907–22. Forhandlings- og regnskabsprotokoller for folkebespisningen, Samaritanen, Odense. Skudsmålsbog 1860–66 og Slægtsregister vedr. N. Harboe. Teaterarkivalier fra Odense Teater. Fæstebreve vedr. Elvedgaard og Dallund 1764–1845. Dokumenter vedr. V. Lunde Mølle i Lunde sogn, 1801–82. Politikommissær Frosts arkiv 1943. Diverse papirer vedr. Fr. W. Holbeck og M. Pflug 1783–1870. Dubletter af ejerlavskort, fot. 1962–63. Fortegnelse over Det danske Baptistsamfunds arkiv. Af Hofarkivet: Ærøske sager ca. 1730–1800. Pergamentsblad af missale ca. 1500. Forsikringsprotokoller ca. 1857–1954.

Deposita: Historiske optegnelser om Hillerslev sogn af Jens Pilegaard. Arkivalier vedr. danske friskoler m. v. ca. 1866–1968. Arkivalier vedr. Rynkeby friskole ca. 1897–1969. Arkivalier vedr. friskoler ca. 1890–1967. Forhandlingsprotokoller vedr. Nr. Ørslev friskole 1886–1968. Odense Snedkerlav: Diverse protokoller, breve og tryksager ca. 1873–1919. Erholm-Søndergårde gods: 3 fotografier og 3 dokumenter 1900–1969.

Ordnings- og registreringsarbejder: 1969/70 er registreret Christen Kolds arkiv, 3. udskrivningskreds' arkiv, Nedergaard, Ravnholt, Nordskov og Østrupgård (Lunde herred) godsarkiver samt hovedministerialbøgerne fra samtlige fynske præsteembeder. Der er endvidere udskrevet registersedler til en lang række kirkebøger, skifter og fæsteprotokoller, ligesom en lang række alfabetiske registre til kirkebøger er blevet renskrevet.

Forskelligt: Den 1. maj 1970 lejede Landsarkivet hos A/S Tiger Sko et etageareal på 764 m² til opbevaring af i første række amts- og kommunale arkivalier.

Primo februar 1969 blev Landsarkivets nye kontorbarak taget i brug. Den består af landsarkivarens store kontor, som tillige fungerer som konferencestue, samt to mindre kontorer og en frokoststue. Samtidig blev Landsarki-

vets nye omstillingsbord taget i brug, hvorved Landsarkivet opnåede at få 2 linier og 6 lokale telefoner.

LANDSARKIVET FOR NØRREJYLLAND

Atter i *1969* udviste landsarkivets *besøgstal* stigning, nemlig fra 7718 til 7964, og medens der året før havde været tale om et mindre fald i antallet af ekspeditioner, var dette tal i *1969* steget endnu kraftigere end besøgstallet, nemlig fra 58.921 til 66.461, svarende til et forbrug på 8,3 enheder pr. besøgende, et ret højt tal i forhold til de øvrige arkivers statistik. I årets løb er afleveret 11.438 bind, pakker og stk. (= 796 m), hvoraf 774 enheder er gaver.

Den største samlede gruppe af *afleverede embedsarkivalier* udgøres af toldarkivalierne (3809 bind, pakker og stk.), idet der er foretaget en generel hjemkaldelse i anledning af toldvæsenets rationalisering med deraf følgende nedlæggeise af mindre embeder. Også afleveringerne fra kommuner har antaget større omfang end tidligere. Afleveringen af hovedministerialbøger udskrevet før 1868 er afsluttet. Af de øvrige afleveringer kan nævnes: to pergamenter 1613 og 1674 vedr. Holbækgård, venstrepolitikeren Laust Nørgaards privatarkiv, Christen Jørgensens (Arup) dagbog 1828–76, skolearkivalier fra Aulum sogn og privatbanearkiver fra Silkeborg–Kjellerup–Rødkjærsbro og Thisted–Fjerritslev jenbaner.

Der er foretaget en lang række *ordnings- og registreringsarbejder,* hvoraf kan nævnes, at ryttergodsarkivalierne er blevet udskilt af amtsarkiverne, og at udarbejdelsen af en registratur herover er påbegyndt. En række kommunalarkiver og embedslægearkiver samt Viborg Sindssygehospitals arkiv er blevet ordnet og registreret. Desuden er der udarbejdet summariske oversigter over amternes og amtsrådenes journalsystemer.

Arkivregistratur 2, Håndskriftsamlingen, udarbejdet af Poul Rasmussen, er udsendt. Duplikeret er ligeledes udsendt Brandforsikringsarkivalier fra købstæderne, en oversigt ved Helle Linde. Andet og afsluttende bind af den xerograferede registratur over Rådstuearkiver er udsendt som depositum til de øvrige arkiver og en række udvalgte biblioteker. Folderen om landsarkivet er blevet genoptrykt med en del ændringer.

Endelig skal det nævnes, at Sammenslutningen af Lokalhistoriske Arkiver holdt regionalkursus på landsarkivet 8.–9. marts 1969, ligesom der har været afholdt det årlige kursus for historiestuderende ved Århus Universitet.

1970: For første gang i en længere årrække har landsarkivets *besøgstal* udvist et fald omend af beskeden størrelse, nemlig fra 7964 til 7924. Ved en gennemgang af de månedlige statistikker viser det sig, at medens faldet var udpræget i årets første måneder, er der atter i de sidste måneder tale om en væsentlig stigning. I ekspeditionstallet er stigningen fortsat trods det stagnerende besøgstal, således at der i *1970* har været ekspederet 71.764 arkivalier, svarende til et forbrug pr. besøgende på 9,05 enheder. Afleveringerne i *1970* udgjorde 12.629 bind, pakker og stk. (= 906 m), hvoraf 2339 enheder er gaver. Antallet af xeroxkopieringer har været stærkt stigende siden 1968. Talle-

ne for de tre sidste år er: 17.560, 36.537 og 49.503 optagelser.

Foranlediget af kommunalreformens gennemførelse er der blevet foretaget store *afleveringer* fra en række amter og kommuner, ligesom borgerlige ægteskabsbøger med tilhørende journaler er afleveret i stort tal (2159 bd.). En henvendelse til en række sygekasser om aflevering af ældre arkivalier har resulteret i, at 15 sygekasser har afleveret i årets løb. Af de øvrige afleveringer kan nævnes: arkivalier fra sikkerhedspolitiets og politikommandøren for Midtjyllands arkiv 1934–46, fra bygningsinspektoratet i Århus 1896–1969, fra Fredericia katolske menighed 1700–1920, Århus amts sognerådsforenings forhandlingsprotokoller 1940–70 og Troldhede–Kolding–Vejen privatbanes arkiv.

Der er i årets løb foretaget *ordnings- og registreringsarbejder* bl. a. i godsarkiverne, kommunearkiverne, toldarkiverne og privatarkiverne. Arbejdet med en registratur over ryttergodsarkiverne er afsluttet, og der er udarbejdet en seddelregistratur over landsarkivets samling af skøde- og panteprotokoller. Der er udarbejdet nye registre til en række skifte- og fæsteprotokoller, og på læsesalen er opstillet kopier af registrene til de private godsers skifteprotokoller. Duplikeret er udsendt »Oversigt over de private godsers fæste- og skiftearkivalier i Landsarkivet for Nørrejylland«. Oversigten er udsolgt.

Landsarkivet har fortsat kunnet notere hyppige *besøg* af skoler, aftenkurser og foreninger. I *1970* var der i alt 51 besøg med 996 deltagere mod 52 besøg med 782 deltagere året forud. Også antallet af besøgende på den permanente udstilling har været stigende, nemlig 132 mod 108 i 1969. Udstillingen er åben kl. 14–16 hver onsdag i sommerhalvåret.

Det årlige kursus for historiestuderende ved Århus Universitet afholdtes i november *1970*.

LANDSARKIVET FOR DE SØNDERJYSKE LANDSDELE

Landsarkivets *besøgstal* var *1969* 2252, *1970* 2062, og antallet af fremtagne sager til læsesalsbesøgende var henholdsvis 19389 og 15146. Udlån til andre arkiver og biblioteker m.v. var *1969* 93 bd., pkr. og læg, medens det tilsvarende tal for *1970* var 145. Indlånet var 1969 143 enheder, *1970* 189. Nedgangen i aktiviteten er kun tilsyneladende, idet mange af de besøgende har benyttet sig af mulighederne for at erhverve xeroxoptagelser – ikke blot af enkelte sider, men af hele bind. Antallet af xeroxoptagelser var således *1969* 46611 og *1970* 55948, i disse tal dog indbefattet landsarkivets egne optagelser til kopiering af ældre hovedministerialbøger og andre slidte arkivalier.

På grund af pladsmangel har *afleveringerne* fra offentlige embeder ligesom de foregående år været begrænsede. *1969* var den samlede tilvækst fra embederne 615 bd., 295 pkr., 14 læg eller stk., ialt 84,30 lm. *1970* var tallene 2698 bd., 1541 pkr., 88 læg eller stk., ialt 250,55 lm. Fra private modtoges *1969* som gave eller deposita 181 bd., 30 pkr., 160 læg eller stk., ialt 13,30 m. og *1970* 85 bd., 59 pkr., 136 læg eller stk., ialt 8,17 m. Af de afleveringspligtige hovedministerialbøger er 328 bd. anbragt i depot i landsarkivet i København. Når det har været muligt

i *1970* at modtage en del sager fra offentlige institutioner, skyldes dette, at der er oprettet depoter i Sønderborg og Tønder, men først når udvidelsen af arkivet er gennemført i 1973/74 vil man i større omfang kunne hjemtage afleveringspligtige sager fra embeder.

Fra private er der ligesom tidligere modtaget *værdifulde gaver,* hvoraf især skal nævnes Den alm. Brandforsikring for Landbygninger's protokoller for Åbenrå, Sønderborg og Tønder amter, De sønderjyske Danske Samfunds arkiv, Oberst C. G. Bartholdys, gårdejer Ernst Christensens, forstander Chr. Demuths, forstander Hans Lunds og fru Marie Skau-Petersens privatarkiver.

Landsarkivet har *1969* haft besøg af 15 studiegrupper med 167 deltagere, *1970* af 5 studiegrupper med 52 deltagere. Begge år har der ved arkivarerne H. Kargaard Thomsen og Viggo Petersen af Historisk Samfund for Sønderjylland været arrangeret vejledende kurser i personalhistorisk arbejde.

Detailprojekteringen af nybyggeriet er afsluttet af kgl. bygningsinspektør Jørgen Stærmose og ingeniørfirmaet Crone og Koch. Arbejderne er udskrevet i licitation, og det første spadestik forventes taget i midten af september.

Under landsarkivar Peter Kr. Iversens sygeorlov var arkivar Helle Linde konstitueret som landsarkivar fra 26. januar til 15. juni 1970.

ERHVERVSARKIVET

Blandt afleveringerne kan nævnes følgende arkiver:

Organisationsarkiver: Hejls Husmandsforening 1937–66; Vejstrup Husmandsforening 1963–66; Assurandør-Societetet, København 1935–69; Den danske Boghandlerforening, København, 1891–1953; Foreningen af jyske Landboforeninger, Plantningsudvalget, Skanderborg, 1906–60; Landsorganisationen af Danmarks Detailfiskehandlere, København, 1952–67; Lægeforeningen for Århus og Omegn 1897–1960; Sjællands og Lolland-Falsters Handelsstands Centralforening, København; Århus Skipperlav 1690–1970.

Industri og håndværk: Kunstsmed Knud Eiby, Odense, 1912–46; cykelfabrikant V. G. Larsen, Odense, 1894–1964; A/S De danske Svineslagterier, København, 1897–1921; A/S Hundested Fryse- og Filetfabrik, 1966–69; bogbinder Knud Ifversen, Løgstør, 1927–65; Lundby smede- og maskinværksted ved E. K. Luther, Gunderup sogn, 1912–63; Nordisk Kinoteknik A/S, København, 1943–53; J. P. Schmidt jun. A/S, Fredericia, 1865–1941; A. Stelling, farve- og lakfabrik, København, 1862–1962; A/S Vestjyden, maskinfabrik, Lemvig, 1960–67; P. Wulff, tobaksfabrik, København, 1868–1946.

Handel: Købmandsfirmaet Kristoffer Madsen & Søn, Kalundborg, 1886–1941; Marius Madsens Eftf. P. Skyum, papir en gros, Odense, 1891–1967; Chr. F. Rømers Bog- og Papirhandel, København, 1890–1967; S. Seidelin A/S, manufaktur og konfektion, København, Glostrup, Maribo, 1844–1964.

Andelsvirksomheder: Reerslev andelsmejeri, 1887–1967; Danske Mejeriers Andels-Smøreksportforening, Danish Dairies, København, 1904–67; Ferslev-Vellerup andelsmejeri, Skibby, 1929–66; Fousing andelsmejeri, Struer, 1911–61; Nyråd andelsmejeri, Vordingborg, 1891–1968; Tobøl andels-

mejeri 1885–1969; Toreby andelsmejeri, Flintinge, 1936–67.

Advokatvirksomheder: Advokat Erik Park, tidl. Alex Troedsson, København, 1933–66; advokat Poul Svanholm, tidl. P. P. Svanholm & E. Gundorf, Ålborg, 1906–63; højesteretssagfører N. J. Gorrissen, København, 1916–55; advokat E. Hermansen, Lemvig, 1925–60; landsretssagfører Johs. Sørensen, Randers, 1941–67.

Pengeinstitutter: Fyns Stifts Sparekasse, Odense, 1851–1949; Den ny Lånebank A/S, København, 1915–69; Østifternes Hypotekforening (Byernes Hypotekforening), København, 1919–69.

Andre: Læge H. Riber Christensen, Ebeltoft, 1958–63; Mols-Linien A/S, Ebeltoft, 1966–67; A/S Dampskibsselskabet »Heimdal«, København, 1887–1967; Københavns Bagerlaugs Lærlingefagskole, 1935–69; Nordsjællands Elektricitets- og Sporvejs- Aktieselskab, København, 1906–58; Århus Købmandsskole 1921–52.

Der er udført ordningsarbejder i bl.a. arkiverne fra Andelsudvalget, købmandsfirmaet Carl Berthelsen & Co., Århus, Ferslev-Vellerup Andelsmejeri, A/S Det forenede Dampskibsselskab, København, Forenede danske Motorejere, København, købmandsfirmaet Thøger From, København, handelshuset Jacob Holm & Sønner, København, sagfører Julius Jarding, Århus, Foreningen af jyske Landboforeninger, Århus, Det kongelige danske Landhusholdningsselskab, København, sagfører Chr. Krag, Århus, Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse, Århus, cykelfabrikant V. G. Larsen, Odense, Mejeriernes Propogandaudvalg, Århus, Nyråd Andelsmejeri, Vordingborg, A/S Randers Rebslåeri, De samvirkende danske Husmandsforeninger, København, gummivarefirmaet »Sanitas« ved L. Ankerstad, København, A/S J. P. Schmidt jun., Fredericia, købmandsfirmaet Chr. Simoni, Ålborg, købmandsfirmaet Kai Simonsen, Løgstør, Sjællands- og Lolland-Falsters Handelsstands Centralforening, København, Tobøl Andelsmejeri, Trælasthandlerunionen, København, P. Wulff, cigarfabrik, København, Østifternes Hypotekforening, København, Århus Købmandsskole, retsbehandlede arkiver fra Nysted.

Håndbibliotekets tilvækst har været på ca. 5.000 bind, hvortil er kommet ca. 1.800 hæfter i løbende tidsskrifthold.

Erhvervshistorisk Årbog *1968* udkom tillige som festskrift i anledning af Det kgl. Landhusholdningsselskabs 200-års jubilæum under titlen »For Fædrelandets bedre flor«. Årbogen indeholdt fire afhandlinger om fremtrædende mænd i Landhusholdningsselskabet, nemlig Chr. Martfelt, om hvem Erling Sørensen skrev, om Edward Tesdorph af Hans Mikael Holt, om Jørgen la Cour af Claus Bjørn og om Anders Nielsen af Kai Horup Laursen. Endvidere var der fem afhandlinger om sider af selskabets virke. John W. Oldam skrev om selskabets medlemmer, Ole Degn om præmiesystemet og præmievinderne, Finn H. Lauridsen om lærlingeinstitutionen, Claus Bjørn om Selskabet og andelsmejeriernes gennembrud og Povl-Erik Halmind om Selskabet i tiden 1919–69. I Erhvervshistorisk Årbog *1969* analyserede Ole Degn agent Hans Holcks Københavns handels spejl 1765–1780. I afhandlingen »Småting, der bruges til pynt« skildre-

de Finn H. Lauridsen en Viborg-galanterihandlers varesortiment i sidste fjerdedel af 1700-tallet, Hans Chr. Johansen skrev om staten som kornhandler 1783–88 og John W. Oldam om badeanstalter som erhvervsforetagender i 19. århundrede. Af den københavnske bankier, D. B. Adlers mangeartede virksomhed skildrede Jørgen Langgård Pedersen hans interesse for udvikling af det danske bank- og kreditvæsen, og med udgangspunkt i en fabriksbrand på Fyn i 1878 belyste Ib Gejl forholdene omkring et meget tvivlsomt foretagende, klædefabrikken Engeldrupværk ved Bogense.

Tilfældigvis er Industriforeningen i Københavns historie ikke mere indgående behandlet i tidsrummet 1888–1910; i Erhvervshistorisk Årbog *1970* er dette hul udfyldt af Vagn Dybdahl med afhandlingen »Industriforeningen i København 1888–1910«. Niels Senius Clausen har i samme årbog skildret håndværksmestergruppen i Roskilde omkring 1870 med særlig henblik på dens sociale og økonomiske placering, og Bent Hansen har belyst et forsøg på at bekæmpe arbejdsløsheden i hovedstaden efter krisen i 1857 med afhandlingen »Arbejdsanvisningsforeningen i København 1859–62«. Endelig har Dorrit Andersen anvendt et af de meget få arkiver, der er bevaret fra de første brugsforeningers tid, Ørsted Arbejderforenings, til at belyse de første foreningers vidtspændende program.

Erhvervsarkivet har udgivet Vagn Dybdahls doktordisputats »Partier og erhverv«, studier i partiorganisation og byerhvervenes politiske aktivitet 1880–1913. Endvidere er udsendt Katalog over fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek; udgivelsen er foretaget af Ole Degn, Ellen Meyer og John W. Oldam. Endelig er udsendt »Århus under Storlockouten«, en bog om forholdet mellem arbejder og arbejdsgiver i Århus under den store lockout i 1899, forfattet af Dorrit Andersen.

I maj *1969* påbegyndtes arbejdet på et nyt underjordisk arkivmagasin. Magasinet blev færdigt i det sene efterår *1970*. Det erstatter en nedrevet barak, men betyder også med sine 5.000–6.000 løbende hyldemeter en vis udvidelse; i tilknytning til magasinet er der indrettet 5 nye kontorlokaler.

Arkivet har ved forskellige lejligheder haft besøg af arkivarer, forskningsbibliotekarer og Biblioteksskolens elever, der er blevet orienteret om arkivets opbygning og funktion. Undervisningen ved Århus Universitet i økonomisk historie og i skriftlæsning har fremdeles fundet sted i arkivet.

KØBENHAVNS STADSARKIV

Arkivalietilgang: (Første tal: 1969, andet tal: 1970) 5.809 og 1.169 bind, 6.012 og 6.134 pakker. Kasserede arkivalier og tryksager: 18,8 og 10,8 tons, (ca. 420 og 240 hym.). Arkivalieudlån: 7.339 og 6.668 stk. Besøgende (incl. telefoniske henvendelser): 1.233 og 1.433. Fremtagne arkivalier til besøgende: 10.352 og 10.644 stk. Skriftlige forespørgsler: 56 og 41. Hertil benyttede arkivalier 1.399 og 1.267 stk. Fotografiske optagelser: 5.221 og 1.993. Fotografiske forstørrelser m. v.: 4.918 og 2.616.

I *1969–70* har Københavns stadsarkiv bistået magistratens 3. afdeling med en indsamling af københavnske pensionisters erindringer. Det indkomne ma-

teriale opbevares i stadsarkivet. Fra Københavns folkeregister er modtaget registerblade til politiets mandtalslister 1890–1923. Buntmagerlaugets og Garverlaugets samt dele af Possementmagerlaugets og Handskemagerlaugets arkiver er modtaget.

Det københavnske Fattigvæsens arkiv 1799–1880 og Almindelig Hospitals arkiv 1777–1885 er omordnet. Registreringen af sporvejsselskabernes arkiver er afsluttet. I reservemagasinet i Njalsgade er opstillet to corpora rullereoler (fabrikat Høvik) à ca. 800 hym. samt 10 kortskabe indeholdende i alt 120 skuffer i AO-format. Omordningen af den derværende kort- og tegningssamling fortsætter. Arbejdet med udarbejdelse af personregister til københavnske laugsprotokoller fortsætter. I samarbejde med landsarkivet for Sjælland forberedtes i *1970* udsendelsen af en laugsregistratur omfattende københavnske laugsarkivalier. Registraturen skal udkomme i 1971. En ny registratur over samtlige stadsarkivets arkivalier efter 1858 er under udarbejdelse.

Under ledelse af fuldmægtig Egil Skall er påbegyndt en restaurering af bilag til kæmnerregnskab 1730 ff, der tog skade af ophold i fugtige kælderrum inden indflytningen i det nuværende rådhus i 1902.

Under redaktion af stadsarkivaren udsendtes Historiske Meddelelser om København årbog 1969 og 1970.

ANDST SOGNEHISTORISKE ARKIV

Andst sognehistoriske arkiv er oprettet i oktober *1969* som en afdeling af det kommunale bibliotek. Siden oprettelsen har arkivet dels anskaffet gamle kort såsom matrikelkort m.fl., kopier af alle tilgængelige folketællingslister for sognet, af præsteindberetninger o. lign., dels fået foræret eller kopieret skøder, foreningspapirer, o.s.v., foretaget båndoptagelser af ældre sognebeboeres fortællinger om tidligere tiders skik og brug m. m., dels fået, dels affotograferet ældre billeder o.s.v. I april overtoges flere lokaler på skolen og en ugentlig aften er arkivet åbent for interesserede eller for slægtsforskere, der bl.a. i de bevarede skoleprotokoller fra o.1800 og en gammel regnskabsbog over almisseydere og -modtagere kan finde mange oplysninger. Ved kommunesammenlægningen overtoges det tidligere kommunekontors inventar, heriblandt et stort brandsikkert skab. I okt.-nov. 1970 arrangeredes et kursus i slægtsforskning med mange deltagere. En del privatarkiver er afleveret, men endnu er ikke alt registreret. I forbindelse med kommunevalget 1970 arrangeredes en udstilling af forskellige arkivalier, som vakte meget stor interesse og medførte tilsagn om en del afleveringer.

EBELTOFT BYHISTORISKE ARKIV

Det byhistoriske arkiv i Ebeltoft har sideløbende med den ordinære registrering foretaget registrering af flere forenings-arkiver, som er deponeret på arkivet. Denne deponerings-ordning har der været udelt tilfredshed med blandt foreningerne og antallet af foreningsarkiver øges stadig.

Udnyttelsen af arkivet er iøvrigt steget betydeligt efter at det er flyttet til nye lokaler. Det er ikke alene slægtsforskere, der benytter arkivet meget,

men også ejere af ejendomme har fundet vej til arkivet. I adskillige tilfælde er udarbejdet beskrivelse af ejendomme og deres ejere, og dette arbejde er ofte blevet belønnet med billeder, skøder o. lign. (Det største arbejde omfattede en kronologisk redegørelse over ejere, begivenheder og henvisninger for herregården Skærsø. Den fyldte 60 maskinskrevne ark).

Gennem mere end 25 foredrag, »småsnakkerier« i sammenkomster for ældre etc. er der skabt øget interesse om arkivet, og det har bevirket at vi har fået mange interessante oplysninger, billeder og andet arkivstof.

DET LOKALHISTORISKE ARKIV, EJBY

Det lokalhistoriske Arkiv i Ejby kommune er oprettet i januar *1969*. Dets område er den nye Ejby kommune, der opstod 1. april *1970*. Arkivet ledes af en bestyrelse bestående af 7 mand, hvoraf de 4 vælges af en til arkivet knyttet Støtteforening, medens 2 mand udpeges af kommunalbestyrelsen (af dens midte), samt den ledende bibliotekar i kommunen.

Arkivet flytter i løbet af 1971 ind i lokaler stillet til rådighed af kommunen i en nedlagt stationsbygning i Brenderup. Der bliver god plads med muligheder for afholdelse af kurser i lokalhistorie og slægtsforskning, samt til løbende udstillinger.

I *1970* var der 70 afleveringer, der bestod af 38 bind, 50 pakker og 559 enkeltstykker, men det ser ud til, at afleveringernes antal er i vækst, da det først nu bliver kendt i befolkningen, hvad der er sigtet med et sådant arkiv.

I forbindelse med generalforsamlingen i februar holdes der hvert år en lille udstilling. Der er udskrevet en fotokonkurence, der dog ikke synes at vinde megen tilslutning. Desuden har man påbegyndt en katalogisering af hele kommunens erhvervsliv, idet alle erhvervsdrivende indenfor handel, håndværk og industri vil blive bedt om at udfylde et spørgeskema om virksomhedens historie og nuværende tilstand. Derudover kan det nævnes, at man ved hjælp af spørgeskemaer til enkeltpersoner vil forsøge at få så mange som muligt til at fortælle om livet i kommunen, ligesom man med en båndoptager vil søge at skabe et stemmearkiv.

LOKALHISTORISK ARKIV FOR ELLIDSHØJ OG SVENSTRUP SOGNE

Gamle fotografier af personal- og sognehistorisk interesse er modtaget enten som gave eller lån til affotografering. Enkelte interviews er optaget på bånd (emnerne dels fra besættelsestiden og om sognenes landboforhold og foreningsliv). Der er yderligere indsamlet en del ældre kortmateriale fra lokale landinspektører, ligesom arkivet har fået affotograferet en del materiale. Avisstof af lokal interesse er fortsat blevet indsamlet og registreret. På det forhistoriske område har arbejdsgruppen fortsat registreringen af løsfund og holdt byggemodningsområder under opsigt. Sidstnævnte aktivitet har ført til fundet – og i disse dage udgravningen af en vikingetids-boplads. Udgravningen foretages af Ålborg Historiske Museum. Af udadvendte aktiviteter kan nævnes udgivelsen af en lille folder med jævne mellemrum. Folderne behandler i reglen et enkelt emne som

f. eks. udstykningen og bringer i sidste tilfælde et udsnit af selve udstykningskortet fra 1784.

Arkivet gennemførte en udstilling i maj 1970. Udstillingen forsøgte at give et indtryk af arkivets arbejdsområder og hvad man som lokal borger kunne hente i det.

ESBJERG BYHISTORISKE ARKIV

Arkivet flyttede medio marts 1971 til større lokaler i kommunens ejendom Teglværksgade 1 B. Samlingen er i årets løb forøget med bl.a.: 199 protokoller, 870 forskellige læg, 816 billeder og negativer og den rummer nu: 442 protokoller, 2.596 læg, ca. 11.000 billeder og negativer. 30 håndbøger, 17 lydbånd, 13 mikrofilm og 13 filmspoler. Af tilvæksten kan nævnes: Hovedbøger m. v. fra Fa. Brødrene Nissen en gros 1923–46, regnskabsbøger, beregningsjournaler, billeder m. v. fra Jensen & Olsens maskinfabrik 1903–60, forhandlingsprotokoller fra Snedkernes fagforening, Esbjerg Bagermesterforening, Esbjerg Gymnastikforening, Sydvestjysk Samfund, Esbjerg Skrædermesterforening, Murer- og tømrernes fagforening, kopi af ejendomsskyldvurderinger 1904–45, forskellige byplanskort m. v. En kopi af Bryndum-Vester Nebel kirkebøger 1721–1870 (Xerox). Arkivet har haft ca. 150 henvendelser om materiale til forskellige formål ligesom elever fra seminarium og statsskole har benyttet arkivet til opgaver.

FAXE HERREDS LOKALHISTORISKE ARKIV

Arkivets samlinger er forøget med 255 afleveringer repræsenterende 4148 bind, pakker og enkeltstykker, nemlig billeder, prospektkort, skudsmålsbøger, protokoller fra 21 foreninger, virksomheder m. v., slægtstavler, lokalhistorisk litteratur, faglitteratur, personalhistorisk litteratur, andre bind, pakker og enkeltstykker.

Der er indgået protokoller fra bl.a.: Faxe Handelsskole, Faxe tekniske skole, Faxe Svendeforening. Forhandlingsprot. Borup Andelsmejeri. Forhandlingsprotokoller 1889–1963. Faxe, Faxe Ladeplads Gasværk. Regnskaber og forbrugsprotokoller. Boghuset, Faxe: Stempelpapirsalg 1862–1930. Hesteforsikring Faxe, Hylleholt. Kreaturforsikring Dalby-Thureby. Hesteforsikringen Dalby sogn. Kongsted Kontrolforening. Faxe Håndværker-Sygekasse. Dalby-Tureby Fremtids Vabenbrødre. Dalby-Tureby Forsvarsbrødre. Fugleskydningsselskab Dalby sogn og Omegn.

For mange af de nævnte foreningers vedkommende har afleveringerne omfattet samtlige forhandlingsprotokoller.

I Sparekassen SJÆLLANDS vindue på torvet i Faxe er arrangeret skiftende udstillinger, dækkende forskellige lokaliteter indenfor Faxe Herred. Denne udstillingsrække vil blive fortsat, idet udstillingerne er en værdifuld lejlighed til at komme i kontakt med publikum.

En billedserie »LØRDAGENS BILLEDE« i et lokalt dagblad, hvor arkivet stiller billedmateriale til rådighed med tekst, har også vist stor interesse blandt publikum.

FUGLEBJERG EGNSHISTORISKE ARKIV

Under et kursus i slægtsforskning, som Historisk Samfund for Sorø amt

i efteråret *1969* afholdt i Fuglebjerg, blev der nedsat et udvalg, der skulle arbejde for oprettelsen af et egnshistorisk arkiv i den nye Fuglebjerg storkommune, og fra 1. april *1970* var arkivet en realitet. Det blev optaget som en del af bibliotekets arbejdsområde, og kommunalrådet afsatte på bibliotekets budget for 1971–72 et rundeligt beløb til arkivets drift. Allerede ved meddelelsen om arkivets oprettelse blev der indleveret ikke så få arkivalier, og der indkommer til stadighed betydelige materialer. Arbejdsudvalget mødes en gang om måneden for at registrere og ordne de indkomne sager, og det må nævnes, at arkivet også har fået overdraget de arkivalier, der i tidens løb var blevet afleveret til arkivet i Næstved.

FAABORG BYHISTORISKE ARKIV

I årene *1969–70* har arkivet modtaget 3292 enheder. Af større afleveringer kan nævnes en meget stor samling lokalhistorisk materiale, omfattende beskrivelser af gårde og ejere i Svanninge sogn. Den opbevares samlet. Der er til samlingen udarbejdet register. For et par år siden arvede arkivet 32.000 kr. Arveafgiften blev sat til 11.000 kr. Vi ansøgte Finansministeriet om nedsættelse under henvisning til at arkivet måtte komme i klasse med institutioner med almennyttigt formål. Det medførte at vi fik afgiften nedsat til 3000 kr. Arkivet har været besøgt af 710 personer, deraf en del fra skoler og seminarier.

LOKALHISTORISK SAMLING FOR GJELLERUP SOGN

I august *1969* fik samlingen overladt et lokale på Hammerum skole. Indtil videre må det dog deles med en af skolens særundervisninger, men arkivalierne er fuldt betryggende anbragt.

Ved Gjellerup sogns indlemmelse i Herning købstad er Lokalhistorisk Samling for Gjellerup Sogn blevet underlagt centralbiblioteket i Herning hvad angår bevillinger, men bevarer i øvrigt sin selvstændighed. Ved indlemmelsen blev Gjellerup sygekasse ophævet og den medlemmer overført til Herning sygekasse. Hele sygekassens arkiv er overført til Lokalhistorisk Samling.

Gennem artikler i den lokale dagspresse er der skabt udbredt interesse for vort arbejde. Dette har givet sig udslag i, at der fra beboere i sognet er indgået skøder, kontrakter, retsdokumenter, skudsmålsbøger m. v., dateret fra 1787 til 1848. Endvidere de salmebøger, der er benyttet i sognekirken i tiden fra 1813 til 1900.

På grund af, at adskillige landejendomme i sognet nu udstykkes til parcelhuse, har man i oktober 1969 ladet de gårde, der var i farezonen, fotografere. Den eksplosive vækst i byggeriet har ført til, at en halv snes landbrug er nedlagt, og mange vil følge efter.

GRINDSTED EGNSHISTORISKE ARKIV

Efter ansættelse af halvdagsmedhjælp er indsamlings- og registreringsarbejdet intensiveret. Af større erhvervelser kan nævnes Grindsted Andelsklædefabriks arkiv, Grindsted Handels-

standsforening arkiv samt flere større private billedarkiver og slægtshistoriske arkiver. Eksisterende film af lokalhistorisk interesse er erhvervet i original eller nye kopier. Optagelse af en ny lokalhistorisk film er begyndt med kommunesammenlægningen i *1970*. Ca. 20 personer er optaget på lydbånd.

For et legat er anskaffet apparatur til affotografering af billeder og arkivalier samt til læsning af mikrofilm.

Sammen med Grindsted museum afholdes månedlige lokalhistoriske aftener, hvor ældre mennesker fremlægger og fortæller, hvad de har og ved.

HELSINGØR BYHISTORISKE ARKIV

Arkivets funktion har i kalenderåret taget et betydeligt opsving, både i dets indadvendte og udadvendte virksomhed, således at det i dag er en institution, der med sit materialeomfang gør det muligt at hjælpe private og det offentlige, såvel kommune, statsinstitutioner og skoler, med at besvare talrige spørgsmål af meget forskellig art. Fra en beskeden begyndelse med kun lidt materiale er arkivets omfang i de forløbne 21 år vokset, så hvad der dengang kun fyldte lidt kan nu ikke mere rummes i Lazarussalen i Vor Frue Kloster, hvorfor man må skaffe arkivet tilstrækkelig egnet plads.

LOKALHISTORISK ARKIV FOR HERFØLGE-SÆDDER SOGNE

Medens vi *1969* kunne notere 174 afleveringer, har vi i *1970* 230, og ligesom foregående år har adskillige af afleveringerne indeholdt flere ting. Fra »Tilvækstprotokollen« nævnes: Slægtsregistre, dåbsattester (en fra 1786), skudsmålsbøger, ejendomspapirer, aftægts- og lejekontrakter, regnskabsbøger fra en smedemester og en tømrermester, begge regnskaber fra før 1900, regnskab over Vedskølles børnejuletræ fra 1914 til 1954. Protokoller, regnskabsbøger og medlemsfortegnelser er modtaget fra Herfølge- og Vedskølles brugsforeninger, Herfølge skyttekreds, der også har afleveret deres gamle fane fra 1880, Vallø Stifts biavlerforening, Herfølge sogns arbejderforening, Herfølge sogns syge- og begravelseskasse, Sædder sogns biblioteksforening, Venstrevælgerforeningerne i Herfølge og Sædder, Herfølge konservative vælgerforening og Den radikale vælgerforening. Socialdemokratiet har givet tilsagn. Også Husmandsforeningerne i Sædder og Herfølge har deponeret deres protokoller i arkivet, efter at de, som de politiske foreninger er gået ind i en sammenslutning for hele Køge Kommune. Smedemester Frants Helt, Hejnerup Smedie, har vist arkivet den store venlighed at overgive det alle sine optegnelser. Da arkivet også har en stor båndoptagelse med Frants Helt, foreligger der her et fint materiale for den, der vil forske Sædder sogns historie.

Arkivet har fået en del eksemplarer af Vallø Højskoles årsskrifter, men er meget interesseret i at få samlet alle numre. Årgangene af KJØGE AVIS for 1889–1901 er registreret. Dette arbejde vil blive fortsat og også omfatte ØSTSJÆLLANDS FOLKEBLAD.

Billedsamlingen er øget betydeligt, idet mange billeder, der ikke ønskedes afleveret, men havde interesse for arkivet, af arkivaren er blevet affotograferet. Der er også i stor udstrækning

taget billeder af ældre huse, hvoraf nogle står for nedrivning.

»Københavns Universitets Institut for Samtidshistorie og Statsvidenskab« har haft en undersøgelse i gang her i kommunen, og arkivet har været i stand til at yde hjælp.

Ved kommunesammenlægningen blev bygningen, hvor Herfølge Kommune havde kontorer, ledig, og arkivet fik overladt et dejligt lokale med omstillingstelefon. I maj havde arkivet en udstilling i det gamle bibliotekslokale på Centralskolen. Museet i Køge havde stillet montre til rådighed. Pressen skrev bl.a. om udstillingen: Bøjede rygge, glubske øjne, ivrig diskussion over et stykke fortid, som kan blive mere udbygget. Udstillingen var i de to dage besøgt af 193 personer, foruden at flere skoleklasser fik den forevist i dagene efter.

Indehaveren af Herfølge Bogtrykkeri, der udgiver »Uge Avisen«, har ladet fremstille klicheer, så der i den kommende tid i »Uge Avisen« vil være et billede med forklarende tekst.

DET LOKALHISTORISKE ARKIV I HERNING

I *1969–70* opførtes den fløj af Herning Centralbibliotek, hvori arkivet fra 1971 vil få til huse i smukke og velegnede lokaler. Det største rum er beregnet til udstilling, undervisning og møder, det lidt mindre til arbejdsrum, mens det store kælderrum skal rumme negativsamlingen og samlingen af skødegenparter fra 1827 til 1910.

Arkivets billedsamling er øget med et par hundrede ældre billeder, samt en kopi af en spillefilm fra 40'ernes brunkulslejer på egnen. Hertil kommer en optagelse af ca. 600 billeder fra byen. Billedmaterialet har været meget efterspurgt af jubilerende virksomheder, af enkeltpersoner til illustrationer i slægtsbøger, til mindefester i forbindelse med besættelsestidens ophør, samt af skolerne til hjemstavnsundervisningen.

Det i forvejen solide arbejde med båndoptagelser af ældre mennesker fra egnen er fortsat i et omfang af ca. 200 timer.

Arkivalier fra de nedlagte mejerier i Ilskov og Munklinde er modtaget.

HILLERØD BYHISTORISKE ARKIV

Arkivet har efter kommunesammenlægningen ændret navn, idet Frederiksborg Slotssogn, Alsønderup, Tjæreby, Nr. Herlev og Nødebo er sammenlagt med købstadkommunen. I forbindelse med sammenlægningen havde Hillerød Bibliotek i samarbejde med arkivet arrangeret en historisk udstilling med arkivalier og fotografier i bibliotekets lokaler. Arkivet har desuden medvirket ved et par mindre særudstillinger. Til arkivets samlinger er indgået en del arkivalier og billeder. I beretningsåret har arkivet besvaret forespørgsler fra Hillerød kommune, pressen og private interesserede. Arkivet har indledt forhandlinger med Hillerød Bibliotek med henblik på et nærmere tilknytningsforhold mellem de to institutioner.

HJORTSHØJ-EGÅ EGNSARKIV

Hjortshøj-Egå egnsarkiv blev stiftet i marts *1969* og har til huse i et lokale på skolen i Hjortshøj. Der har i den forløbne periode været arbejdet kraftigt

for at gøre publikum opmærksom på arkivets eksistens og formål. I efteråret *1969* og *1970* har arkivudvalget arrangeret en hjemstavnsaften, hvor man ved siden af foredrag af lokalhistorisk indhold præsenterede nogle af vore arkivalier på en udstilling. Ved siden af indsamling af arkivalier har arkivet ladet foretage fotografering af ejendomme, luftfotografering, startet et båndarkiv samt ladet optage film af dagliglivet i 1969, af en skoleindvielse i 1970 og af kommunevalget i 1970.

LOKALHISTORISK SAMLING, HJØRRING

Samlingen har i *1969–70* modtaget et stort antal arkivalier. Fra Hjørring købstadkommune er der indkommet en stor samling protokoller, regnskaber m. m. fra de kommuner, som er indlagt under Hjørring.

I årets løb er foretaget løbende registrering af aviserne Vendsyssel Tidende, Ny Tid og Aalborg Stiftstidende. Desuden er der registreret 825 negativer og 347 fotografier.

I løbet af året har samlingen været besøgt af 546 personer og institutioner og har behandlet 58 skriftlige henvendelser.

HAASTRUP FOLKEMINDE-SAMLING

Haastrup Folkemindesamling har i det pågældende tidsrum beskæftiget sig med indsamling af: (Museums)genstande, tekstiler, dragter, protokoller, dokumenter, papirer og fotografier fra Haastrup sogn og allernærmeste omegn.

Derudover er foretaget: båndoptagelser m. sognets ældre, kopieringer af papirer, fotograferinger, samt optaget en 8 mm film af ca. 2 timers varighed om tidsrummet 1.4.1969–31.3.1970 i Haastrup kommune, der var dens sidste år inden sammenlægningen med Faaborg.

Samlingen er normalt tilgængelig for interesserede efter aftale med bestyrelsen; men een gang årligt holdes »åbent hus« for alle. 25.–26. jan. 69 og 14.–15. feb. 70 var der således foruden »åbent hus« særudstillinger af dokumenter og fotografier, samt arrangeret båndafspilninger og lysbilledforevisninger i Haastrup skoles filmlokale.

KALUNDBORG BY- OG EGNSHISTORISKE ARKIV

Arkivet har haft en jævn tilførsel og heri nogle særlig interessante ting, såsom samtlige akter i et konsortiums liv fra 1919 til 1937, hvis formål var at skaffe Kalundborg en frihavn! Tanken var fremme for 10 år siden som »ganske ny«!

Personer ude og hjemme sender stadig forøgelse til deres arkiv, specielt deres tidligere Kalundborgarkiv, heri ofte brevsamlinger.

Båndoptagelser er foretaget, fotografiske plader er udlånt – også protokoller til jubilæumshistorien, og montren på Ole Lunds gård har haft månedlige udstillinger.

KOLDING BYHISTORISKE ARKIV

1969. Samarbejdet med byrådets kulturelle udvalg fortsattes. Der nedsattes

arbejdsudvalg vedr. det byhist. arkiv. Der holdtes en historisk udflugt for medlemmer med pårørende til Århus. Iøvrigt ingen mødeaktivitet p.g.a. sygdom i bestyrelsen.

1970. Lokalhistorikeren Harald O. Grau, der var medstifter af foreningen, døde efter nogen sygdom. Foreningen opnåede fast mødelokale på biblioteket med adgang til kaffelavning. Foredrag: Museumspæd. Erik Jørgensen, Haderslev: »Udgravning ved Årupgård 1970«, lokalforfatt. skoleinsp. Frovin Jørgensen, Kolding: »Oplevelser under besættelsen« – optagelse på bånd til byhist. arkiv. På arkivet mødes et hold ugentlig for grovsortering.

LOKALHISTORISK ARKIV FOR KORSØR OG OMEGN

Arkivet har *1969* modtaget godt 200 afleveringer med ca. 850 stk. arkivalier. Der er afholdt 10 arkiveringsmøder, hvor 10 frivillige medhjælpere har bistået den daglige leder, P. Gork-Jensen med registrering m. v. Registrering af lokalstoffet i Aktuelt er påbegyndt. 2 medlemmer har deltaget i SLA's registreringskursus i Næstved. Der er aflagt besøg i Faxe Herreds lokalhistoriske arkiv og i Dansk Folkemindesamling. Arkivet har deltaget med udstilling på lokal købmandsmesse. En brochure er udarbejdet og trykt. Den er dels uddelt på nævnte messe, dels udsendt til institutioner m. v. Lokalerne er udvidet med et 20 m² stort rum. Der er anskaffet yderligere inventar. Et samarbejde er påbegyndt med båndamatør klub og smalfilmklub.

Arkivet har *1970* modtaget 170 afleveringer bestående af ca. 430 stk. arkivalier. – 139 besøg og/eller forespørgsler er kommet til arkivet. – Brochuren fra 1969 er udsendt bl.a. til banker m.v., de gamles hjem m. fl. til fremlæggelse og uddeling. Skiftende udstillinger er vist i arkivets vindue. – Korsør byråds film, optaget i 1925 (500 års købstadsjubilæum), er fundet delvis ødelagt. Filmen er af Johan Ankerstjernes filmlaboratorium rekonstrueret, således at man nu er i besiddelse af en 16 mm film, der efter redigering m. v. har en spilletid på ca. 18 min. Endvidere er arkivet kommet i besiddelse af film om general Eisenhowers gennemrejse i Korsør 1962, en farvefilm fra Korsør 1962, og en do. med shahen af Irans besøg på glasværket s. å. – Der har været afholdt 14 arkiveringsmøder med samme antal medarbejdere som i 1969. Flere medlemmer har deltaget i SLA's kursus i Slagelse. Avisregistreringen er fortsat. – Byrådet har i november godkendt nye vedtægter for arkivet, hvorefter det er en selvstændig institution under det kulturelle udvalg.

KØGE BYHISTORISKE ARKIV

Arkivet har i *1970* fra 161 bidragydere modtaget og arkiveret 72 bind, 7 pakker, 261 stk. arkivalier, 1127 billeder og 1 film.

I Køge Biblioteks forhal er afholdt en udstilling af fotografier, som, da de er uidentificerede, ikke har kunnet arkiveres. Til andre arkiver er sendt 25 pakker med arkivalier.

Årets største begivenhed er flytningen af arkivet til en lejlighed Kirkestræde 16, hvilket Køge Kommune har bidraget til med 8000 kr., kontorinventaret og en båndoptager.

MIDDELFART BY- OG EGNSHISTORISKE ARKIV

Arkivet har måttet tage afsked med sin mangeårige leder, V. Tønnesen, der fratrådte efter eget ønske. Arkivet, der har til huse i Middelfart Folkebibliotek, er derefter blevet tættere administrativt knyttet til biblioteket, der også, når personalesituationen gør det muligt, vil foretage registreringen af de indkomne sager. Søndag d. 21. februar 1971 konstateredes det, at der havde været indbrud i folkebiblioteket og i arkivets lokaler. Det sidste sted var et stålskab med arkivets store billedsamling blevet brudt op, og samtlige skuffer overhældt med chokolademælk, så der nu forestår et langvarigt og besværligt arbejde med at få billederne befriet for den klæbende væske. Iøvrigt var arkivets lokaliteter tilsvinet. Det økonomiske udbytte for hærværksmanden blev 15 kr. I årets løb er indgået et stort materiale om tobaksavlen på Vestfyn under 2. verdenskrig, adskillige personalhistoriske arkivalier og billeder, herunder et par tusinde med tilknytning til forfatterinden Jo Jacobsen, gift med brygger Vagn Jacobsen, Carlsberg. På grundlag af arkivets materiale udarbejdes for tiden et større værk om Vejlby-Strib kommunes historie, og under det forberedende arbejde er indsamlet adskilligt materiale, bl.a. af jernbanehistorisk karakter. Arkivets leder er nu: Programleder Åge Petersen, Skovgade 9, 5500 Middelfart.

MOLSBIBLIOTEKETS LOKALHISTORISKE ARKIV

Molsarkivet, som man i al almindelighed siger, bliver mere og mere besøgt af interesserede. Arkivet, der er i besiddelse af kopier af folketællingslister fra Rigsarkivet, har nu også modtaget dele af sin bestilling af kopier af kirkebøger fra Landsarkivet i Viborg. Arkivets ledelse har gennem længere tid iværksat et større arbejde for erhvervelse af egnens gamle billeder. Hvor det ikke lykkes at få billederne overladt som ejendom, tager arkivets fotograf en kopi. Alt dette sidste har bevirket at arkivet nu er i besiddelse af et større billedarkiv, som også har vedhængende tekster. Skudsmålsbøger, gamle kvitteringsbøger, skøder og kontrakter strømmer stadig ind.

To medlemmer af arkivets ledelse skriver artikler til egnens aviser.

NÆSTVED BY- OG EGNSHISTORISKE ARKIV

Arkivets 12 medarbejdere har haft travlt i *1970*. Arbejdet med registrering og arkivering er som sædvanligt udført på to månedlige aftener året rundt. Af vigtigere indgåede sager kan nævnes: Glumsø Biblioteksforening 1934–61 (2 bd.), Åsø Læseforening 1879–1907 (1 bd.), Husmandsforeningerne for Vallensved 1903–69 (13 bd.), Herlufsholm 1904–70 (18 bd.), Karrebæk 1963–69 (1 bd.), Fodby 1903–69 (4 bd.), Vejlø sogns arbejderforening 1915–66 (13 bd.), Toksværd Gødningsforening 1916-70 (1 bd.), Toksværd Afholdsloge 1922-67 (3 bd.), Sipperup Andelsfryseri 1950-65 (1 bd.), Hyllinge Gymnastikforening 1911–26 (1 bd.), Skelby-Rislev Hesteforsikring 1907–62 (5 bd., 2 pk.), Skelby Haglskadeforening 1915–62 (1 bd.), Skelby udflytteres Brandforsikring 1895–1963 (3 bd.), en elevs dagbog for ophold på Haslev Højskole 1893–94 (1

bd.). Desuden billeder, kontrakter, skøder, brochurer og andre småtryk samt en del privatarkiver.

I samarbejde med LOF har man gennemført et slægtforskningskursus med 19 deltagere. Pens. førstelærer Alfr. Nielsen, Glumsø, har gennemregistreret »Jul i Næstved« 1943–55 (det udkomne) og den lokale Næstved-blæksprutte »Spyfluen« 1946–48 (det udk.). Avisregistreringen er fortsat og årgangene 1850–55 af Næstved Avis er registreret.

RANDERS LOKALHISTORISKE ARKIV

Samlingerne består af: Randers byhistoriske arkiv, Lokalhistorisk samling for Randers by og amt, Pontoppidansamlingen og Blichersamlingen. De hører administrativt under Centralbiblioteket og har fået fælles lokaler i kælderetagen i det nye »kulturhus« (172 m^2 + et avismagasin på 36 m^2). Der er anskaffet en del nyt inventar, bl. a. arkiv- og tegningsskabe af stål, mikrofilm-forevisningsapparat og en transportabel båndoptager. Det er tanken at koordinere det byhistoriske arkiv og den lokalhistoriske samling. Men foreløbig har man koncentreret sig om kraftig forøgelse af trykt og utrykt materiale, billeder, kort og dias. Man fortsætter arbejdet med registrering af det modtagne materiale, også af de vigtigste artikler i de lokale dagblade.

Mange har betænkt arkivet med gaver, således bl.a. slægtsbøger, skudsmålsbøger, firma- og foreningsarkivalier og en mængde billeder. Antallet af billeder i arkivet overstiger nu 10.000. Pontoppidansamlingen har bl.a. modtaget et udvalg af Henrik Pontoppidans noveller på flamsk. Der er anskaffet en del flere folketællinger, brandtaxationer m. v. som xeroxkopier. Man har nu brandtaxationer op til 1867 og folketællinger til 1870. Samarbejdet med Randers tekniske skole om opmåling af gamle bygninger i Randers fortsætter. Arkivet har rettet henvendelse til foreninger og enkeltpersoner i Randers om sikring af arkivalier.

De besøgendes antal er stadig stigende. Foruden af skoleklasser og andre grupper har arkivet haft 440 besøgende i oktober kvartal 1970. Åbningstiden er 2 timer daglig, men besøgende kan udenfor åbningstiden få lov at benytte materiale på bibliotekets læsesal.

I Kulturhuset er der rig anledning til større eller mindre udstillinger, hvilket det lokalhistoriske arkiv har benyttet sig meget af. Og man har leveret billedmateriale til adskillige forretninger, som i deres vinduer har lavet lokalt prægede udstillinger fra tid til anden.

RIND-ARNBORG EGNSARKIV

Rind-Arnborg Egnsarkiv startede 23. januar 1970 og har hjemsted i Kølkær skole. Dets virkeområde er de 2 gamle sogne Rind og Arnborg, der ved kommunesammenlægningen april *1970* indgik i Herning storkommune, og egnsarkivet her er en afdeling af centralbiblioteket i Herning. Egnsarkivet er således ret nyt, og den forløbne tid er gået med etablering og begyndende oparbejdelse af samlinger. Der er tilgået egnsarkivet 54 gamle protokoller af forskellig art, samt en del gamle skøder, billeder m. v. En betydelig samling af klip fra lokale aviser, som efterhånden påklæbes kartonskiver i format A4, er allerede oparbejdet.

Ved et møde i Slægtshistorisk Forening, Herning, i efteråret 1970, fortalte egnsarkivets leder, Chr. Isen, om arbejdet i et egnshistorisk arkiv.

Samme efterår arrangeredes en lille udstilling ved en sammenkomst i de ældres hyggeklub i Kølkær skole. Så meget om så lidt.

MIDTSJÆLLANDS LOKALHISTORISKE ARKIV – RINGSTED

1. april *1969* skiftede arkivet status, idet det gik ind som en afdeling under Ringsted Bibliotek. Herved skulle økonomien være sikret, så man ikke skal gå rundt med tiggerposen.

Af tilvæksten kan nævnes, at Ringsted skolevæsen har afleveret en stor samling billeder af eksamenshold og lærere, formænd for skolekommissioner og -udvalg m. m. Også fra et par dødsboer har vi modtaget ret store afleveringer af billeder. De gamle hesteforsikringer nedlægges i stort tal, og bestyrelserne er meget lydhøre over for forslag om, at protokoller m. v. afleveres til lokalhistorisk arkiv. I 1968 har vi således modtaget arkivalier fra forsikringerne i Haraldsted-Allindelille og Sandby og Omegn. Xerox-kopier er løsningen på problemet »penge og tid« for et lokalhistorisk arkiv, idet de sætter os i stand til at drive arkivstudier hjemme for en beskeden udgift i stedet for at ofre rejsepenge og tid til statsarkiverne. Arkivet i Ringsted har i stigende grad benyttet Xerox-kopier samt indkøbt kopier af matrikelskort.

Ved køb er erhvervet en samling gamle Ringsted-film fra 1919 og 1925, som ved nedkopiering til 16 mm smalfilm nu kan vises i almindelige lokaler. To offentlige forestillinger har gjort købet muligt.

Arkivets foredragsrække er fortsat med emner spændende fra egnens arkæologi over abbed Ivar Berthelsen til skolevæsenets historie.

En henvendelse til personer, man vidste havde været med i modstandsbevægelsen resulterede i en del oplysninger og afleveringer, men der ligger ganske givet mere gemt i skuffer og skabe.

Gennem byens boghandlere udsendte arkivet to serier kort (»julekort«) med motiver fra det gamle Ringsted, og der har været god afsætning på dem.

I *1970* har arkivet kunnet glæde sig over mange gode afleveringer. Mange billeder af alle kategorier har fundet vej til hylderne, bl.a. en samling originaler til postkort og årets høst af lokale billeder fra »Dagbladet«. Også mange protokoller har vi modtaget, bl.a. sognefogedforeningens bøger og Vigersted Hesteforsikrings mange protokoller, herunder de mange taksationsprotokoller. En samling dokumenter fra en af byens gamle ejendomme indeholdt oplysninger om huset og dets ejere helt tilbage til 1834. Fra et af Ringsteds gamle handelshuse har vi fået bøgerne fra og med 1917, og fra en af egnens gamle gårde har man afleveret en samling dagbøger fra 1880 til 1908. Som sædvanlig registrerer arkivet de lokale nyheder i byens (og andre) dagblade. Ved »forbrødringsfesten« i maj opførtes en revy. Vi fik overladt teksten og forestillingen blev optaget på bånd. Det samme gælder den katolske messe, som celebreredes i forbindelse med 800-årsdagen for Knud Lavards skrinlæggelse og Sct. Bendts kirkes indvielse. Vi

har også selv været ude med båndoptageren og har interviewet ældre medborgere samt tappet fra radioen.

Udstillingen i forbindelse med førnævnte forbrødringsfest var vort hidtil største arrangement. »Ringsted fra Oldtid til Nutid« var åben i fire dage og viste hvordan vore forfædre levede. Ca. 2000 besøgende. Et udstillingsvindue ved en bank på byens hovedstrøg har rummet skiftende udstillinger af billeder, protokoller og andre arkivalier.

Arkivets fjerde foredragsrække startede i september og har som de foregående år samlet 100 tilhørere pr. gang.

Arkivet har i 1970 udgivet en ny serie postkort, »Sct. Bendt før og nu« og vi har medvirket ved udsendelsen af kopier af middelaldermønter slået i Ringsted. Disse forhandles af en af byens guldsmede, og arkivet får del i overskuddet.

Arkivmæssigt må det forløbne år betegnes som frugtbart, men på det lokalemæssige område står det ringe til. Vort ene lokale er inddraget af biblioteket, men vi sætter vor lid til en forestående udvidelse af biblioteket, idet vi håber, at den kommer inden vi selv blot er navne på et par registerkort.

ROSKILDE LOKALHISTORISKE ARKIV

Arkivets samlinger er i den forløbne tid blevet mere end fordoblet, dels gennem afleveringer, dels gennem fotokopiering af lånt materiale. Af større afleveringer kan nævnes: Roskilde og Omegns Bagermester og Konditorforeningsarkiv 1927–1950, Roskilde Vagtværns arkiv 1944–1945 (må kun benyttes til studiebrug), fhv. borgmester og folketingsmand V. Willumsens arkiv, som foruden personlige papirer og fotografier indeholdt bl.a. diverse protokoller fra forskellige socialdemokratiske foreninger i Roskilde og omegn.

Der er holdt lysbilledforedrag om Det gamle Roskilde og Vore bedsteforældres tid, arkivets billedsamling afgav materiale til lysbillederne.

LOKALHISTORISK SAMLING, SILKEBORG BIBLIOTEK

Arkivet har fortsat sin indsamling af lokalhistorisk materiale og herunder modtaget flere værdifulde gaver. Man har bidraget til den udstilling, som Dansk Kvindesamfunds lokalafd. havde arrangeret på Silkeborg Museum i anledning af hovedforeningens 100 års jubilæum. Endvidere har man bistået de lokale aviser med billed- og andet materiale.

SKEJBY-LISBJERG SOGNEARKIV

Arkivet fortsætter stadig med indsamling af billeder og arkivalier. Hvert matrikel-nr. har sin mappe med billeder, opklæbet på karton og med oplysning om det pågældende billede – det være sig originaler eller affotograferinger – af ejendommen gennem tiderne, samt dens ejere med familie o.s.v. Ligeledes har hvert matrikel-nr. sin mappe med arkivalier, afskrevne papirer fra den pågældende ejendom fra skøde, fæste, tingbøger og deslige. Ligesom den indeholder al korrespondance vedrørende den pågældende ejendom og dens beboere gennem tiderne.

Arkivet er åbent 1. og 3. torsdag i

måneden og har tilfredsstillende besøg, også fra andre arkiver, mest nyoprettede eller påtænkte arkiver.

SKIVE BYHISTORISKE ARKIV

Gennem presseomtale, ved udsendelse af tryksager samt ved afholdelse af en skoleudstilling på museet er vi kommet i kontakt med stadig bredere kredse i befolkningen, hvilket bl.a. viser sig i de ca. 50 årlige afleveringer. Ved dødsfald er vi i årets løb kommet i besiddelse af 3 større samlinger med tilknytning til by og egn. Den sidste herboende ætling af den gamle Skivefamilie Buemann efterlod sig ved sin død i efteråret et materiale, der bl.a. omfatter mange fotos og arkivalier fra handelsstandsforeningen. Den tidligere formand for Historisk Samfund og forstander for Skive museum, afd. lærer J. C. Krogh, Tøndering, efterlod sig et stort slægtshistorisk og topografisk materiale fra Salling, og endelig kan det nævnes, at betydelige dele af den kendte skole- og personalhistoriker, afd. lærer Ejnar Poulsens samlinger er overdraget arkivet.

SKÆLSKØR EGNSHISTORISKE ARKIV

1970 har som de foregående år været et godt år, hvor flere værdifulde arkivalier er tilgået arkivet. I alt er der foretaget 69 afleveringer, men da en del af dem har været ret betydelige, har det fyldt pænt på hylder og i skuffer. Man har bl.a. modtaget en lang række af indbundne avisårgange fra »Sjællands Posten«, de ældste går tilbage til 1. verdenskrig. Ligeledes bør nævnes protokoller m. v. fra nedlagte sygekasser og mejerier samt et ret stort antal billeder. Her kan nævnes, at man fra kommunevalget i 70 har modtaget 20 billeder, der viser valghandlingen i storkommunen.

I februar havde man en vinduesudstilling, hvor man viste 50 gamle postkort fra by og egn. Også denne gang gav udstillingen en mærkbar tilgang i afleveringer til arkivet.

LOKALHISTORISK ARKIV FOR SLAGELSE OG OMEGN

Lokalhistorisk arkiv har i det forløbne år haft den hidtil største års-tilgang af arkivalier, idet der er indkommet 285 protokoller og bøger, 29 pakker med regnskaber, korrespondance o. lign .samt ca. 300 enkeltdele.

Endvidere er indkommet 394 billeder. Tilgangen stammer hovedsagelig fra de omegnskommuner, som nu er sammenlagt med Slagelse, og fra foreninger, idet arkivet har henvendt sig til foreningsbestyrelser med anmodning om at få overladt såvel eksisterende som opløste foreningers arkivmateriale. Som resultat af en af arkivet arrangeret fotokonkurrence blandt medlemmer af Slagelse Foto- og Smalfilmklub modtog arkivet 61 værdifulde fotografier af gamle huse i Slagelse. Fra Slagelse Biblioteksforening har arkivet modtaget en båndoptager, som er et værdifuldt hjælpemiddel for arkivet.

I april i år afsluttedes en godt besøgt foredragsrække, arrangeret af L.O.F. og Lokalhistorisk arkiv i forening. Emnet var »Slagelseegnens liv og virke«. I marts deltog arkivaren i et arkivkursus i Kolding. På arkivet, som således er vokset stærkt i det forløbne

finansår, fortsættes arbejdet med ordning og registrering af det indkomne materiale.

SÆBY BYHISTORISKE ARKIV

Arkivet er oprettet i 1960. Samlingen er i de to sidst forløbne år forøget med et stort antal protokoller fra foreninger og institutioner, der har ophørt at virke, bl.a. har man modtaget alle papirer vedrørende Sæby Søbadeanstalt og Jernvandskur. I samme tidsrum er ligeledes indleveret mange billeder med lokale motiver samt portrætter af afdøde og nulevende Sæbyborgere. Arkivet har besvaret en række forespørgsler fra personer med tilknytning til Sæbyegnen, som ønskede oplysninger vedrørende deres slægt.

HISTORISKE SAMLINGER FOR SØNDERJYLLAND

Indsamlingen og registreringen af billedmateriale er blevet fortsat ved fru Vibeke Gribsvad. I årene *1969* og *1970* er billedsamlingen ved køb og gaver forøget med ca. 6000 stk., hvortil kommer en del film og plader. Indsamlingen af traditionsstof har været fortsat ved lærer Jens Kristensen, og der rådes nu over en samling på over 130 lydbånd. Historiske Samlinger har endvidere modtaget en del håndskrevne og trykte visebøger samt en del gamle skolebøger, der dog ikke er registreret endnu.

THISTED BYHISTORISKE ARKIV

Personalhistorisk afdeling har fuldført registreringen af personer, bosidende i Thisted købstad på grundlag af kirkebøgerne 1649–1814, folketællingslister til 1850 og andre arkivalier fra før 1850. Kartoteket omfatter ca. 8000 kort.

Erhvervs- og kulturhistorisk afdeling har på grundlag af de samme kilder udarbejdet register over udøvere af bestemte erhverv. Der er foretaget båndoptagelser.

Topografisk samling har fået kopier af hovedbrandtaksationer for Thisted købstad 1761–1828 og har på grundlag af dem og af forskellige grundejerlister udarbejdet register over alle ejendomme i det gamle Thisted. Der er udført en rekonstruktion af Thisted by 1761 i målestok 1 : 800. En kopi af skøde- og panteregisteret for Thisted (til 1910) gør det muligt at følge ejendommene fra 1761 og fremefter.

Kortsamlingen er forøget med kopier af flere ældre kort over Thisted, Ty og Mors og med en del originale kort, bl.a. matrikelkort over Thisted.

Billedsamlingen er stærkt forøget og omfatter nu ca. 4000 billeder, dels af gader og enkelte huse, dels af personer og grupper, herunder forenings- og erhvervsbetonede billeder. Der er desuden fremstillet ca. 600 farvediapositiver. En fotografisk afdeling er indrettet. Foruden fotografering og fremstilling af billeder i sort-hvidt og diapositiver foretages reproduktion af billeder i privat eje m. m.

Arkivet har fået større lokaler. Foruden hovedlokalet findes et aflæserum for mikrofilm og et fotografisk laboratorium. Bibliotekets lokalsamling er nu anbragt lige udenfor arkivet. Der er anskaffet mere inventar, bl.a. kort- og billedskabe.

Arkivet har været flittigt benyttet, og

der er givet hjælp og vejledning til studier ligesom mange skriftlige forespørgsler er besvaret. Der er udarbejdet afhandlinger om J. P. Jacobsens fødested og om Christen Kolds hjem og slægt.

Thisted kommune omfatter nu også flere tidligere landkommuner, og for deres vedkommende har arkivet derfor påbegyndt et arbejde, svarende til det, der er udført for Thisted købstad.

VARDE BYHISTORISKE ARKIV

Arkivet har i *1970* haft åbent-hus én aften om måneden, og i den anledning er der udstillet en stor samling billeder i arkivets lokaler, så de er let tilgængelige for de besøgende. Der er stor interesse om disse aftener, og de har foranlediget, at der er indkommet en del materiale. Man har indgået nært samarbejde med folk i de kommuner, der i *1970* blev sammensluttet med Varde, sådan at man den dag, arkivet har bedre pladsforhold kan indlemme materialerne derfra i byarkivet.

En del materiale har været udlånt til forskellige formål. Af større nyanskaffelser må nævnes kopi af folketællingsliste fra 1890. Sortering af en stor samling fotografplader er i gang, ligesom der arbejdes støt med registrering.

VEJLE BYHISTORISKE ARKIV

Arbejdet har i årene 1969 og 1970 været præget af stigende aktivitet, så det snart vil være nødvendigt at tage alle forhold vedr. arkivet op til revision.

Publikationer: Artiklen »De byhistoriske film II – Rundskuefilmen 1925« i »Jul i Vejle 1969«. I januar 1970 udsendtes en folder om arkivet i 3000 eksempl. To små publikationer »Vejle Skolestat 1969. Et forsøg« og »Vejlensere i KRAK's Blå Bog 1910–1968« i henholdsvis marts og maj 1970. Billedhæftet »De gode gamle dage«, december 1970. En beretning om arkivets virke i finansåret 1969/70 i Vejle Museums årsberetning 1969–70.

Arrangementer: I samarbejde med Galleri Munch-Christensen afholdtes i dec. 1970 en lokalhistorisk udstilling med ca. 175 hidtil ikke foreviste fotografier fra omkring 1920.

Ordninger: Med de kirkelige myndigheder er opnået en aftale, der giver arkivet mulighed for at fotografere gravsten fra grave, der står foran sløjfning. Dagbladet »Aktuelt« har givet arkivet tilladelse til med mellemrum at udvælge fotografier af interesse fra bladets »billedkasse«.

Arkivalier: Afd. sadelmagermester William Jensens div. efterladte lokalhistoriske optegnelser. Villy Christiansens personlige beretning fra besættelsen (10 maskinskrevne sider). Numismatisk forening for Vejle Amt (1954–63). De danske Blødfoderfabrikker A/S, enkelte lønningsprotokoller. Boghandler J. Munch Christensens samling vedr. besættelsen. Hjortevejs og Egernvejs selvbetjeningsvaskerier (2 pakker). En pakke vedr. kirkegårdssagen i Vejle året 1955 og fremefter (klausuleret). Hedensted Elektricitetsværk (1 pakke). Et meget stort antal protokoller fra fa. Christiansens Købmandsgård (ikke gennemgået endnu). Fru Anna Boesen 1 pakke korrespondance fra besættelsessiden. Ungdommens Fællesråd i Vejle (1 pakke).

Film: Farve-tonefilmen: »Danmark

– hjemstedet for Tulip bacon og skinker«. Vejle fjord (ca. 1920). Vejle og omegn – vinter (ca. 1920). Vejlefilmen (Poul Eibye, 1938). Den jydske perle (Erik V. Dybdahl, 1960–68). Hoverfilmen (Dybdahl, 1963–65). Tre film fra Vejle Dampvæveri vedr. virksomhed, produktion og personale. »Almindelige Mennesker« med lokalfilm for dagbladet Frit Folk. Ungdommens Fællesråd i Vejle: Film om V-Borgen på Hvidbjerg.

Fotografier: Tilvæksten er ikke talmæssigt gjort op, men ligger i en størrelsesorden på noget over 1000 stk.

Lydbånd: Tilvækst på 10 bånd.

LOKALHISTORISK ARKIV FOR VIBORG KOMMUNE

Ved kommunesammenlægningen 1. april *1970* blev Viborg byhistoriske Arkivs arbejdsområde, der indtil da kun havde omfattet Viborg Købstad, udvidet til at omfatte Viborg storkommune, og arkivets navn blev derfor ændret til: Lokalhistorisk Arkiv for Viborg kommune.

Arkivet udsendte i 1969 to nye publikationer: Nr. 10 (»Vogt lys og ild« af O. K. Rørsted og E. Kløve, 80 sider, illustreret) og nr. 11 (»Viborg Motiver«, 29 tegninger af Johannes Bæch med indledning af Arne Lilholt). Sidstnævnte publikation blev udsolgt i løbet af ganske kort tid og måtte udsendes i nyt oplag i 1970. Også to andre af arkivets publikationer er udsendt i nye oplag, nemlig nr. 5 (Otto v. Spreckelsen: Viborg Vandring) og nr. 7 (Johan Hvidtfeldt: Gennem Blichers land til bispestaden Viborg).

Samarbejdet med Viborg Smalfilmklub er fortsat, og et udvalg af de optagne film har været vist ved offentlige forevisninger.

ØLGOD-STRELLEV SOGNEARKIV

Som følge af kommunesammenlægningen har arkivet oprettet en afdeling for Tistrup og Hodde sogne, adr. Storegade 54, Tistrup.

Af arkivets righoldige negativsamling er 18000 stk. blevet registreret. Kirkebogen for Ølgod fra 1701–1844 er nu registreret.

AABENRAA BYHISTORISKE ARKIV

Tilgangen af arkivalier til arkivet har ikke været så stor som i de forudgående år. Arbejdet med optagelse af lydbånd er fortsat.

Arkivet, der drives som en underafdeling af Aabenraa byhistoriske forening, har til sine medlemmer udsendt følgende publikationer: Harald Bo Bojesen: En ung mands første indtryk af Aabenraa i 1915–16, Dr. Harboe Kardel: Geschichte der Präparanden – Anstalt in Apenrade 1874–1920, ark. Otto Madsen: Brundlund slot, en bygningshistorisk undersøgelse (udsendt i anledning af foreningens 10 års jubilæum).

Arkivets billeder har i nogen udstrækning været anvendt til illustrering af avisartikler m. v. Arkivet foretager løbende fotograferinger af de miljøer, gadepartier og enkelte huse, der ved gadegennembrud, ombygninger eller lign. skifter udseende eller karakter.

Arkivet har hidtil været opbevaret på Aabenraa museum under noget pri-

mitive forhold. I løbet af foråret 1971 igangsættes byggearbejdet til det nye centralbibliotek ved Folkehjem i Aabenraa, hvor der er afsat lokaleplads til det byhistoriske arkiv. Når dette byggeri er afsluttet – formentlig i løbet af 2 år – vil den egentlige bearbejdelse af arkivalierne kunne finde sted, hidtil har man i hovedsagen beskæftiget sig med indsamling og delvis registrering.

ÅRHUS KOMMUNES LOKALHISTORISKE SAMLING

Den samling af gamle Århustryk, i alt en halv snes bøger udgået fra Hans Skonnings bogtrykkeri i årene 1636–54, der hidtil har været opbevaret i bibliotekets boks, er blevet omkatalogiseret, indsat i solide kassetter og anbragt i lokalsamlingen. Samlingen er blevet forøget ved xeroxkopier af to Skonningtryk i Det Kongelige Bibliotek, nemlig Skonnings eget mindedigt over Maren Juel, gift med »den onde lensmand« Erik Grubbe på Århusgård, og Haslepræsten Frants Nielsens ligprædiken over den lærde Marie Below, begravet i Lisbjerg kirke 1651.

Billedsamlingen er vokset ved køb og gaver, bl.a. af 279 fotografiske plader, optaget af afdøde skrædder og amatørfotograf Hans Fr. Hansen. Ved årets udgang var ordnet og opstillet 25.852 topografiske billeder og 5.836 portrætter.

I den store montre i hovedbibliotekets forhal har man bl.a. arrangeret udstillingen »Gamle billeder fra det ny Århus«, omfattende akvareller af Chr. Heilskov og Jens Ravnholm, tegninger af A. Fritz, Alfr. Larsen og Jacob Skjødsholm og fotografier af Thorkil Svendsen og P. Siggaard. Man ville vise et udvalg af forsvundne og bestående naturværdier og kulturminder i den kommende storkommune.

Til Åge Bredsteds jubilæumsskrift »100 år med Århus Folkebibliotek« er hele det omfattende billedstof udvalgt fra Lokalhistorisk samling.

Sammenslutningen af Lokalhistoriske Arkivers Østjyllandskreds har holdt to møder i biblioteket, et den 22. april, hvor Lokalhistorisk samling blev forevist, og et den 8. oktober, hvor overlærer O. Warthoe Hansen, Randers, holdt foredrag om nye signaler og metoder i det lokalhistoriske arbejde.

Skejby-Lisbjerg sognearkiv, der foruden en stor samling arkivalier rummer ca. 1.500 billeder, har hidtil været opbevaret i et lille loftsværelse i sognegården i Lisbjerg. Fra maj *1969* er det flyttet til to større lokaler i samme bygning, det ene med indbyggede skabe til dokumenter og andre arkivalier.

DET KONGELIGE BIBLIOTEK

Det kongelige Bibliotek har i finansåret *1969/70* udlånt 89.762 bind, og der er i samme tidsrum ekspederet 45.895 bind til læsesalen; for finansåret *1970/71* er de tilsvarende tal 99.483 og 52.901 bd.

Biblioteket har i *1969* udsendt bind XVI af årsskriftet Fund og Forskning med artikler om Machiavelli (af Harald Ilsøe), bogtrykkeren og xylografen Lorentz Benedichts dekorative træsnit (af Georg Garde), Niels Stensen (af Gustav Scherz), Joachim Wasserschlebe og Den kongelige Kobberstiksamlings tilblivelse (af Palle Birkelund), H. C. Andersens brevveksling med E. L. Oksen (af Topsøe-Jensen), den franske maler-

inde Andrée Carofs dagbog fra en italiensk pilgrimsrejse med digteren Johs. Jørgensen (af W. Glyn Jones), den mangeårige danske lektor i Rom Knud Ferlov (af Knud Bøgh) m. v. I *1970* udsendtes bd. XVII af Fund og Forskning med artikler om vandmærkeforskning (af Ove K. Nordstrand), Tycho Brahe (af John Christianson), ældre dansk bibliotekshistorie (af Harald Ilsøe), Yemen-ekspeditionens grundlag af F. C. von Havens dagbog (af Hertha Kirketerp-Møller), et sydhavsmotiv hos Nicolai Abildgaard (af Charlotte Christensen), Johan Thomas Lundbye (af N. L. Faaborg) m. v. Blandt bibliotekets øvrige publikationer kan nævnes Fortegnelse over grønlandske aviser og periodica 1861–1968 ved Povl Balle og Helge Tønnesen, udsendt af Minerva Mikrofilm; i samarbejde med Landsudvalget for indsamling af ældre fotografier er udsendt Bjørn Ochsner Fotografer i og fra Danmark indtil år 1900. Rev. og forøget udg. I–II (1969). Ib Rønne Kejlbo, Manuscript Maps in the Frederik den Femtes Atlas (1969). Udenlandske psykologiske tidsskrifter og serier i danske forskningsbiblioteker (1969) af Hans Weltzer; Lenins visit to Denmark by Carl Thomsen, udarbejdet til IFLA-kongressen 1970 i Moskva; samt en række udstillingskataloger. *Nationalbibliografisk Afdeling* har iværksat udarbejdelsen af en række bibliografiske arbejder og udgivet 2. rev. udg. af Filologen J. L. Heiberg af E. Spang-Hanssen i samarbejde med Mogens Haugsted, Bidrag til H. C. Andersens bibliografi III, Sv. Juel Møller, Værker af H. C. Andersen oversat til fransk, BONIS, Bibliography of Old Norse-Icelandic Studies 1968 og 1969, red. af Hans Bekker-Nielsen. I samarbejde med Det slesvig-holstenske landsbibliotek er udgivet den store 1864-bibliografi og ikonografi (1970). Biblioteket har taget initiativet til udgivelse af en stor landsdækkende lokalhistorisk bibliografi og indledt samarbejde med Dansk historisk Fællesforening, centralbibliotekerne o.a. (Statens humanistiske forskningsråd har 1971 bevilget midler til arbejdets påbegyndelse).

I bibliotekets forhal har i *1969* og *1970* været afholdt 15 udstillinger, nemlig Danske bogbind 1938–1968; Minder om danske konger; Niccolo Machiavelli 1469–1969; Martin Andersen Nexø 1869–1969; Sommerudstillingen, der havde Erasmus af Rotterdam som midtpunkt; Skibsførere for 100 år siden; Danske i Orienten i ældre tid; Den danske salmebog gennem 400 år; Hans Egede Schack; samt Minder om danske dronninger; Lenin 1870–1970; Sommerudstilling af bibliotekets sjældenheder; FN 1945–1970 og Beethoven.

Biblioteket har bl.a. udlånt materiale til Nationalmuseets udstilling i Brede, Buddha's veje og til den store Erasmusudstilling i Rotterdam. Bibliotekets 1969-vandreudstilling (om Martin Andersen Nexø) har været vist på i alt 60 biblioteker, museer og skoler i Danmark, Norge og Island. De fremmedsprogede udgaver af H .C. Andersenvandreudstillingen har været vist i Schweiz, Belgien og U.S.A., og plancheudstillingen om Fem århundreders danske videnskab bl.a. i Canada, Brasilien og Belgien. I Basel har videnskabsudstillingen været vist med det originale materiale.

Bibliotekets judaistiske afdeling har i U.S.A. arrangeret en stor udstilling

»Hebraica from Denmark« med en række af afdelingens største sjældenheder. Udstillingen blev vist i en halv snes byer.

Vandreudstillingen for året 1970 omhandlede Genforeningen 1920 og har været udsendt til 44 biblioteker, museer og skoler. Endvidere er bl.a. udlånt udstillingsmateriale til Nationalmuseets udstilling Ghana i dag, Århus Kunstmuseum og Bibliotèque Royale i Bruxelles. Det kongelige Bibliotek har alene eller i samarbejde med andre institutioner gennemført udstillingsarrangementer i bl.a. Solna (Sverige), Reykjavik, Düsseldorf, Prag, Paris og Belo Horizonte (Brasilien).

I lighed med tidligere år har Kontakt- og Oplysningsafdelingen arrangeret gruppebesøg, studentervejledning m. v.

Bibliotekets lydbåndarkiv har forøget sine samlinger med en lang række optagelser af danske forfattere, ligesom man på lydbånd har optaget erindringer fra danske frivillige i Den spanske Borgerkrig. Arkivet omfatter ca. 400 bånd.

Samlingen af forfatterfilm er blevet forøget med film om Otto Gelsted, Hans Scherfig, Johs. Wulff, William Heinesen og Tove Ditlevsen.

Danske afdeling har ved pligtaflevering fra trykkerier og forlag erhvervet 6.417 bøger, 2.299 pjecer, 14.564 løbende periodica og ca. 38.590 stk. småtryk i *1969* og 6.414 bøger, 2.412 pjecer, 17.440 løbende periodica og ca. 45.180 stk. småtryk i *1970* og har desuden fortsat anskaffelserne på afdelingens øvrige accessionsområder (udenlandske Danica, norsk og islandsk litteratur, litteratur om Slesvig, Holsten og Lauenborg samt litterære og dokumentariske grammofonplader med relation til Danmark). Endvidere er også Bogbindsamlingen og Dedikationssamlingen blevet forøget. Foruden de to nedenfor omtalte specialsamlinger er der ved køb i *1969/70* erhvervet 1.581 bøger og i *1970/71* 1.804 bøger. Som gaver er modtaget 618 bøger i *1969/70* og 633 i *1970/71*. Ved køb eller som gave er der i *1969/70* erhvervet 849 periodica, i *1970/71* 917. Endelig er der modtaget en lang række særtryk – overvejende arbejder af danske forfattere i udenlandske publikationer og overvejende gaver. En del af gaverne er tilgået afdelingen i henhold til udvekslingsaftaler med en række udenlandske biblioteker. Afdelingen har til gengæld medvirket ved udvælgelse og afsendelse af publikationer til disse biblioteker.

Af store erhvervelser skal følgende nævnes: Kay Høegs samling af danske bøger trykt før 1601. Samlingen, der indeholder noget over 300 numre, er i sin art den betydeligste eksisterende privatsamling tilvejebragt i dette århundrede, og den tåler – med sin begrænsning til trykåret 1600 – sammenligning med de ældste dele af Hielmstiernes endnu bevarede samling og med Resens samling, der gik tabt ved Universitetsbibliotekets brand i 1728. Den tæller ca. 10 unica, herunder visse varianttryk; ca. 25 af bøgerne kendes her i landet kun i den Høegske Samling, ligesom bøgerne i ca. 10 tilfælde rummer dedikationer fra samtidens kendte skribenter og i andre tilfælde kan fremvise kendte danske bogsamlere og videnskabsmænds ejernavne. – Overlæge Arne Portmans H. C. Andersen-samling indeholdende værker af, om og med relation til digteren og desuden

noder, småtryk, klip og billeder (samt manuskripter og breve, der findes i Håndskriftafdelingen). – »Die neuesten Kriegs- und Friedensnachrichten von Frankreich und dem Nordischen Seebunde wider Grossbritanien« (1801), en tysksproget beretning om slaget på Reden, der som løst bilag har et stik af slaget. – Peder Jensen Hegelunds »Artes Astvsqve muliebres« (1625). Peder Laale »Liber Petri Laglandici« Aff H. H. S. Prentet Aar 1626. Hans Hansen Skonning »Anser Martiniana« (1616). (Hans Christensen Sthen) »Lyckens Hiul« (U. st. og år) (efter 1600). Som gave fra Universitetsbiblioteket i Lund et fragment af folkebogen »Fortunatus Bog. En Subtilig Historie om Fortunatus Pung og hans Ynske Hat« (1578).

Afdelingens indbindings-, ordnings-, katalog -og registreringsarbejder er blevet fortsat i sædvanligt omfang, herunder ajourføringen af afdelingens periodicaregistranter, der pr. *31.3.1971* indeholdt i alt 15.357 løbende periodica (tidsskrifter, årbøger, monografiserier, årsberetninger, regnskaber, byråds- og amtsrådsforhandlinger, kataloger m. m.), og som tilsammen udgør den fuldstændigste registrering af disse publikationer, der findes. For Bibliotekscentralen har afdelingen udarbejdet Dansk Tidsskriftfortegnelse for årene 1960–69 (der udkom i april 1971) og har påbegyndt arbejdet med det første årssupplement til denne fortegnelse samt med Dansk Tidsskriftfortegnelse for årene 1970–1974. – Afdelingen har endvidere udarbejdet Dania polyglotta. Literature on Denmark in languages other than Danish & Books of Danish interest published abroad. An annual bibliography compiled by the Danish Department of the Royal Library. New series 1, 1969 (Copenhagen 1970), og de følgende to årgange er under udarbejdelse. – Mikrofotograferingen af danske bøger fra perioden 1482–1600 er blevet fortsat. Fotograferingen foretages dels af sikkerhedsgrunde, dels for at undgå benyttelse af disse værdifulde bøger og dels for at gøre det muligt for andre biblioteker m. fl. at erhverve komplette mikrofilmsæt af hele den ældre danske litteratur.

Til *Håndskriftafdelingen* er bl.a. indgået følgende: C.V., C.O. og H.T. Rimestad: Breve og personalia samt optegnelser om slægten Rimestad, Johanne Krarup-Hansen: Breve og dagbogsoptegnelser fra årene 1896, 1899–1900 og 1904–05; en stor brevsamling til og fra Jeppe Aakjær, Breve; papirer og optegnelser vedr. slægten Delcomyn og i denne indgiftede slægter, 15 breve fra forfatteren, lærer Jacob Nielsen til provst Gabriel Heiberg fra årene 1887–89; »Mine Erindringer«, skrevet 1869–78 af Eduard Vilhelm Walther; en lille samling viser og sange, dertil skudsmålsbøger for Bent Christiansen og Ane Petersen, viet i Birkerød 1874; Stamtavler og papirer vedr. slægten Dahlberg; en del breve til tegneren Valdemar Andersen og til tegneren Ib Andersen; hovedprotokol, autoriseret 1818, for madam M. Søemods skole for drengebørn i København; breve til skolebestyrer Otto Fick; skovejer T. Troensegaards store samling af breve og manuskripter, omfattende i alt 800 numre; papirer vedr. kaptajn Malthe Emil Bruun og hans forældre; breve til maleren Otto P. Balle; breve fra Thøger Larsen til Otto Gelsted; breve til pastor William van Wylich fra bl.a. J. N. Madvig, J. P. Mynster og C. E.

Scharling; Johan Krohn Optegnelser om familien Krohn; Mario Krohn: Dagbogsoptegnelser for året 1864; Iver P. Iversen: Dagbøger ført på Alabamaekspeditionen til Østgrønland 1909–1912; Erling Barth: Stamtavler over dynastier, kongehuse, hertuger og fyrster i Europa, Nordafrika og den nære Orient; Breve fra J. Christian Bay til forskellige danske, bl.a. pastor M. F. Blichfeld, bogtrykker Niels P. Thomsen og professor Erik Warburg; billedhugger Magnus Thrige: Optegnelser om maleren og tegneren Johannes Holbek (1872–1903); breve fra Kamma Rahbek til de tre yngste døtre af slotsgartner Peter Petersen, kaldet »Blomsterpigerne«; Fhv. saledmagermester C. Carlsen, Mariager: Erindringer; Stambogs-, lykønsknings- og nytårsvers fra omkring 1800, de fleste til sognepræst i Krogsbølle Hans Adolph Clod og hustru Wilhelmine, f. Nutzhorn; Stambog for Adelgunde von Scholten (1813–1841), gift med Johan von Bülow; Pengeregnskab over Beder sogns almuebogsamling fra 1839–1862; breve til maleren Otto P. Balle. Overlæge Arne Portmans samling af H. C. Andersen manuskripter, breve m. v. (i alt ca. 250 nr.).

Afdelingens store samling af privatarkiver er forøget med arkiverne efter bl.a.: dr. K. F. Plesner, Harald Bergstedt, Sønderjysk Studenterforening; museumsdirektør Erik Zahle; forfatteren Richard Gandrup; Otto Gelsted; Frithiof Brandt; Thorvald Aagaard; Gerhard og Gerda Henning; Johannes Smith.

En stor del af det modtagne materiale er foreløbig utilgængelig.

Georg Brandes-arkivet, der blev oprettet 1912, er efter fru Edith Philipps død blevet forøget med ca. 2000 breve, dagbøger m. m.

Forfatteren *Leo Kari* modtog i 1965 en toårig undersøttelse fra Statens almindelige Videnskabsfond til indsamling og bearbejdelse af breve, fotos, avisudklip, manuskripter m. v. vedrørende danske frivilliges deltagelse i den spanske borgerkrig. Det indsamlede materiale er i overensstemmelse med den givne bevilling overgivet til Det kongelige bibliotek.

Kort- og billedafdelingen har i *1969* haft en tilgang på 63.860 blade. Af større gaver kan nævnes: Lektor Axel Krarup Rosendahl: 566 blade (portrætter og topografi). Fåborg byhistoriske Museum: En negativsamling. Lægerne Erling og Margrethe Schiøler: En større samling portrætter af slægterne Hertz, Schiøler og Norup. Konservator Birgitte Dall: 134 portrætter og topografiske blade. Thorkild Gravlunds bo via Dansk Folkemindesamling 155 topografiske blade (Norge, Island og Færøerne). De danske kongers kronologiske Samling: 83 negativer (Højesteretsdommere). Boet efter fru Inger Robertson, enke efter fotograf Hans Robertson, via landsretssagfører Ole Butz: En omfattende samling fotografier og negativer, for en stor del optagelser fra Berlin. Højskolebladets Billedarkiv: via professor, dr. phil. Roar Skovmand: 224 portrætter og 275 topografiske blade med tilknytning til højskolebevægelsen. Museumsinspektør, lektor fru Karen Neiiendam :155 blade (portrætter, topografi og historie). Boet efter professorinde Kirsten Christensen og professor, dr. phil. Arthur Christensen: 5108 blade, omfattende portrætter, topografi, historie samt kort. Endvidere 10 albummer med portrætter og topo-

grafiske blade. Boet efter professor, dr. phil. Jørgen Jørgensen: 307 blade, omfattende portrætter og topografi. Professor, dr. phil. Jes Peter Asmussen: 233 portrætfotografier. Boet efter grosserer Vald. Børgesen via advokat W. Allesøe: 34 albummer med portrætter og topografiske blade. Ved køb er erhvervet bl.a.: Kort: Iean Boisseau, Daniæ Nova Descriptio 1644, Pierre du Val, Carte du Royaume de Danemarq, Johannes Franciscus Camosius, kobberstukket kort over Sjælland, Venedig 1569. Fra kgl. hoffotograf Elfelt: ca. 6000 negativer med copyright. Afdelingen har i årets løb været besøgt af 1080 personer.

I *1970* en tilgang på 74.613 blade. Af større gaver kan nævnes Boet efter førstebibliotekar, mag. art. Sven Lunn: En samling portrætter af personer med tilknytning til musiklivet samt 240 postkort. Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag A/S: 850 historiske blade fra perioden 1925–45 samt 1234 fotografier af udenlandske officerer, politikere og scenekunstnere. Fru Kamma Nielsen: En samling portrætter af kendte kunstnere og videnskabsmænd. Sekretær Ove Pontoppidan: 225 portrætter af medlemmer af familien Pontoppidan. Boet efter professor, dr. med & h. c. Knud Sand: 40 portrætter af berømte læger. Professor, dr. med. Emmerik Jensen: En større samling amatørfotografier, optagne af faderen, forfatteren Johs. V. Jensen. Jens Graff: 185 fotografier fra Danmarksekspeditionen 1906–08. Fhv. overbibliotekar, frk. C. Roed-Müller: En samling portrætter af kendte danske personligheder. Fhv. departementschef A. Michelsen: 25 portrætfotografier samt 1200 postkort. Studenterforeningens Arkiv: 160 portrætter af fremtrædende medlemmer af studenterforeningen. Boet efter museumsdirektør Erik Zahle: 172 portrætfotografier, bl.a. af fremtrædende radikale politikere. Fru skibsreder Jørgen Carl: 2326 fotografier, omfattende portrætter, topografi og historiske blade. Professorinde Dahlberg: 958 portrætter af danske og udenlandske fyrstelige og adelige personer. Pastor Wilh. Krarup: 100 danske og udenlandske portrætter samt et album, der har tilhørt historikeren Joh. Steenstrup, indeholdende portrætter af hans venner og disses børn. Boet efter professor J. Oskar Andersen: 34 portrætter af fremtrædende teologiske videnskabsmænd. Major Theodor C. von Zeliaus privatarkiv (Rigsarkivet): 17 portrætfotografier, 297 topografiske blade samt 4 albummer, hvoraf et med prospekter fra De vestindiske Øer. Niels Steensens gymnasium: 142 fotografier af danske og udenlandske katolske gejstlige, hidrørende fra afdøde monsignore Olrik. Folketingets bibliotek & arkiv: 22 fotografier med motiver fra Dansk Hedeselskabs virke i Jylland. Akademiet for de tekniske Videnskaber: 246 fotografier af danske og udenlandske medlemmer af akademiet. Boet efter bankier Eigil Gottlieb og hustru Ida Gottlieb ved kansliråd Christoffer Gottlieb, Lidingö: 911 portrætter, hovedsagelig af medlemmer af familierne Gottlieb, Muus og Hiort Lorenzen. Lensbaron Godske Ditlev Berner-Schilden-Holsten til Langesø: 1627 danske og udenlandske portrætter, hovedsagelig medlemmer af fyrste- og adelsslægter samt 180 topografiske blade. Det Gjensidige Livsforsikringsselskab »Danmark«: 31 portrætter af selskabets tidligere bestyrelsesmedlemmer. Professor,

dr. phil. Aksel Tovborg Jensen: 82 danske og udenlandske portrætter, 47 udenlandske topografiske blade samt 1377 tidlige postkort. Helsingør byhistoriske Arkiv: Ca. 20.000 negativer med tilhørende kundeprotokoller, hidrørende fra fotograferne Buchhave, Eline Andersen og Chr. Larsens atelier. Ved køb er erhvervet: 142 originaltegninger af tegneren *Hans Lollesgaard,* 7 originale sort-kridt tegninger af billedhuggeren og maleren *Gunnar Hossy,* 1400 negativer med copyright fra pressefotograf *E. Fut Jensen,* 5 litografier med motiver fra den amerikansk-mexicanske krig, Danckert Danckerts: Prospekt over København, Coppen-Haven, stik fra 1645 samt 5 originaltegninger af Johan Rohde. Afdelingen har i årets løb været besøgt af 1220 personer.

UNIVERSITETSBIBLIOTEKETS 1. AFDELING

I årene *1969–70* er der registreret ca. 24.000 ekspeditioner af danske aviser til avislæsesalen, et tal, der bekræfter denne samlings betydning for den historiske forskning. Desværre har det i denne periode ikke været muligt at få bevillinger til en systematisk mikrofilmning, en foranstaltning, der med den stigende slitage trænger sig mere og mere på.

I samarbejde med Universitetets historiske institut har biblioteket været ramme om instituttets introduktionskurser i historisk bibliografi for historiestuderende. Også i henseende til bog- og tidsskriftanskaffelser består der et vist samarbejde mellem biblioteket og instituttet.

I anledning af 200-året for Napoleons fødsel arrangerede biblioteket en udstilling, hvortil der var hentet bidrag fra forskellige sider; bl.a. havde Nationalmuseet stillet nogle kuriøse napoleoniana til rådighed for udstillingen.

STATSBIBLIOTEKET

Af det historiske og personalhistoriske materiale, som i beretningsperioden er tilgået Statsbibliotekets *håndskriftsamling,* må især fremhæves professor Ad. Stender-Petersens meget fyldige arkiv, der ikke blot indeholder væsentlige dele af hans videnskabelige produktion, men også et store materiale til belysning af hans virksomhed som journalist, hans tilknytning til studenterforeningen m. m.

Af de mange arkiver, der fra ældre tid har henligget ukatalogiserede, er flere blevet *ordnet,* så de nu er tilgængelige. Dette gælder bl.a. papirer fra stabslæge, dr. med. h. c. Gordon Norrie (1855–1941), arkivalier fra godset Løvenholm, papirer fra provst i Saksild Paul Poulson (1674–1736), efterladte akter og breve fra forfatteren J. J. Ipsen (1857–1936), papirer fra forfatteren Chr. Reventlow (1867–1954), ligesom overbibliotekar Vilhelm Grundtvigs og professor Svend Ranulfs arkiver samt stud. jur. Arne Moldkjærs samlinger til verdenskrigens og besættelsestidens historie.

Fru Emma Forchhammer har 1970 skænket flere af sceneinstruktør Bjarne Forchhammers instruktørmanuskripter til Statsbiblioteket.

ODENSE UNIVERSITETS-BIBLIOTEK

Siden 1968 råder biblioteket foruden over den midlertidige ejendom i Islandsgade over størsteparten af ejendommen Østergade 32, der hovedsagelig er indrettet til bogmagasiner. På grund af bibliotekets stærke vækst har det været nødvendigt at overveje udvidelsesmuligheder, og det må påregnes, at en udflytning (omfattende bl.a. afdelingerne for udlån, bogkøb og katalogisering) til universitetets foreløbige campus-område vil finde sted i januar 1972.

I beretningsårene *1969* og *1970* udgjorde bibliotekets samlede bestand af bøger og tidsskrifter pr. 1.4. henholdsvis 215.000 og 262.000 bind. Foruden de løbende bogindkøb er indgået visse større samlinger i form af gave eller køb. Nævnes kan Herlufsholms skoles bibliotek, Fyens Stiftsbibliotek, boggaver fra Landsbókasafn Íslands og den canadiske ambassade samt professor, dr. med. Erik Warburgs efterladte bogsamling.

I forbindelse med den islandske boggave, der blev overrakt 19. september 1969 af rigsbibliotekar Finnbogi Guðmundsson, åbnedes en udstilling, som foruden gaven også omfattede et afsnit helliget fynboen C. C. Rafn, hvis initiativ førte til oprettelsen af Landsbókasafn i 1818. Begivenheden markeredes yderligere ved den første af en række «C. C. Rafn-forelæsninger«, hvor dr. Guðmundsson talte om »Sveinbjörn Egilsson og Carl Christian Rafn«; den anden Rafn-forelæsning holdtes 11. november 1970 af museumsinspektør, dr. phil. Olaf Olsen med emnet: »I Jacob Madsens fodspor. Biskop C .T. Engelstofts fynske kirkebeskrivelser«. Begge forelæsninger er udgivet på Odense Universitetsforlag.

Med udgangspunkt i fundet af en gammel udlånsprotokol fra det første offentlige bibliotek på Tåsinge afholdtes i juni 1969 i Landet en udstilling af de bøger, der ifølge protokollen fandtes i biblioteket. Udstillingen var organiseret af Odense Universitetsbibliotek ved forskningsbibliotekar K. Birket-Smith, der også redigerede det lille skrift »Bierrebye Sogns Almue-Bogsamling 1806-1869. Udgivet af Odense Universitetsbibliotek.«

LOKALHISTORISK AFDELING

1. november 1970 oprettedes Lokalhistorisk Afdeling af Historisk Institut ved Københavns Universitet. Institutionen har til huse i Landsarkivet for Sjælland, adressen er Florsgade 4, 2200 København N., tlf. 37 76 40. Personalet består af en amanuensis og to studentermedhjælpere. Afdelingen skal bistå ved lokalhistorisk forskning og vejlede studerende m.h.t. speciale- og afløsningsopgaver.

I de to første måneder, som beretningsperioden omfatter, er afdelingens kontorer blevet indrettet, studentermedhjælpere antaget, og der er begyndt en registrering af indberetninger til amtmændene inden for det sjællandske landsarkivs område. Desuden har 6 studerende fået specialevejledning.

Afdelingens leder har fortsat sin undervisning for historie- og etnologistuderende og har redigeret Fortid og Nutid (bd. 24, hefte 4).

Se iøvrigt omtalen af afdelingen i Fortid og Nutid, bd. 24, s. 377 ff.

NORDISK INSTITUT FOR FOLKEDIGTNING

1.8.1968 flyttedes NIF til Dansk Folkemindesamlings lokaler, og derværende arkivar Bengt Holbek overtog den daglige ledelse af NIF. Kort efter gennemførtes en statutændring, hvorefter hovedvægten i NIF's arbejde gradvis skal forskydes fra instituttet selv til de lokale folkloristiske institutioner, der med økonomisk bistand fra NIF og praktisk bistand fra styrelsens medlemmer efterhånden skal koordinere arbejdet på en række felter.

Det første led i koordineringen er en inventering af de nordiske arkivers og institutioners bestand af folkedigtning og folkemusik – originaloptegnelser, lydmateriale og registranter. En spørgeliste udsendtes i foråret 1970 til godt 40 institutioner, hvoraf de fleste har afgivet tilfredsstillende besvarelser. Efter redaktionsarbejde ventes inventeringen at resultere i en håndbog, der kan udsendes i 1972.

NIF har afholdt flg. seminarer: over eventyr (Oslo, april *1968*), databehandling (Helsinki, *1969*), terminologi (Julita, *1970*). I København er i *1970* afholdt et introduktionskursus i databehandling for 18 nordiske folklorister.

Publikationsvirksomhed: sammen med Suomalaisen kirjallisuuden seuran kansanrunousarkisto har NIF udsendt Pirkko-Liisa Rausmaa: A Catalogue of Historical and Local Legends in the Folklore Archives of the Finnish Literature Society og A Catalogue of Anecdotes in the Folklore Archives of the Finnish Literature Society (begge Helsinki *1969*); sammen med Dansk Folkemindesamling er udsendt Carsten Bregenhøj: Jyde, Fynbo og Sjællænder. Foreløbig rapport om hulkortanalyse af anekdotesamlingen DFS 1966/1 (København *1969*); sammen med tidsskriftet »Arv« er udsendt et festskrift til prof. Jouko Hautalas 60-årsdag 27.6. 1970 under titlen Biographica, Nordic Folklorists of the Past (Uppsala *1970*), indeholdende biografier af 26 nordiske folklorister.

Endelig har NIF forsynet Encyclopädie des Märchens, Göttingen, med bibliografiske data og typebestemmelser til så godt som alt publiceret dansk eventyrmateriale (originaludgaver) og fotokopier af de vigtigste utrykte samlinger. I forbindelse hermed er der arbejdet videre med en revision af typekatalogen over skæmtehistorier.

INSTITUT FOR DANSK DIALEKTFORSKNING

Publikationer: Udvalg for Folkemaals Publikationer, serie A nr. 21, M. B. Ottsen: Hostrup-Dansk II, Ordbog, ved Ella Jensen og Magda Nyberg, bind 5 (register), 1969. Serie A nr. 24, Inger Ejskjær: Fonemsystemet i Østsjællandsk på grundlag af dialekten i Strøby sogn (disputats), 1970. – Poul Andersen og Jørgen Larsen: Bibliography of Scandinavian Philology (i Acta Philologica Scandinavica) 27 (1969) og 28 (1970). – Poul Andersen: Dialektgeografiske kort til undervisningsbrug, 1969.

I ømålsafdelingen er redaktionen af ømålsordbogen fortsat, og seddelsamlingerne hertil er ved udsendelse af suppleringsspørgelister (nr. 27–30) og på anden måde forøget med ca. 17.000 sedler, medens topografisk samling er vokset med ca. 950 blade, hvortil kom-

mer et stikordsregister til E. T. Kristensen: Danske ordsprog og mundheld (1890) på ca. 20.000 sedler. Transskriberingen af bånd- og pladeoptagelser fra Øerne til publicering i Danske Dialekttekster II er fortsat.

I den jyske afdeling er registeret til Ottsens ordbog afsluttet og udgivet og Danske Dialekttekster III (jyske tekster) under trykning. Ved udskrivning af topografisk samling og på anden vis er de jyske seddelsamlinger vokset med ca. 29.000 sedler.

Afdelingsleder Mogens Baumann Larsen har sammen med svenske kolleger fortsat sine sociolingvistiske feltundersøgelser i Tornedalen og i grænseområderne mellem Skåne, Blekinge, Småland og Halland, og det indsamlede materiale er under statistisk bearbejdning.

I plade- og båndafdelingen er samlingerne forøget med 58 bånd (heraf 41 fra Øerne og 17 fra Jylland), og der er overspillet et stort antal optagelser til studie- og undervisningsbrug.

Manuskriptsamlingen er forøget med 12 numre og instituttets bibliotek med 1032 bøger og hefter.

INSTITUT FOR DANSK KIRKEHISTORIE

Under ledelse af Instituttets forstander afholdtes med støtte fra Statens humanistiske Forskningsråd i august *1969* på Lejondal ved Stockholm en nordisk konference om Reformationen i Norden. Fra Instituttet deltog desuden amanuensis Martin Schwarz Lausten, der meddelte en forskningsrapport, (om Chr. III's kirkepolitik).

I tilslutning til Instituttets Salmestudier afholdtes med støtte fra Clara Lackmanns Fond i maj 1969 et svensk-dansk Salmesymposium på refugiet Fuglsang, hvori deltog litteraturhistorikere og kirkehistorikere fra Lund og København.

Arbejdet med udbygning af Kalkmaleriregistranten er fortsat på forskellig vis. Materialet fra Sydslesvig og Skaane, som Instituttet indsamlede i 1967 og 1968, er placeret i alle tre eksemplarer. Endvidere er der udarbejdet to kontrolregistranter på sedler. De viser normalstanden i et topografisk og i et ikonografisk ordnet eksemplar af registranten og gør det muligt at foretage de nødvendige revisioner. I tilslutning hertil er der fremstillet en ikonografisk ordnet seddelregistrant, som kan benyttes i forbindelse med det topografisk opstillede eksemplar af registranten, der findes på Instituttet.

Nyt materiale samt farvedias er fremskaffet på syv ekskursioner i sommeren 1970. Endvidere har Instituttet fra Nationalmuseet modtaget en mindre samling farvedias, optaget af konservator Egmont Lind, og i billedsamlingen er desuden en stor samling fotos af kalkmalerier i finske kirker. Under nogle ophold i Stockholm har medarbejderne ved udgaven af Skaanes Kalkmalerier fremskaffet registreringsrapporter og ældre fotos af kalkmalerierne.

Religionssociologisk afdelings hidtidige undersøgelse om »folkereligionen i Storkøbenhavn« blev afsluttet i september 1970 med indsendelsen af afdelingsleder Per Salomonsens disputats. Siden har afdelingen arbejdet med projektet »Religion og Samfund« under Jørgen Thorgaards ledelse.

Arbejdet med salmeregistranten er

fortsat og har især drejet sig om at registrere de flest mulige værker, som danner forudsætningerne for de store »fuldkomne« salmebøger, som beherskede sidste halvdel af det 17. århundrede. Arbejdet udføres af et studenterhold, under ledelse af salmehistorikeren Anders Malling og under tilsyn af professorerne N. K. Andersen, A. Arnholtz og Billeskov Jansen.

Foruden afhandlinger i diverse tidsskrifter af forskere tilknyttet Instituttet har man udgivet følgende bøger i *1969* og *1970:* Anne Riising: Danmarks Middelalderlige Prædiken, Gad 1969. M. Schwarz Lausten i samarbejde med Inger Bom: Skrifter fra Reformationstiden, I, Gad 1970. J. O. Arhnung (†): Roskilde Domkapitels Historie, udgivet af Troels Dahlerup, Gad 1970. K. Ottosen: The Manuel from Notmark. (=Bibliotheca Liturgica Danica) Series Latina Vol.1, Gad 1970.

INSTITUT FOR DANSK SKOLEHISTORIE

Instituttets medarbejdere er i fællesskab gået i gang med opgaven at skrive en større fremstilling af den danske skoles historie i dette århundrede. De mødes jævnligt til drøftelse af det indsamlede materiale, i første omgang har de behandlet emner vedrørende læreruddannelsen. De har fået adgang til en række vigtige arkiver.

Instituttets indsamling af kilder til friskolens historie, der foretages ved friskolelærer Eilif Frank, har foreløbig givet smukke resultater. Det indkomne materiale er efter aftale med Dansk Friskoleforening deponeret i landsarkivet i Odense.

Instituttet forbereder nu at udsende den anden publikation i sin skriftrække, nemlig Birte Andersen: En fribåren Opdragelse, der behandler adelige børns opdragelse i Danmark fra 1536 til 1660. Statens humanistiske forskningsråd har bevilget støtte til udgivelsen.

Instituttets medarbejdere har i øvrigt fortsat deres studier over henholdsvis skolelovgivningen 1814, skolens stilling i landsbymiljøet 1880–1910, dansk skolepolitik 1890–1925 samt reformpædagogikken. Amanuensis Ingrid Markussen har yderligere skrevet en afhandling om skolevæsenet i ældre tid i Søllerød, og afdelingsleder Vagn Skovgaard-Petersen har redigeret bogen »Skolebøger i 200 År«. De har desuden behandlet forskellige skolehistoriske emner i foredrag, undervisning og artikler.

Licentiatstuderende, cand. mag. Ellen Nørgaard har modtaget et kandidatstipendium til gennemførelse af sine studier over reformpædagogikkens introduktion og betydning i Danmark. Endvidere har højskoleadjunkt, cand. mag. Gunhild Nissen opnået et forskerstipendium til videreførelse af sine studier i landsbyskolens historie.

INSTITUT FOR PRESSEFORSKNING OG SAMTIDSHISTORIE

Instituttet har publiceret: Erik Lund: Fire millioner frie ord. Det illegale nyhedsbureau »Information« august 1943 –maj 1945. 368 sider. Udgivet *1970.*

Endvidere har instituttet fortsat opbygningen af sit politiske klippearkiv, som rummer et betydeligt stof vedrørende dansk, nordisk og international politik.

SELSKABET FOR UDGIVELSE AF KILDER TIL DANSK HISTORIE

Selskabet har i *1969–70* udsendt to nytryk: »Kongens rettertingsdomme og rigens forfølgninger fra Christian III's tid«, bind 2, ved Troels Dahlerup. Endvidere »Betænkninger fra Christian VIII's tid om styrelsen af det danske monarki« ved Niels Petersen. – Dertil har Selskabet udsendt tretten bind i reprotryk. Ti bind er genoptryk af Selskabets egne publikationer. »Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve« er kommet i otte bind. »Scriptores minores historiæ Danicæ« i to bind. Endelig har Selskabet påbegyndt en udsendelse af klassiske fremstillinger af dansk historie. *1969–70* er følgende udsendt: J. A. Fridericia, »Adelsvældens sidste Dage« og Marcus Rubin, »1807–14, Studier til Københavns og Danmarks Historie« samt sammes »Fra Frederik VIs Tid«.

LANDBOHISTORISK SELSKAB

Ved Karen Marie Olsen har Selskabet i *1969–70* fortsat udgivelsen af Sokkelund herreds tingbøger med udsendelsen af hft. 1–3 af tingbogen 1634–36. Af serien Landstingenes skøde- og pantebøger udsendtes hefte 4 af Viborg Landstings skøde- og pantebøger 1624–37 ved Jens Holmgaard og hft. 1–3 af Viborg Landstings skøde- og pantebøger 1645–52 ved Poul Rasmussen.

I foråret 1969 udkom Fæstebonde i Nørre Tulstrup Christen Andersens dagbog 1786–97 ved Jens Holmgaard; den 5. august 1970 offentliggjordes Selskabets festskrift Landbohistoriske Studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang på halvfjerdsårsdagen under redaktion af Svend Gissel; og i efteråret 1970 udendtes ved Frank Jørgensen Præsteindberetninger til Ole Worm bd. 1 Aalborg og Ribe stifter.

I arbejdsudvalg tilrettelægger Selskabet endvidere en registrering af ældre kort over landsbymarkerne før udskiftningen, en udgivelse af indberetningerne 1757–60 vedr. landvæsenets nytte og fremtarv og en registrering samt udgivelse af adkomstdokumenter til dansk landgods 1513–59.

DET DANSKE SPROG- OG LITTERATURSELSKAB

Selskabet udsendte i *1969* D. G. Monrad: Breve ved Svend Hauge. Ordbog over det danske Sprog (fotografisk optryk) bd. 18–23 (fortsættes). Knud Togeby: Ogier le Danois dans les littératures européennes. Provst Frederik Schmidts dagbøger bd. II ved Ole Jacobsen og Johanne Brandt-Nielsen (fortsættes). Gammeldansk Bibeloversættelse bd. 3–4 (duplikeret, afsluttet). Breve fra Martin Andersen Nexø bd. 1 ved Børge Houmann (fortsættes) .Johannes Ewalds samlede Skrifter 1–6 (fotografisk optryk). August Bournonville: Breve til barndomshjemmet bd. 1 ved Nils Schiørring og Svend Kragh-Jacobsen (fortsættes). Gammeldanske diplomer gruppe A. 2. række, bd. 3–4 (duplikeret, afsluttet). Corpus philosophorum Danicorum medii aevi, tom. IV Boethii Daci opera. Ved Jan Pinborg og Heinrich Roos under medvirken af Søren Skovgaard Jensen (fortsættes).

1970 udsendte Selskabet: Diplomatarium Danicum 3. række bd. 6 (tiden

1361–63) ved C. A. Christensen og Herluf Nielsen, de tyske tekster ved Peter Jørgensen (fortsættes). Danmarks Riges Breve 3. række bd. 6 (1361–63) ved C. A. Christensen, K. Friis Johansen og Herluf Nielsen, de tyske tekster ved Ernst Dittmer (fortsættes). Søren Kierkegards Papirer, Anden forøgede Udgave ved Niels Thulstrup bd. XII–XIII (de foregående bind er udsendt af Gyldendal i fotografisk optryk af 1. udgaven) (fortsættes). Ordbog over det danske Sprog (fotografisk optryk) bd. 24–27 (afsluttet). August Bournonville: Breve til barndomshjemmet, bd. 2, ved Nils Schiørring og Svend Kragh-Jacobsen (fortsættes). Breve fra og til Holger Drachmann ved Morten Borup, bd. 3–4 (1884–1908) (afsluttet).

UDGIVERSELSKAB FOR DANMARKS NYESTE HISTORIE

Udgiverselskab for Danmarks nyeste Historie har i *1969* og *1970* fortsat sit arbejde med bl.a. publikationerne om besættelsestiden. I 1970 udsendtes: Henning Poulsen: Besættelsesmagten og de danske nazister (disputats, forsvaret ved Aarhus Universitet 30/11 *1970*), og en anden bog: Sigurd Jensen: Levevilkår under besættelsen, gik i trykken (udkom i marts 1971). Desuden ydede selskabet med Carlsbergfondets tilladelse støtte til udgivelsen af Christian Tortzen: Gilleleje, oktober 1943. Endvidere udsendtes fhv. minister Jørgen Jørgensens erindringer, redigeret af ministeren selv i samråd med Harald Westergård-Andersen, og Aage Friis' samling til systemskiftet i 1901, udgivet ved Lorenz Rerup. I dagene 30.10–1.11. *1970* afholdtes med DNH som vært en kongres om forskningen af den 2. verdenskrig i Norden med deltagere fra Danmark, Finland, Norge og Sverige. Der udvekslede rapporter om forskningens metoder, resultater og vilkår i de forskellige lande, og man vedtog at arbejde for lige vilkår i de fire lande, f. eks. med hensyn til arkivadgang, såvidt det var praktisk muligt, og at udgive en fælles publikation på engelsk om Norden under den anden verdenskrig, da udlandet gennemgående synes at være utilstrækkeligt eller urigtigt informeret herom.

BERIGTIGELSE

Det meddeles herved, at jeg ved udarbejdelsen af kapitel II i min bog »Militærhistorie«, der udkom i 1970 som en af Dansk historisk Fællesforenings håndbøger, i det væsentlige har gjort brug af *den norske kommandørkaptajn Kåre Kvams afhandling »Militærlitteraturens klassikere«* som kilde. Oplysning herom er ved forsømmelighed fra min side desværre ikke kommet med i forordet, hvilket jeg herved stærkt beklager. Selvsagt har jeg i sagens anledning givet kommandørkaptajnen min uforbeholdne undskyldning.

Gentofte, d. 11. juni 1971.

Helge Klint

INDHOLD

Kommentar: Fællesudvalgets status 473
Viggo Nielsen: Status for den antikvariske lovgivning 475
Knud Prange: Hulkort til hjemmebrug 499
Birte Faarborg: Om udgivelse af ting- og dombøger 517
Paul G. Ørberg: Kancelli og brevbøger 529
Anna Thestrup: Kirkebøgernes til- og afgangslister 529

Anmeldelser 545
Meddelelser om rigsarkivet og landsarkiverne for årene 1961–1965 (Holger Rasmussen) 545
Det kgl. rettertings domme og rigens forfølgninger fra Christian III's tid I–II (Birte Faarborg) 546
Alf Kiil: Arkivkunnskap. Statsarkiva (Knud Prange) 549
Lars O. Lagerqvist: Svenska mynt under vikingatid och medeltid (Jørgen Steen Jensen) 551
Thelma Jexlev, Peter Riismøller og Mogens Schlüter: Dansk glas i renæssancetid 1550–1650 (Gudmund Boesen) 554
Odd Brochmann: Huse (Poul Strømstad) 560
Bjarne Stoklund: Bondegård og byggeskik før 1850 (Jørgen Slettebo) 565
Holger Rasmussen: Limfjordsfiskeriet før 1825 (Bjarne Stoklund) 567
Nils Storå: Massfångst av sjöfågel i Nordeurasien (Bjarne Stoklund) 572
Bjørn Ochsner: Fotografer i og fra Danmark indtil år 1900 (Hans H. Worsøe) 573
Erik Ulsig: Danske adelsgodser i middelalderen (Knud Prange) . . 576
Gustav Lehrmann: Inden for portene (Poul Strømstad) 581
Kristina Söderpalm: Värpinge by, Lund og Sven B. Ek: Östra Torn (Bjarne Stoklund) 582

Historiske noter 584

Institutionernes virksomhed 1969–1970. Arkiver, biblioteker m. fl. 593

Berigtigelse 630